

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

I ISSN 1810-2131

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2017. — № 4 (70) Рік видання 18

Видання індексується
Google Scholar

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

ISSN 2523-4099 (Online), ISSN 1810-2131 (Print)

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 15617-4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінки журналу в Інтернеті:

pis.tneu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua, journals.urau.ua/index.php/1810-2131

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдіяльності**
- ψ **Професійне методологування**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Психософія**
- ψ **Освітологія**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Психологія економічного життя**
- ψ **Психологія особистості**
- ψ **Прикладна психологія**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психологічна практика**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 2 від 25 жовтня 2017 року)

Співвидавці:

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій В. Фурман**

Заступники головного редактора — **Сергій Болтвівець, Оксана Фурман, Андрій Гірняк**

Заступник головного редактора (відповідальний за випуск) — **Юрій Москаль**

Завідувачка редакцією (відповідальний секретар) — **Надія Колісник**

Редакційна колегія:

**Ярослава Бугерко, Лариса Журавльова, Олена Завгородня, В'ячеслав Казміренко,
Зіновія Карпенко, Віталій Климчук, Світлана Кузікова, Юрій Максименко,
Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Віталій Панок, Валентина Подшивалкіна,
Олексій Полунін, Євген Потапчук, Ірина Ревасевич, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов,
Олександр Санніков, Віталій Татенко, Михайло Томчук, Анатолій А. Фурман,
Олег Хайрулін, Сергій Шандрук, Ольга Шаюк, Наталія Шевченко, Тетяна Щербан,
Вадим Ямницький, Світлана Яланська, Тамара Яценко (Україна), Марина Гусельцева,
Олена Старовойтенко (Росія), Володимир Янчук (Білорусь), Ігор Раку (Молдова),
Роман Трач (США), Беррі Морріс (Канада), Лінда Долан (Австралія)**

Редакційна рада:

**Віль Бакіров, Євген Головаха, Іван Данилюк (заступник голови), Володимир Євтух,
Микола Жулинський, Володимир Ільїн, Анатолій Конверський, Юрій Кузнецов,
Михайло Лучко, Володимир Мельник, Віктор Огнев'юк, Ігор Пасічник,
Мирослав Попович, Віктор Рибаченко, Ольга Саннікова,
Микола Слюсаревський (заступник голови), Максим Стріха, Євген Суліма,
Олексій Чебикін, Юрій Яковенко (заступник голови)**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,

телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179

електронна поштова скринька: anatoliy_furman@yahoo.com

сторінки журналу в Інтернеті: pis.tneu.edu.ua, psm.ucoz.ua, psm2000.ucoz.ua

Електронна копія доступна на сайтах НБУВ та eTNEUIR: <http://www.nbu.gov.ua> <http://dSPACE.tneu.edu.ua>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВАЮВАЧ — Тернопільський національний економічний університет
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідомість про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ — ВПЦ "Економічна думка ТНЕУ" (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)
ДОПОЛІГРАФІЧНА ПІДГОТОВКА — НДІ методології та освітології ТНЕУ (46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5)

Здано до набору 25.09.17. Підписано до друку 30.11.17. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.

Умов. друк. арк. 17,3. Обл.-вид. арк. 17,5. Наклад 400 пр. Зам. № P004-17/3.

Ціна за передплатою Укрпошти 97 грн 57 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера мислєдїяльності	6	<i>Микола Бердяєв</i> Філософська істина та інтелігентська правда
	16	<i>Анатолій В. Фурман</i> Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування
	39	<i>Марина Гусельцева</i> Методологічна оптика як інструмент пізнання
Теоретична психологія	56	<i>Олег Хайрулін</i> Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії
	82	<i>Андрій Гіряк</i> Різновиди міжсуб'єктної взаємодії та їх психологічний аналіз
Соціально психологія	87	<i>Наталія Потанчук</i> Надзвичайна ситуація як чинник появи чуток: штрихи до аномалій влади
Прикладна психологія	94	<i>Віталій Панок</i> Прикладна психологія у педагогічній практиці України
	109	<i>Тамара Яценко</i> Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки
Вікова психологія	127	<i>Олена Туревич</i> Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку
Психодіагностика	134	<i>Оксана Сеник, Роман Різник, Ірина Горбаль</i> Щоб кинути курити, розвивайте часову орієнтацію на майбутнє
З досвіду націєтворення	145	<i>Тетяна Гончарук (Чолач), Софія Чолач</i> Джерела духовної культури галичан
Наукове життя	160	<i>Юрій Яковенко</i> Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух уперед?
	165	<i>Ірина Ревасевич</i> Теорія як об'єкт філософського методологування
	169	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі в 2017 році</i>

СОДЕРЖАНИЕ

Методология как сфера мыследятельности	6	<i>Николай Бердяев</i> Философская истина и интеллигентская правда
	16	<i>Анатолий В. Фурман</i> Сознание как рамочное условие познания и методологизирования
	39	<i>Марина Гусельцева</i> Методологическая оптика как инструмент познания
Теоретическая психология	56	<i>Олег Хайрулин</i> Значенье-смысловой горизонт неопределенности как психологической категории
	82	<i>Андрей Гирняк</i> Разновидности межсубъектного взаимодействия и их психологический анализ
Социальная психология	87	<i>Наталья Потапчук</i> Чрезвычайная ситуация как фактор появления слухов: штрихи к аномалиям власти
Прикладная психология	94	<i>Виталий Панок</i> Прикладная психология в педагогической практике Украины
	109	<i>Тамара Яценко</i> Феномен имплицитного порядка в глубинном познании психики
Возрастная психология	127	<i>Елена Туревич</i> Взаимоотношение агрессивного и неагрессивного психосоциальных состояний у лиц юношеского возраста
Психодиагностика	134	<i>Оксана Сеньк, Роман Ризнык, Ирина Горбаль</i> Чтобы бросить курить, развивайте временную ориентацию на будущее
Из опыта нацисозидания	145	<i>Татьяна Гончарук (Чолач), София Чолач</i> Источники духовной культуры галичан
Научная жизнь	160	<i>Юрий Яковенко</i> Состояние логики и методологии социологии в Украине: топтанье на месте или движение вперед?
	165	<i>Ирина Ревасевич</i> Теория как объект философского методологизирования
	169	<i>Указатель статей, напечатанных в журнале в 2017 году</i>

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of mental activity	6	<i>Nikolai Berdyaev</i> Philosophical truth and intellectual true
	16	<i>Anatoliy V. Furman</i> Consciousness as a framework condition of cognition and methodologization
	39	<i>Marina Guseltseva</i> Methodological optics as a tool of cognition
Theoretical psychology	56	<i>Oleh Khairulin</i> The meaning-semantic horizon of uncertainty as a psychological category
	82	<i>Andriy Girnyak</i> Varieties of interpersonal interaction and their psychological analysis
Social psychology	87	<i>Nataliya Potapchuk</i> Emergency situation as a factor in the appearance of rumors: strokes to anomalies of power
Applied psychology	94	<i>Vitalii Panok</i> Applied psychology in the pedagogical practice of Ukraine
	109	<i>Tamara Yatsenko</i> The phenomenon of the implicit order in the deep cognition of the psyche
Age psychology	127	<i>Olena Turevych</i> Relationship between aggressive and non-aggressive psychosocial states in youths
Psychodiagnostics	134	<i>Oksana Senyk, Roman Riznyk, Iryna Horbal</i> To quit smoking, develop a time orientation for the future
From the experience of nation creation	145	<i>Tetyana Honcharuk (Cholach), Sofiya Cholach</i> Sources of the spiritual culture of Galicians
Scientific life	160	<i>Yuriy Yakovenko</i> The state of logic and methodology of sociology in Ukraine: standing on the same place or moving forward?
	165	<i>Iryna Revasevych</i> Theory as an object of philosophical methodologization
	169	<i>Index of articles published in the magazine in 2017</i>

ФІЛОСОФСЬКА ІСТИНА ТА ІНТЕЛІГЕНТСЬКА ПРАВДА

Микола БЕРДЯЄВ

УДК 101 :130.3

Nikolai Berdyaev

PHILOSOPHICAL TRUTH AND INTELLECTUAL TRUE

В епоху кризи інтелігенції й усвідомлення своїх помилок, в епоху переоцінки старих ідеологій слушно зупинитися і на нашому ставленні до філософії. Традиційне відношення російської інтелігенції до філософії складніше, ніж це може здатися на перший погляд, тому його аналіз зможе розкрити основні духовні риси нашого інтелігентського світу. Кажу про інтелігенцію в традиційно російському сенсі, про нашу гурткову інтелігенцію, котра штучно виділяється із загальнонаціонального життя. Цей своєрідний світ, що жив дотепер замкнутим життям під подвійним тиском, тобто тиском казенщини зовнішньої – реакційної влади – і казенщини внутрішньої – інертності думки і консервативності відчуттів, небезпідставно називають “інтелігентщиною” на відміну від інтелігенції у широкому, загальнонаціональному, загальноісторичному розумінні. Ті російські філософи, яких не хоче знати російська інтелігенція, яких вона відносить до іншого, ворожого світу, теж належать до інтелігенції, але чужої “інтелігентщини”. Яке ж було традиційне відношення нашої специфічної, гурткової інтелігенції до філософії, відношення, що залишилося незмінним, не дивлячись на швидку зміну філософської моди? Консерватизм і відсталість у головній душевній організації в нас поєднувалися із схильністю до новинок, до останніх європейських течій, які ніколи не привласнювалися глибоко. Те ж саме було й у ставленні до філософії.

Перш за все вабить очі, що відношення до філософії було так само малокультурне, як і до інших духовних цінностей. Загалом само-

стійне значення філософії заперечувалося, вона підкорялася утилітарним суспільним цілям. Виняткове, деспотичне панування утилітарно морального критерію, й таке ж крайнє панування народолюбства і пролетаролюбства, поклоніння “народу”, його користі та інтересам, духовна подавленість політичним деспотизмом, – усе це привело до того, що рівень філософської культури став у нас дуже низьким, філософські знання і філософський розвиток були вкрай мало поширені у середовищі нашої інтелігенції. Високу філософську культуру можна було зустріти лише в окремих осіб, які тим самим уже виокремилися зі світу “інтелігентщини”. Однак у нас було не тільки мало філософських знань, вочевидь це біда поправна, в нас панував такий душевний устрій і такий спосіб оцінки всього, що справжня філософія повинна була залишитися закритою і незрозумілою, а філософська творчість – поставати явищем світу іншого, потаємного. Мабуть, дехто й читав філософські книги, зовні розуміли прочитане, але внутрішньо так само мало поєднували його зі світом філософської творчості, як і зі світом краси. Пояснюється це не дефектами інтелекту, а напрямом волі, котра створила традиційне, закам’яніле інтелігентське середовище, котре прийняло у свою плоть і кров народницьке світобачення й утилітарну оцінку, що не зникла й донині. Тривалий час у нас вважалося майже аморальним віддаватися філософській творчості, адже в ній убачали зраду народу й народної справи. Людина, сильно занурена у філософські проблеми, підозрювалася в байдужості до інтересів селян і робітни-

ків. До філософської творчості інтелігенція ставилася аскетично, вимагала стриманості в ім'я свого бога – народу, в ім'я збереження сил для боротьби з дияволом – абсолютизмом. Це народницько-утилітарно-аскетичне відношення до філософії залишилося й у тих інтелігентських напрямів, котрі, як видно, здолали народництво і відмовилися від елементарного утилітаризму, тому що відношення це було закорінене у сфері підсвідомого. Психологічні першооснови такого відношення до філософії, та і взагалі до творення духовних цінностей, слушно висловити так: *інтереси розподілу й урівнювання у свідомості і відчуттях російської інтелігенції завжди домінували над інтересами продукування і творчості*. Це однаково вірно і відносно царини матеріальної, і стосовно сфери духовної: до філософської творчості російська інтелігенція ставилася так само, як і до економічного виробництва. Вона завжди охоче приймала ідеологію, у якій центральне місце відводилося проблемі розподілу і рівності (тут і справді їй довір'я не мало меж), а вся творчість була в проторенні. До ідеології ж, яка в центрі ставить творчість і цінності, інтелігенція ставилася підозріло, з наперед виробленим вольовим рішенням знехтувати і звинуватити. Таке відношення занапастило філософський талант М.К. Михайловського, рівно як і великий художній талант Гл. Успенського. Багато хто утримувався від філософської і художньої творчості, оскільки вважали це справою аморальною з погляду інтересів розподілу і рівності, бачили у цьому зраду народному благу. В 70-і роки [XIX століття] був у нас навіть час, коли читання книг і збільшення знань уважалося не особливо цінним заняттям і коли морально засуджувалося жадання просвіти. Година цього народницького темного осатаніння пройшла вже давно, але бацила залишилася в крові. В революційні дні знову повторилося гоніння на знання, на творчість, на вище життя духу. Та й до наших днів залишається в крові інтелігенції все той же заквас. Домінують усе ті ж моральні розмірковування, які б нові слова не привласнювалися на поверхні. Дотепер ще наша інтелігент-

на молодь не може визнати самостійного значення науки, філософії, просвіти, університетів, дотепер ще підпорядковує [свій розум] інтересам політики, партій, рухів і гуртків. Захисників безумовного й незалежного знання, знання як першопочатку, що підноситься над суспільною нагальністю дня, все ще підозрюють у реакційності. І цій неповазі до *святині знання* немало сприяла завжди діяльність міністерства народної освіти. Політичний абсолютизм і тут настільки спотворив душу передової інтелігенції, що новий дух лише насилу пробивається у свідомість молоді¹.

Але не можна сказати, щоб філософські теми і проблеми були чужі російській інтелігенції. Можна навіть стверджувати, що наша інтелігенція завжди цікавилася питаннями філософського гатунку, хоча і не у філософській їх постановці: вона вмудрялася винятково найпрактичнішим суспільним інтересам надавати філософського характеру, конкретне й окремішне вона перетворювала на абстрактне і загальне, питання аграрне або робітниче уявлялися їй такими, що мають вагу світового виряткування, а соціологічні вчення забарвлювалися для неї майже в богословські барви. Межа ця відобразилася в нашій публіцистиці, яка навчала сенсу життя і була не стільки конкретною і практичною, скільки відстороненою і філософською навіть у розгляді проблем економічних. Західництво і слов'янофільство – не тільки публіцистичні, але і філософські напрями. В. Белінський, один з батьків російської інтелігенції, погано знав філософію і не володів філософським методом мислення, хоча його все життя мучили прокляті питання – питання порядку світового і філософського. Тими ж філософськими питаннями зайняті герої Л. Товстого і Ф. Достоєвського. У 60-і роки [XIX ст.] філософія була в загоні й зневірі, зневажався П. Юркевич, який, принаймні, був справжнім філософом порівняно з І. Чернишевським. Проте характер тодішнього захоплення матеріалізмом, самою елементарною і низькою формою філософування, все ж відображав інтерес до питань формату філософського і світового. Російська інтелігенція хотіла жити і визначати своє відношення до найпрактичніших і найбільш прозаїчних сторін суспільного життя на підставі

¹ Прим. до другого вид. Слушність моєї характеристики інтелігентської психології блискуче підтверджується характером полеміки, що розгорілася навколо "Віх". Не очікував я лишень, що нездатність критикувати по суті цю духовно-реформаторську роботу виявилася вкрай всезагальною.

матеріалістичного катехізису і матеріалістичної метафізики. В 70-і роки інтелігенція захоплювалася позитивізмом, і її володар дум – М.К. Михайловський був філософом, сповідуючи інтереси думки і розмах думки, хоча й без справжньої школи і без достеменних знань. До П.Л. Лаврова, людини великих знань і широти думки, хоча й позбавленого творчого таланту, інтелігенція зверталася за філософським обґрунтуванням її революційних соціальних поривань. І Лавров давав філософську санкцію прагненням молоді, звичайно починаючи своє обґрунтування здалеку, із просвічення туманних мас. В інтелігенції завжди були свої гурткові, інтелігентські філософи і своя наставлена філософія, відірвана від світових філософських традицій. Ця доморощена і майже сектантська філософія задовольняла глибокій потребі нашої інтелігентської молоді мати “світобачення”, котре відповідає на всі засадові питання життя і поєднує теорію із суспільною практикою. Нужденність у цілісному суспільно-філософському світобаченні – базова потреба нашої інтелігенції в роки юності, і володарями її дум ставали лише ті [персоналії], які із загальної теорії виводили санкцію її визвольних суспільних домагань, її демократичних інстинктів, її вимог справедливості у що б то не було. В цьому відношенні класичними “філософами” інтелігенції були Чернишевський і Писарєв у 60-і роки, Лавров і Михайловський у 70-і. Для філософської творчості, для духовної культури нації письменники ці майже нічого не давали, але вони відповідали потребі інтелігентної молоді у світобаченні й обґрунтовували теоретично життєві прагнення самої інтелігенції; дотепер ще вони залишаються інтелігентськими вчителями і з любов’ю читаються в епоху ранньої молодості. В 90-і роки з виникненням марксизму різко підвищилися розумові інтереси інтелігенції, молодь почала європеїзуватися, стала читати наукові книги, виключно емоційний народницький тип став змінюватися під впливом інтелектуалістичної течії. Потреба у філософському обґрунтуванні своїх соціальних поривань стала задовольнятися діалектичним матеріалізмом, а потім неокантіанством, яке належного обшвиру не набуло, зважаючи на свою філософську складність. “Філософом” епохи став Бельтов-Плеханов, який витіснив Михайловського із сердець молоді. Потім на сцену з’явився Авенаріус і Мах, які були проголошені філософськими рятівниками проле-

таріату, і панове Богданов і Луначарський зробилися “філософами” соціал-демократичної інтелігенції. З другого боку, виникли течії ідеалістичні і містичні, але то була вже зовсім інша течія у російській культурі. Марксистські перемоги над народництвом не привели до глибокої кризи природи російської інтелігенції, вона залишилася старовірчою і народницькою й у європейському одіянні марксизму. Вона заперечувала себе у соціал-демократичній теорії, хоча сама ця теорія була в нас лише ідеологією інтелігентської гуртківщини. І відношення до філософії залишилося колишнім, якщо не “зважати на ту критичну течію в марксизмі, яка потім перейшла в ідеалізм, але широкою популярності серед інтелігенції не мала.

Інтерес широких кіл інтелігенції до філософії вичерпувався потребою у філософському санкціонуванні її суспільних настроїв і прагнень, які від філософської роботи думки не коливаються і не переоцінюються, залишаються непорушними, як догмати. Інтелігенцію не цікавить питання, істинна чи помилкова, скажімо, теорія знання Маха, її вабить лише те, благодатна чи ні ця теорія ідеї соціалізму: чи послужить вона благу та інтересам пролетаріату; її цікавить не те, чи можлива метафізика і чи існують метафізичні істини, а лише те, чи не нашкодить метафізика інтересам народу, чи не відверне від боротьби із самодержавством і від служіння пролетаріату. Інтелігенція готова прийняти на віру всяку філософію за тієї умови, щоб вона санкціонувала її соціальні ідеали, і без критики відкине всіляку, найглибшу і найбільш істинну філософію, якщо вона буде запідозрена в несприятливому або просто критичному відношенні до цих традиційних настроїв та ідеалів. Ворожість у ставленні до ідеалістичних і релігійно-містичних течій, ігнорування оригінальної і повної творчих задатків російської філософії засновані на цій “католицькій” психології. Суспільний утилітаризм в оцінках усього, поклоніння “народу” – то селянству, то пролетаріату – все це залишається моральним догматом для більшої частини інтелігенції. Вона навіть І. Канта почала читати тільки тому, що критичний марксизм обіцяв з допомогою Канта обґрунтувати соціалістичний ідеал. Потім взялася навіть за насилу переварюваного Авенаріуса, оскільки його найабстрактніша, “чистісінька” філософія, звісно, без його відома і без його провини, була раптом презентована як філософія соціал-демократів “більшовиків”.

У цьому своєрідному відношенні до філософії позначилася, звичайно, вся наша малокультурність, примітивна недиференційованість, слабка свідомість безумовної цінності істини і помилка моральної думки. Вся російська історія виявляє слабкість самостійних змоглядних інтересів. Але позначилися тут і задатки рис позитивних і ціннісних – жага цілісного світобачення, у якому теорія зливається з життям, палке бажання віри. Інтелігенція небезпідставно ставиться негативно і підозріло до абстрактного академізму, до розтину живої істини, і в її вимозі цілісного відношення до світу і до життя можна розпізнати межу несвідомої релігійності. Її потрібно різко розділити “праву” і “ліву” в традиційній психології інтелігенції. Не можна ідеалізувати цю слабкість теоретичних філософських інтересів, цей низький рівень філософської культури, відсутність ґрунтовних філософських знань і нездатність до серйозного філософського мислення. Не варто ідеалізувати і цю майже маніакальну схильність оцінювати філософські вчення і філософські істини за критеріями політичними та утилітарними, цю нездатність розглядати явища філософської і культурної творчості сутнісно, з погляду абсолютної їх цінності. В даний момент історії інтелігенція потребує не самовихваляння, а самокритики. До нової свідомості ми можемо перейти лише через покаяння і самовикриття. В реакційні 80-і роки [XIX ст.] із самовихвалянням говорили про наші консервативні, істинно російські чесноти, і Вол. Соловйов здійснив важливу справу, викриваючи цю частину суспільства, закликаючи до самокритики і покаяння, до розкриття наших недуг. Потім настала доба, коли заговорили про нашу радикальну, теж суто російську, добродійність. В цю епоху треба закликати іншу частину суспільства до самокритики, покаяння і викриття немочей. Не можна вдосконалюватися, якщо перебуваєш у захопленні від власних великих властивостей, – від цієї п’яної радості згасають й достеменно великі достоїнства.

Із російською інтелігенцією через історичне її положення трапилося ось таке нещастя: любов до зрівняльної справедливості, до суспільного добра, до народного блага паралізувала любов до істини, майже знищила інтерес до неї. А *філософія є школа любові*

до істини, щонайперше до істини. Інтелігенція не могла безкорисливо віднестися до філософії, тому що корисливо ставилася до самої істини, вимагала від неї, щоб вона стала знаряддям суспільного перевороту, народного благополуччя, людського щастя. Вона йшла на спокусу великого інквізитора, який вимагав відмови від істини в ім’я щастя людей. Основна моральна думка інтелігенції вкладається у формулу: нехай згине істина, якщо від загибелі її народу краще житиметься, якщо люди будуть щасливішими; геть істину, якщо вона стоїть на шляху заповітного заклик “геть самодержавство”. Виявилось, що помилково направлене людинолюбство вбиває боголюбство, оскільки любов до істини, як і до краси, як і до всякої абсолютної цінності, є вираз любові до Божества. Причому людинолюбство це було помилковим, оскільки не засновувалося на справжній пошані до людини, до рівного і рідного по Єдиному Батькові; воно було, з одного боку, співчуттям і жалістю до людини з “народу”, а з другого – перетворювалося у людинопоклонство і народопоклонство. Справжня ж любов до людей – це любов не проти істини і Бога, а в істині і в Бозі, не жалість, котра заперечує гідність людини, а визнання рідного Божого образу в кожній людині. В ім’я помилкового людинолюбства і народолубства в нас виробився стосовно філософських шукань і течій метод запідозрення і розшуку. По суті у сферу філософії ніхто й не входив; народникам забороняла входити помилкова любов до селянства, марксистам – помилкова любов до пролетаріату. Однак подібне відношення до селянства і пролетаріату було недоліком поваги до абсолютного значення людини, оскільки таке значення узаasadнено на божому, а не на людському, на істині, а не на інтересі. Авенаріус виявився краще за Канта чи Гегеля не тому, що у його філософії побачили істину, а тому, що уявили, ніби Авенаріус більш сприяє соціалізму. А це й означає, що інтерес поставлений вище за істину, що людське вище божого. Спростувати філософські теорії на тій підставі, що вони не сприяють народництву або соціал-демократії, значить зневажати істину. Філософа, запідозреного у “реакційності” (а що тільки в нас не називається “реакційним”!), ніхто не стане слухати, тому що сама собою філософія та істина мало кого цікавлять. Гуртковим відсебенькам пана Богданова завжди віддадуть перевагу перед чудовим та ори-

гінальним російським філософом Лопатіним, адже його філософія вимагає серйозної розумової роботи, і з неї не витікає ніяких програмних гасел; а до філософії Богданова можна віднести винятково емоційно, і вона вся вкладається у п'ятикопійкову брошуру. В російській інтелігенції раціоналізм свідомості поєднувався із різкою емоційністю й водночас із слабкістю самоцінного розумового життя.

І до філософії, як і до інших сфер життя, в нас переважало демагогічне відношення: суперечки філософських напрямків в інтелігентських гуртках носили демагогічний характер і супроводжувалися негідним погляданням урізноміч з метою дізнатися, кому що сподобається і яким інстинктам що відповідає. Ця демагогія деморалізує душу нашої інтелігенції і створює гнітючу атмосферу. Розвивається моральне боягузтво, згасає любов до істини і відвага думки. Закладене в душі російської інтелігенції жадання справедливості на землі, священна у своїх засновках жага [істини], спотворюється. Моральний пафос вироджується в мономанію. “Класові” пояснення різних ідеологій і філософських учень перетворюються в марксистів у якусь хворобливу нав'язливу ідею. І ця мономанія заразила в нас велику частину “лівих”. Розподіл філософії на “пролетарську” і “буржуазну”, на “ліву” і “праву”, утвердження двох істин – корисної і шкідливої – все це ознаки розумового, морального і загальнокультурного декадансу [тобто занепаду]. Шлях цей веде до розкладання загальнообов'язкової універсальної свідомості, з якою пов'язана гідність людства і зростання його культури.

Російська історія створила інтелігенцію з такою душевною організацією, якій був неприйнятний об'єктивізм та універсалізм, за яких не могло бути справжньої любові до об'єктивної, вселенської істини і цінності. До об'єктивних ідей, до універсальних норм російська інтелігенція ставилася недовірливо, оскільки припускала, що подібні ідеї і норми перешкоджають боротьбі із самодержавством і не будуть служити “народу”, благо якого ставилося вище за вселенську істину і добро. Це – фатальна властивість російської інтелігенції, вироблена в ході її сумної історії, властивість, за яку повинна відповісти і наша історична

влада, котра калічила російське життя і згубним чином штовхаючи інтелігенцію винятково на боротьбу проти політичного та економічного гніту, привела до того, що у її свідомості європейські філософські вчення сприймалися в спотвореному вигляді, пристосовувалися до специфічно інтелігентських інтересів, а багаті явища філософської думки зовсім ігнорувалися. Спотворений і до домашніх умов пристосований у нас і науковий позитивізм, й економічний матеріалізм, й емпіріокритицизм, і неокантіанство, і ніцшеанство.

Науковий позитивізм був сприйнятий російською інтелігенцією вповні мінливо, зовсім ненауково, й відігравав абсолютно не ту роль, що в Західній Європі. До “науки” і “науковості” наша інтелігенція відносилася з повагою і навіть з ідолопоклонством, але під наукою розуміла особливий матеріалістичний догмат, під науковістю – особливу віру, й завжди – догмат і віру, що викривають зло самодержавства, брехню буржуазного світу, тобто віру, котра рятує народ або пролетаріат. Науковий позитивізм, як і все західне, був сприйнятий у самій крайній формі і перетворений не тільки на примітивну метафізику, а й ще на особливу релігію, що замінює всі колишні релігії. І сама наука та науковий дух не щепилися в нас, були сприйняті не широкими масами інтелігенції, а лише небагатьма. Учені ніколи не користувалися в нас особливою пошаною і популярністю, і якщо вони були політичними індиферентистами, то сама наука їх вважалася не справжньою. Інтелігентна молодь починала навчатися науці за Писаревим, за Михайловським, за Бельтовим, за своїми домашніми, гуртковими “вченими” і “мислителями”. Про справжніх учених багато хто навіть не чув. Дух наукового позитивізму сам по собі не прогресивний і не реакційний, він просто зацікавлений у дослідженні істини. Ми ж під науковим духом завжди розуміли політичну прогресивність і соціальний радикалізм. Цей дух самодостатньо не виключає ніякої метафізики і жодної релігійної віри, хоча також й не утверджує ніякої метафізики і жоднісінької віри². Ми ж під науковим позитивізмом завжди розуміли радикальне заперечення всякої метафізики і будь-якої релігійної віри, або, точніше, науковий позитивізм був для нас тотожний

² Маю на увазі не філософський позитивізм, а науковий. Захід створив науковий дух, котрий і там був перетворений у знаряддя боротьби проти релігії й метафізики. Але Заходу чужедушні слов'янські крайнощі; Захід створив науку релігійно і метафізично нейтральну.

з матеріалістичною метафізикою і соціально революційною вірою. Жоден містик, жодний віруючий не може заперечувати наукового позитивізму і науки. Між наймістичнішою релігією і найпозитивнішою наукою не може існувати ніякого антагонізму, оскільки сфери їх компетенції доконче різні. Релігійна і метафізична свідомості справді заперечують єдиність науки і верховенство наукового пізнання в духовному житті, але сама-то наука може лише виграти від такого обмеження її ареалу. Об'єктивні і наукові фрагменти позитивізму були нами погано сприйняті, але тим більш пристрасно були сприйняті ті елементи, які перетворювали його на віру, в завершене світобачення. Привабливою для російської інтелігенції була не об'єктивність позитивізму, а його суб'єктивність, що обожнювала людство. В 70-і роки [XIX ст.] позитивізм був перетворений Лавровим і Михайловським у "суб'єктивну соціологію", яка стала доморощеною гуртковою філософією російської інтелігенції. Вол. Соловйов дуже дотепно сказав, що російська інтелігенція завжди мислить дивним силогізмом: людина походить від мавпи, отже, ми повинні любити один одного. Та й науковий позитивізм був сприйнятий російською інтелігенцією виключно у значенні цього силогізму. Він був лише знаряддя для утвердження царства соціальної справедливості і для повного винищення тих метафізичних і релігійних ідей, на яких, за догматичним припущенням інтелігенції, ґрунтоване царство зла. Чичерін був набагато більш вченою людиною і в науково об'єктивному сенсі набагато більшим позитивістом, ніж Михайловський, що не заважало йому бути метафізиком-ідеалістом і навіть віруючим християнином. Але наука Чичеріна була емоційно далека і неприйнятна для російської інтелігенції, а наука Михайловського – близька і мила. Потрібно, нарешті, визнати, що "буржуазна" наука і є справжня, об'єктивна наука, "суб'єктивна" ж наука наших народників і "класова" наука наших марксистів мають більше загального з особливою формою віри, ніж з наукою. Справедливість вищесказаного підтверджується всією історією наших інтелігентських ідеологій: і матеріалізмом 60-х років, і суб'єктивною соціологією 70-х, й економічним матеріалізмом російського штибу.

Економічний матеріалізм був так само невірно сприйнятий і піддався таким самим спотворенням на російському ґрунті, як і науковий

позитивізм узагалі; він є вчення переважно об'єктивне, що ставить у центр соціального життя суспільства об'єктивний стрижень виробництва, а не суб'єктивне джерело розподілу. Вчення це бачить сутність людської історії у творчому процесі перемоги над природою, в економічному творенні та організації продуктивних сил. Весь соціальний лад з властивими йому формами розподільної справедливості, всі суб'єктивні настрої соціальних груп підлеглі цьому об'єктивному виробничому першопочатку. І потрібно сказати, що в об'єктивно-науковій стороні марксизму було здорове зерно, яке утверджував і розвивав найкультурніший з наших учених-марксистів – П.Б. Струве. Взагалі економічний матеріалізм і марксизм був у нас осягнутий кривотлумачно, був сприйнятий "суб'єктивно" і пристосований до традиційної психології інтелігенції. Економічний матеріалізм утратив свій об'єктивний характер на російському підґрунті, виробничо-творчий момент був відсунутий на другий план, а на перший виступила суб'єктивна сторона соціал-демократизму. Марксизм піддався в нас народницькому переродженню, економічний матеріалізм перетворився на нову форму "суб'єктивної соціології". Російськими марксистами оволоділа виняткова любов до рівності та виняткова віра в близькість соціалістичного кінця і можливість досягти його саме в Росії мало не раніше, ніж на Заході. Момент об'єктивної істини остаточно потону в фрагменті суб'єктивному, в "класовому" погляді і класовій психології. В Росії філософія економічного матеріалізму перетворилася виключно на "класовий суб'єктивізм", навіть у класову пролетарську містику. В світлі подібної філософії свідомість не могла бути обернена на об'єктивні умови розвитку Росії, а закономірно була поглинена досягненням абстрактного максимуму для пролетаріату, максимуму з погляду інтелігентської гуртківщини, не охочої знати ніяких об'єктивних істин. Умови російського життя унеможлилювали процвітання об'єктивної суспільної філософії і науки, котрі розумілися суб'єктивно-інтелігентськи.

Неокантіанство піддалося в нас меншому спотворенню, оскільки користувалося меншою популярністю і [локальним] розповсюдженням. Але все таки був період, коли ми вкрай винятково хотіли використовувати його для критичного реформування марксизму і для нового обґрунтування соціалізму. Навіть об'єк-

тивний і науковий Струве у першій своїй книзі прогрішив надміру соціологічним тлумаченням теорії пізнання Ріля, дав його гносеологізму сприятливе для економічного матеріалізму трактування. А Зіммеля свого часу в нас вважали майже марксистом, хоча з марксизмом він має мало загального. Потім неокантіанський і неофіхтеанський дух став для нас знярядом звільнення від марксизму й позитивізму і [водночас] способом виразу визрілих ідеалістичних настроїв. Саме творчих неокантіанських традицій у російській філософії й не було, справжня російська філософія йшла іншим шляхом, про який мовитиметься нижче. Справедливість вимагає визнати, що інтерес до Канта, до Фіхте, до німецького ідеалізму підвищив наш філософсько-культурний рівень і послужив містком до вищих форм філософської свідомості.

Незрівнянно більшому спотворенню був підданий у нас емпіріокритицизм. Ця найабстрактніша і найвитонченіша форма позитивізму, що постала на традиціях німецького критицизму, була сприйнята мало не як нова філософія пролетаріату, з якою панове Богданов, Луначарський та інші визнали за можливе поводитися по-домашньому, як зі своєю власністю. Гносеологія Авенаріуса настільки загальна, формальна й абстрактна, що не визначає наперед ніяких метафізичних питань, тому що він вдався навіть до буквеної символіки, щоб не узалежнюватися ні від яких онтологічних положень. Він жахливо боїться всяких залишків матеріалізму, спіритуалізму і т. ін. Біологічний матеріалізм так само для нього неприйнятний, як і всіляка форма онтологізму. Ілюзорний біологізм системи Авенаріуса не повинен вводити в оману, [адже] це суто формальний і найзагальніший біологізм, що його міг би прийняти будь-який “містик”. Один з найрозумніших емпіріокритицистів, Корнеліус, визнав навіть за можливе помістити серед п е р е д в и я в л е н о г о божество. Наша ж марксистська інтелігенція сприйняла і витлумачила емпіріокритицизм Авенаріуса виключно в дусі біологічного матеріалізму, оскільки “це виявилось вигідним для виправдання матеріалістичного розуміння історії”. Емпіріокритицизм став не тільки філософією соціал-демократів, але навіть соціал-демократів “більшовиків”. Бідний Авенаріус

і не підозрював, що в суперечки російських інтелігентів “більшовиків” і “меншовиків” буде вплутано його безневинне і далеке від житейської боротьби ім'я. “Критика чистого досвіду” раптом виявилася мало не “символічною книгою” революційного соціал-демократичного віросповідання. У широких колах марксистської інтелігенції навряд чи читали Авенаріуса, тому що читати його не легко, і багато хто, ймовірно, щиро думають, що саме він був найрозумнішим “більшовиком”. Насправді ж Авенаріус так само мало мав відношення до соціал-демократії, як і будь-який інший німецький філософ, його філософією з не меншим успіхом могла б скористатися, наприклад, ліберальна буржуазія і навіть виправдовувати Авенаріусом свій ухил “управо”. Головне ж тут слушно сказати, що якби Авенаріус був такий простий, як це уявляється п. Богданову, Луначарському та ін., якби його філософія була біологічним матеріалізмом з головним мозком у центрі, то йому не потрібно було б винаходити різних систем С, звільнених від усяких передумов, і не був би він визнаний розумом сильним, залізно логічним, як це тепер доводиться визнати навіть його супротивникам³. Щоправда, емпіріокритичні марксистки не називають уже себе матеріалістами, даючи на відкуп матеріалізм таким відсталим “меншовикам”, як Плеханов та ін., хоча сам емпіріокритицизм набуває в них забарвлення матеріалістичного і метафізичного. Г. Богданов старанно проповідує примітивні метафізичні відсебенки, марно згадуючи імена Авенаріуса, Маха й інших авторитетів, а п. Луначарський вигадав навіть нову релігію пролетаріату, ґрунтуючись на тому ж Авенаріусі. Європейські філософи здебільшого відсторонені і надто відірвані від життя, і не підозрюють, яку роль вони відіграють у наших гурткових, інтелігентських суперечках і сварках, й були б украй здивовані, якби їм розказали, як їхні важкі роздуми перетворюються на легковажні брошури.

Але вже зовсім сумна доля спіткала в нас Ніцше. Цей самотній ненависник всілякої демократії піддався в нас найбезсоромнішій демократизації. Ніцше був почастиною розтягнений, усім став у нагоді, кожному для своїх домашніх цілей. Раптом з'ясувалося, що Ніцше, який так і помер, думаючи, що він нікому не потрібен й усамотнений на високій горі,

³ Авенаріусу не вдалося звільнитися від “передумов”, його гносеологічний погляд дуже непослідовний, пахне і “матеріалізмом”, і “спіритуалізмом”, і чим завгодно, але не простий.

що він [натомість] найпотрібніший для відсвіжування і віджвавлення марксизму. З одного боку, в нас заворушилися цілі стада ніцшеанців-індивідуалістів, а з іншого – Луначарський приготував вінегрет з Маркса, Авенаріуса і Ніцше, який багато кому припав до смаку, здався пікантним. Бідний Ніцше і бідна російська думка! Якого тільки харчу не подають голодній російській інтелігенції, і все вона приймає, все споживає, в надії, що буде переможене зло самодержавства і буде звільнений народ. Боюся, що і найметафізичніші і наймістичніші вчення будуть у нас також пристосовані для домашнього вжитку. А зло російського життя, зло деспотизму і рабства не буде цим переможене, оскільки воно не перемагається спотвореним засвоєнням різних крайніх учень. І Авенаріус, і Ніцше, та й сам Маркс, дуже мало нам допоможуть у боротьбі з нашим віковичним злом, що спотворило нашу природу і що зробило нас такими несприйнятливими до об'єктивної істини. Інтереси теоретичної думки в нас були принижені, але найпрактичніша боротьба зі злом завжди набувала характеру сповідування абстрактних теоретичних учень. Істинною в нас називалася та філософія, яка допомагала боротися із самодержавством в ім'я соціалізму, а істотною складовою самої боротьби визнавалося обов'язкове сповідування такої “істинної” філософії.

Ті ж самі психологічні особливості російської інтелігенції привели до того, що вона прогавила оригінальну російську філософію, рівно як і філософський зміст великої російської літератури. Мислитель такого калібру, як Чаадаєв, був зовсім не помічений і не був зрозумілий навіть тими, хто про нього згадували. Здавалося, були всі підстави до того, щоб Вол. Соловйова визнати за нашого національного філософа, щоб біля нього створити національну філософську традицію. Адже не може створитися ця традиція довкола Когена, Віндельбанда або іншого якого-небудь німця, чужинницького російській душі. Соловйовим могла б пишатися філософія будь-якої європейської країни. Але російська інтелігенція Вол. Соловйова не читала і не знала, не визнала його своїм. Філософія Соловйова глибока й оригінальна, але вона не обґрунтовує соціалізму, вона чужа і народництву, і марксизму, не може бути зручно перетворена на знаряддя боротьби із самодержавством і тому не давала інтелігенції відповідного “світогляду”, виявилася чужою, більш далекою, ніж “марксист” Аве-

наріус, “народник” От. Конт та інші іноземці. Найбільшим російським метафізиком був, звичайно, Ф. Достоевський, проте його метафізика була зовсім не під силу широким прошаркам російської інтелігенції, він підозрювався у всілякій “реакційності”, та й справді давав до того привід. Із сумом потрібно сказати, що метафізичний дух великих російських письменників й не відчула собі рідним російська інтелігенція, будучи налаштованою позитивно. І залишається відкритим, хто саме національні, чи письменники ці, чи інтелігентський світ у своїй панівній свідомості. Інтелігенція й Л. Толстого не визнала по-справжньому за свого, але йшла на примирення з ним за його народництво і свого часу підпала під духовний вплив толстовства. В толстовці була все та ж ворожнеча до вищої філософії, до творчості, до визнання гріховності цієї розкоші.

Особливо сумним уявляється мені наполегливе небажання російської інтелігенції познайомитися із витоками російської філософії. А російська філософія не вичерпується таким блискучим явищем, як Вол. Соловйов. Зародки нової філософії, що долають європейський раціоналізм на ґрунті вищої свідомості, можна знайти вже у Хом'якова. Остеронь стоїть досить масштабна фігура Чичеріна, у якого багато чому можна було б повчитися. Потім Козлов, кн. С. Трубецької, Лопатін, М. Лоський, нарешті, маловідомий В. Несмелов – найглибше явище, породжене відірваним і далеким інтелігентському серцю підґрунтям духовних студій. У російській філософії є, звичайно, багато відтінків, але є й щось загальне, щось своєрідне, утворення якоїсь нової філософської традиції, відмінної від панівних звичаїв сучасної європейської філософії. Російська філософія у визначальній своїй тенденції продовжує великі філософські традиції минулого, грецькі і німецькі, в ній живий ще дух Платона і дух класичного німецького ідеалізму. Але німецький ідеалізм зупинився на стадії крайньої абстрагованості і крайнього раціоналізму, завершеного Гегелем. Російські філософи, починаючи з Хом'якова, дали гостру критику відірваного [від життя] ідеалізму і раціоналізму Гегеля і переходили не до емпіризму, не до неокритицизму, а до к о н - к р е т н о г о і д е а л і з м у, до онтологічного реалізму, до містичного заповнення розуму європейської філософії, що втратив живе буття. І в цьому не можна не бачити творчих задатків нового шляху для філософії. Росій-

ська філософія приховує у собі релігійний інтерес і примиряє знання і віру. Дотепер вона не давала “світогляду” в тому розумінні, який тільки і цікавий для російської інтелігенції, в гуртковому сенсі. До соціалізму філософія ця прямого відношення не має, хоча кн. С. Трубецької і називає своє вчення про соборність свідомості метафізичним соціалізмом; політикою філософія ця у прямому розумінні слова не цікавиться, хоча у кращих її представників й було приховане релігійне прагнення царства Божого на землі. Але в російській філософії є риси, що ріднять її з російською інтелігенцією, – жадання цілісного світобачення, органічного злиття істини і добра, знання і віри. Ворожість до абстрактного раціоналізму можна знайти навіть в академічно налаштованих російських філософів. І я думаю, що конкретний ідеалізм, пов’язаний з реалістичним ставленням до буття, міг би стати основою нашої національної філософської творчості і міг би створити національну філософську традицію⁴, якої ми так потребуємо. Швидкоплинному захопленню модними європейськими вченнями має бути протиставлена традиція, традиція ж повинна бути й універсальною, і національною, – тоді лише вона плідна для культури. У філософії Вол. Соловйова і духовно споріднених йому російських філософів живе універсальна традиція, загальноєвропейська і загальнолюдська, але деякі тенденції цієї філософії могли б створити і традицію національну. Це привело б не до ігнорування і не до спотворення всіх значних явищ європейської думки, ігнорованих і перекручених нашою космополітично налаштованою інтелігенцією, а до більш глибокого і критичного проникнення у сутність цих явищ. Нам потрібні не гурткові відсебеньки, а серйозна філософська культура, універсальна і водночас національна. І справді, Вол. Соловйов і кн. С. Трубецької – кращі європейці, ніж п. Богданов і Луначарський; вони були носіями світового філософського духу й одночасно національними філософами, оскільки заклали основи філософії конкретного ідеалізму. Історично вироблені забобони привели російську інтелігенцію до того настрою, коли вона не могла побачити у вітчизняній філософії обґрунтування свого правдопошуку-

вання. Адже інтелігенція наша дорожила с в о б о д о ю і притримувалася філософії, у якій немає місця для свободи; дорожила о с о б и с т і с т ю і притримувалася філософії, у якій немає місця для особистості; дорожила с м и с л о м п р о г р е с у і притримувалася філософії, у якій немає місця для цього смислу; дорожила с о б о р н і с т ю л ю д с т в а і дотримувалася філософії, у якій немає місця для соборності; дорожила с п р а в е д л и в і с т ю і всілякими високими речами і притримувалася філософії, у якій немає місця для справедливості і немає місця для чого б то не було високого. Це майже суцільна, вироблена всією нашою історією аберация [тобто відхилення] свідомості. Інтелігенція, принаймні у кращій своїй частині, фанатично була готова до самопожертвування і не менше фанатично сповідувала матеріалізм, що заперечував усяке самопожертвування; атеїстична філософія, котрою завжди захоплювалася революційна інтелігенція, не могла санкціонувати ніякої святині, тоді як інтелігенція самій цій філософії надавала характеру священного і поцінювала свій матеріалізм і свій атеїзм фанатично, майже по католицьки. Творча філософська думка повинна усунути цю аберацию свідомості і вивести її з тупика. Хто знає, яка філософія стане в нас модною взавтра, – це, мабуть, прагматична філософія Джемса і Бергсона, яких використовують подібно Авенаріусу й ін., або ще яка-небудь новинка. Але від цього ми не здійснимо поступу ні на крок уперед в нашому філософському розвитку.

Традиційна ворожість російської інтелігенції до філософської роботи думки позначилася і на характері новітньої російської містики. “Новий шлях”, журнал релігійних пошуків і містичних настроїв, найбільше страждав відсутністю ясної філософської свідомості, відносився до філософії майже з презирством. Найчудовіші наші містики – Розанов, Мережковський, В’яч. Іванов, хоча й дають багатий матеріал для нової постановки філософських тим, але самі відрізняються антифілософським духом, анархічним запереченням філософського розуму. Ще Вол. Соловйов, поєднуючи у своїй особі містику з філософією, помітив, що росіянам властиве приниження розумного

⁴ Істина не може бути національною, істина завжди універсальна, але різні національності можуть бути покликані до виявлення окремих сторін істини. Властивості російського національного духу вказують на те, що ми покликані творити у сфері релігійної філософії.

стрижня. Додам, що нелюбов до об'єктивного розуму однаково можна знайти і в нашому "правому" таборі, і в нашому "лівому" таборі. Тоді як російська містика, за своєю суттю вельми цінна, потребує філософського об'єктивування і нормування на користь російської культури. Я б сказав, що діоніське джерело містики треба поєднувати з аполоніським коренем філософії. Любов до філософського дослідження істини потрібно прищепити і російським містикам, і російським інтелігентам-атеїстам. Філософія є один із шляхів об'єктивування містики; вищою ж і повною формою такого об'єктивування може бути лише позитивна релігія. До російської містики російська інтелігенція відносилася підозріло і вороже, але останнім часом унаслідок повороту, і є побоювання, щоб у цьому повороті не виявилася споріднена ворожість до об'єктивного розуму, рівно як і схильність самої містики утилізувати себе для традиційних суспільних цілей.

Інтелігентська свідомість вимагає радикальної реформи, і вичищувальний вогонь філософії покликаний зіграти у цій важливій справі не малу роль. Усі історичні та психологічні дані вказують на те, що російська інтелігенція може перейти до нової свідомості лише на ґрунті синтезу знання і віри, синтезу, що позитивно задовольняє ціннісну потребу інтелігенції в органічному поєднанні теорії і практики, "правди-істини" і "правди-справедливості". Однак нині ми духовно потребуємо визнання самоцінності істини, в упокоренні перед істиною й у готовності на зречення в її ім'я⁵. Це внесло б освіжаючий струмінь у нашу культурну творчість. Адже філософія є орган само-свідомості людського духу, причому орган не індивідуальний, а надіндивідуальний і собор-

ний. Але ця надіндивідуальність і соборність філософської свідомості здійснюється лише на підґрунті традиції універсальної і національної. Зміцнення такої традиції сприятиме культурному відродженню Росії. Це давно бажане і радісне відродження, [коли] пробудження дрімаючих духів вимагає не тільки політичного вивільнення, а й вивільнення від гнітючої влади політики, тієї емансипації думки, яку дотепер важко було зустріти в наших політичних визволителів⁶. Російська інтелігенція була такою, якою її створила російська історія, у її психічній організації відобразилися огріхи нашої хворобливої історії, нашої історичної влади і вічної нашої реакції. Задавнене самовладдя спотворило душу інтелігенції, поневолило її не тільки зовні, але й внутрішньо, оскільки негативно визначило всі оцінки інтелігентської душі. Проте негоже вільним істотам у всьому завжди звинувачувати зовнішні сили та їх виною себе виправдовувати. Винувата й сама інтелігенція: атеїстичність її свідомості – це провина її волі, [адже] вона сама вибрала шлях людинопоклоніння і цим спотворила свою душу, вбила у собі інстинкт істини. Тільки усвідомлення винуватості нашої умосягненої волі може привести нас до нового життя. Ми звільнимся від зовнішнього гніту лише тоді, коли звільнимся від внутрішнього рабства, тобто покладемо на себе відповідальність і перестанемо в усьому звинувачувати зовнішні сили. Тоді народиться нова душа інтелігенції.

Надійшла до редакції 15.09.2017.
Підписана до друку 26.09.2017.

Переклад проф. **Анатолія В. Фурмана**
за вид.: **Вехи. Из глубины: Сб. статей о русской интеллигенции и революции / Н.А. Бердяев, С.Н. Булгаков и др. – М.: Правда, 1991. – С. 11–30.**

⁵ Упокорення перед істиною має велике моральне значення, але не повинно вести до культу мертвої, абстрактної істини.

⁶ Прим. до 2-го вид. Політичне вивільнення можливо у зв'язку з духовним і культурним відродженням і на його засадах.

СВІДОМІСТЬ ЯК РАМКОВА УМОВА ПІЗНАННЯ І МЕТОДОЛОГУВАННЯ

Анатолій В. ФУРМАН

УДК 159.955 : 167/168

Anatoliy V. Furman
**CONSCIOUSNESS AS A FRAMEWORK CONDITION
OF COGNITION AND METHODOLOGIZATION**

*“А філософія є школа любові
до істини, щонайперше до істини...”
(Микола Бердяєв [3, с. 9])*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена принаймні чотирма причинами. П о - п е р ш е, нагальною потребою істотного поліпшення методологічної грамотності вітчизняних гуманітаріїв, передовсім необхідністю чіткого рефлексивного розрізнення ними *методології як учення*, тобто як системи фундаментальних знань про принципи, підходи, методи, способи, засоби та інструменти ефективного здійснення діяльності і мислення, та *методологування як інтелектуальної практики* виняткового типу, професійне – досконале й висококомпетентне – володіння котрою реально уможливує таке здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер”.

П о - д р у г е, однією з істотних прогалин в успішному функціонуванні методологічної компетентності педагогів, політологів, психологів, соціологів, культурологів є їхня нездатність аналітичним чином розмежовувати рівні організації не лише власного методологування (передусім свідомо розрізняти методологічні аналіз, рефлексію, розуміння, мислення, роботи, діяльності), а й методологічного знання в цілому (філософське, загальнонаукове, дисциплінарне, конкретно-тематичне, проблемно-ситуаційне) [див. 34; 35; 39].

П о - т р е т е, відсутністю скільки-небудь задовільної *загальної теорії свідомості*, яка б, на відміну від відомих філософських та психологічних описових редуктантів, пояснювала

сутність цього чи то “найзагадковішого явища”, чи “найдивовижнішої властивості”, чи онтологічної даності, чи найзаплутанішої, “важкої проблеми” сучасного інтелектуального – філософського та наукового – дискурсів. Причому це переконливо доводять як відомі праці Д. Денета [62; 63], К. Франкіша [64], Д.Дж. Чалмерса [52; 60; 61] та інших, здійснені у проблемному форматі аналітичної філософії (див. [1]), так і нещодавно видрукуване тематичне число ж. “Філософська думка” під назвою “Philosophy of mind” (Т. Білоус, А. Богачов, О. Болдирев, А. Васильченко, В. Кебуладзе, О. Комар, Н. Кочубей, А. Лактіонова, А. Леонов, В. Менжулін, М. Нестерова, Д. Сепетий, О. Солодка [30]) й розвідки А. Вахтеля [6] та А. Леонова [18], що його продовжують.

П о - ч е т в е р т е, у самій теоретичній психології розвиваються методологічні фантоми-настановлення про те, що найскладніші об’єкти людського пізнання та усвідомленого конструювання (передусім духовність, свідомість, мислення, психіка, й загалом віра, надія, любов, сенс, свобода, справедливість, милосердя, краса тощо як екзистенціали людської буттєвості) можна “розсекретити” або мисленнево “виплекати” наявними – відносно простими і переважно доступними – методами. Про те, що *методологічна*, головню засобово-інструментальна, *оптика* має бути істотно ускладнена й удосконалена, не викликає

особливого заперечення в більшості гуманітаріїв. Однак залишається нез'ясованим головне питання: як створити таку нову оптику? До прикладу, зауважимо, що О.Г. Асмолов і М.С. Гусельцева стали на шлях розробки *методології змін* як сукупності дослідницьких стратегій, “спрямованих на інтеграцію теорії і практики у сфері природничих і соціогуманітарних наук” (див. [2]).

Натомість обстоювана нами оптика “чотирилінійна”: на рівні універсального – це *вітакультурна методологія* як окрема школа мислевчинення і як напрям у розвитку вітчизняної та світової соціогуманітаристики [7; 31; 35]; на рівні загального – *третьа дослідницька програма* авторської школи, що оформлена у вигляді монографії “Ідея і зміст професійного методологування” [34; 35]; на рівні особливого – *циклічно-вчинковий підхід*, що пропонує взаємоузгоджену систему принципів, закономірностей та похідних нормативів будь-якого продуктивного методологічного конструювання [32; 42]; нарешті на рівні одиничного – це обґрунтування *методології парадигмальних досліджень* у психології як цілого набору різноманітних “ключів” (концептів, мислешем, моделей, категорійних матриць, методологічних план-карт), що дають змогу відкрити “двері” найскладніших типів парадигмально-дослідницьких методологій [39], а також найважчих для розуміння осягнення теоретичною думкою складнопараметричних часопросторових об’єктів на кшталт уперше виокремленого із психосоціальних позицій О.Є. Фурман *інноваційно-психологічного клімату* загальноосвітнього навчального закладу як освітньої інституції (див. [50; 51; 65; 66]).

Крім того, приступаючи до міждисциплінарного вивчення свідомості, вочевидь треба давати також саморефлексивний звіт про те, що недостатньо апелювати до утаємниченого засвіту, парадоксальності або позапредметності свідомості чи до вільно умовного розмежування її “важкої” і “легких” проблем, тому що, *по-перше*, вона спалахує і світлопроменить у життєдіяльному напруженому стані ідеального смислотворення людини, й тому має нематеріальний, позаоб’єктивний, фактично неприродний вимір буттєвості, який не те, що теоретично не осмислений належним чином, а ще й термінологічно не поіменованний і поняттєво не змістовлений й не зафіксований як окрема надбівітальна даність філософською чи науковою думкою; *по-друге*, ідеальна тканина свідомості та її численні усуб’єктнені свідоцтва

(щонайперше формопродукти мови і мовлення), будучи проявленними лише у поведінковому, діяльному чи вчинковому виконанні особистістю, є позірною видимістю докільної очевидності свідомості, що насправді вводить в оману не тільки аналітиків від різних наук, а й почасти філософів. Якщо взяти до уваги те, що “під духовним життям треба розуміти життя свідомості”, котра є “властивість, онтологічно вкорінена”, де “справді відбуваються події, себто події життя самої свідомості” [20, с. 31–32], то вочевиднюється маловтішний факт: на сьогодні кращими достойниками людства не відкриті методологічні засоби та інструменти, які б були адекватні незбагненно складному життєпотокі свідомості і які б дали змогу виявити її сутнісну панорамну буттєвість. На підтвердження останнього узагальнення наведемо ще й такі слова М.К. Мамардашвілі (1988): “Для вас, європейців, вельми багато що видається природним, мало що чи не саме собою зрозумілим. Так, ніхто навіть не задумується про самі основи свого існування, однаково як немає загостреної свідомості, що людина – це перш за все розпросторене у часі зусилля. Адже людина – це неприродний, не від природи заданий стан, а стан, котрий твориться безперервно...” [24, с. 27–28].

Безперечно, виправдано також опрацювати передові рубежі зарубіжної інтелектуальної думки у дослідницькій царині *Philosophy of Mind*. Звернімося до творчості впливового сучасного американського філософа Д. Чалмерса, котрий у відомій праці 1996 р. “Свідомий ум” [60] і не менш відомій статті 1995 року “Сміливо зустрічаючи проблему свідомості” [1, с. 301–334] і монографії 2010 року “Характер свідомості” [61] доходить кількох важливих висновків:

а) понятійний горизонт сучасного розуміння природи свідомості та її феноменального осягнення розумом нетотожні;

б) варто чітко розрізняти “феноменальне і психологічне поняття свідомості”;

в) існує, як мінімум, п’ять аргументів проти редуційного (тобто такого, коли вкрай складні високорівневі процеси витлумачуються у термінах більш простих, низькорівневих) пояснення свідомості;

г) “справді важкою проблемою свідомості, яка залишається невирішеною, є проблема *досвіду*”;

д) “досвід – це радше основний факт, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості”;

е) “процеси, які пояснюють усвідомлення, будуть водночас частиною осереддя свідомості”;

ж) “факти свідомості є фактами принципово іншого порядку, ніж фізичні”;

з) задовільною є та теорія, що пояснює “як саме виникає свідомість”, себто дає змогу “побачити свідомість як необхідну складову природи”;

к) “повна теорія свідомості повинна збудувати експериментальний місток” та ін.

Із відомого масиву критики теоретичної концепції свідомості Д. Чалмерса (М. Арван [57], Н. Блок [59], Д. Денет [63; 64], Д.І. Дубровський [15], В.В. Васильєв [5], В. Райт [68], а також стріли дорікання українських філософів [6; 18; 30]), наведемо лишень кілька слухних оцінкових узагальнень щодо слабких місць цієї концепції, нещодавно упрозорених у ґрунтовному аналітичному дослідженні українського філософа Андрія Вахтеля: “... Чалмерсове поняття психологічної свідомості є великою і поспішною поступкою редукціонізму і..., зрештою, немає легких проблем свідомості, натомість усі проблеми свідомості, оскільки вони прямо пов’язані з інтенційністю, є важкими проблемами” [6, с. 50]. Водночас існує “суттєва відмінність підходу Чалмерса від підходу Гусерля до аналізу саме феноменального аспекту ума. Задовільна теорія для Чалмерса є, зрештою, *генетично-каузальною* теорією, адже має, на його думку, “надати умови, за яких фізичні процеси породжують свідомість, і для цих процесів вона має встановлювати, який саме досвід їм відповідає...”. Отож “Чалмерса жодною мірою не цікавлять трансцендентальні структури свідомості і роль останньої в конституюванні трансцендентального світу. Навпаки, він розглядає свідомість не самостійно, а лише як (хоча й унікальний і проблематичний) регіон природного світу...” [Там само, с. 53].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Феномен свідомості є винятково складним предметом пізнання як для філософів (від Платона та Аристотеля до В.В. Налімова, М.К. Мамардашвілі та А.М. Лоя), так пізніше і для науковців-психологів (від В. Джемса до С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, В.П. Зінченка, С. Грофа). Окремо вкажемо на важливе дослідження інтенційності свідомості, здійснене Ароном Гурвічем ще в 1940 р., що завершується *кореляційною концепцією*, підґрунтя якої становило критичне методологічне настановлення: “...свідомість не

варто плутати із звичайною одновимірною сферою, утвореною з актів як реальних психічних подій, які співіснують і слідуєть один за одним. Її радше належить розглядати як *кореляцію, співвіднесеність чи паралелізм* між площиною актів, психічних подій, ноез і другою площиною, яка є площиною сенсу (ноем)...” [14, с. 26–27].

Пізніше конструктивно розвиває швидкоплинну екзистенційність свідомості відомий вітчизняний філософ другої половини ХХ ст. М.К. Мамардашвілі, котрий створює оригінальну філософську концепцію, у форматі якої обґрунтовує розлоге плетиво цікавих тематизмів і логічно пов’язаних з ними концептів (див. [20; 22–24]). Назвемо засадничі: “Філософія – це свідомість уголос”, “Свідомість – це парадоксальність, до якої неможливо звикнути”, “мислення у європейській традиції висхідно немов містить *свідомість іншого*”, “мовою, якою розшифровуються свідоцтва свідомості, є філософія”, “по-перше, ...свідомість є, і по-друге, ...термін “свідомість” сутнісно означає певний зв’язок або співвіднесення людини з іншою реальністю поверхово або через голову навколишньої реальності”, “свідомість одночасно є і розрізнення, ... і місце переходу, або місце зв’язності того, що ми не можемо співвіднести природним чином”, “свідомість – це сфера, що тотально поєднує різні перспективи і різні точки”, вона зсувається, забезпечуючи зникнення, розмивання дзеркального відображення, “рух у свідомості (чи рух свідомості, що одне і те ж) записується відповідно до синтаксису; і філософія є його запис”; “рух свідомості неспостережуваний, вона нічого не виробляє, ніяких спостережуваних продуктів”; “свідомість є щось, що може проявитися лише одночасно на множині точок”; “свідомість наша живе в напруженому полі, окресленому межовими рамками смислів, і ясність у ній можлива лише тоді, коли ми володіємо мовою цих смислів...”, “свідомість, як і думку, можна визначити як можливість більшої свідомості”, “вивчаючи свідомість, ми вивчаємо граничні явища, те, що принципово має нульовий характер. У цьому процесі ми завжди вивчаємо можливу свідомість. І щоб ми не сказали про свідомість, не вичерпує її всю, і вона ніколи не є *ця* свідомість, а завжди *щось іще...*” і т. д. і т. п.

Досить цікавими є дослідження закордонних авторів (М. Арвана, Б. Баарса, Н. Блока, В. Васильєва, Д. Денета, Д. Дубровського, Ф Крика і К. Коха, К. МакГіна, Р. Рорті, В. Рай-

та, К. Франкіша, Д. Чалмерса та ін.), здійснені в останні чверть століття у рамках аналітичної філософії з оперуванням у теоретизуваннях такими концептами, як “свідомість як найдивовижніша властивість психіки”, “свідомість як аналог сцени”, “прості проблеми свідомості”, “важка проблема свідомості”, “нетотожність свідомості й тіла”, “зомбі й антизомбі” тощо. Водночас утішає власну національну ідентичність те, що й українські відомі філософи долучилися до загальноосвітнього проблемного дискурсу на вказану тематику, спромігшись у 2016 році на розлогу підбірку матеріалів під умовною назвою “Філософія свідомості” (див. [16], а також [6; 18]). Слушно підкреслюється щонайменше потрійний нагальний запит на інтелектуальне опрацювання *концепту свідомості*: актуалізацією проблеми створення штучного інтелекту; викликом-загрозою, що надходить від “змінених станів” свідомості, які “перетворилися на сьогодні в різноманітних варіантах – від наркотичних та психоделічних досвідів до електронних віртуальних реальностей та нейроінтерфейсів – на складну й суперечливу царину існування сучасної людини”; й нарешті свідомим зазіханням з боку можновладців на залишки української науки й ті компоненти освіти, що опікуються передусім здатністю мислення, а це означає, що фактично “відбувається цілеспрямоване здичавіння країни й відтак “Mind перетворюється на вагому соціальну категорію”” [30, с. 4].

Вельми евристичним у дослідженні природи та еволюції людської свідомості є оригінальний науковий підхід американського психолога і психіатра чеського походження Станіслава Грофа (див. [9]). Причому цей підхід, маючи фундаментальне теоретичне, методологічне, експериментальне і суто психотерапевтичне обґрунтування, реалізується в останні десятиліття у кількох взаємозалежних проблемних напрямках: вивчення змінених станів свідомості, створення її масштабної картографії, пізнання її найдалших обріїв у космічному контексті, нарешті розробки немедикаментозного способу досягнення стану розширення свідомості, тобто методу голотропного (від грецьк. “holos” – цілісність і “trepein” – прагнення, шлях) дихання. Підкреслимо, що отримані відомим ученим дані “вщент розбивають міф матеріалістичної науки про те, що свідомість є епіфеноменом матерії, продуктом нейрофізіологічних процесів у мозку. Вони наочно доводять: свідомість є первинною

ознакою існування і може виконувати завдання, які мозок просто не здатен досягнути. Згідно з новими даними, людська свідомість є частиною більшого універсального поля космічної свідомості, що пронизує все” [Там само, с. 13]. Звичайно, створюючи філософсько-психологічну *карту буттєвості свідомості*, тематизми, засновки, концепти та емпіричні факти вказаної теорії мають бути піддані ретельному методологічному аналізу і детальній критичній рефлексії, що потребує, безперечно, окремого дослідження.

Пропоноване методологічне дослідження – це фактично третій інтелектуальний такт особистого входження в напружене проблемне поле *Philosophy of Mind* (перший був здійснений на початку 2016 р. [46], другий – 2017 [45]). Звісно, що наше *надзавдання* полягає в тому, щоб концептуально окреслити контури авторського бачення як проблемно-пошукового горизонту свідомості, так і найбільш продуктивних методологічних засобів (принципи, підходи, методи, способи тощо) адекватного пізнання-осягнення цього феноменально очевидного і водночас ноуменально непроявленого (позапредметного) ідеального засвіту людської буттєвості.

Мета наукової публікації: обґрунтування мінімуму базових категорійних понять світу методології в інтерпретаційному форматі свідомості як найвищої форми буттєвої присутності людини у світі й водночас як рамкової умови мислення, діяльності, методологування, компетентного психологічного пізнання.

Завдання дослідження:

1) з’ясувати психологічні і методологічні причини свідомого неприйняття науковцями новаційних програмних творів колег, котрі проводять дослідження в інших парадигмальних таборах і зреалізують відмінні від загальноприйнятих способи мислення;

2) охарактеризувати ідеальний світ свідомості як неприродну багатофункціональну буттєвість, котру неможливо реконструювати каузально, шляхом причинно-наслідкової аналітики, що вимагає інших стратегії і тактики методологування, щонайперше здійснюваного у сфері філософсько-психологічного теоретизування.

Методологічна оптика дослідження. У процесі пізнавальної творчості названої тематики нами використані переважно *теоретичні методи*, а саме рефлексивної ідеалізації, циклічно-вчинкового моделювання, цілеспрямованих формалізації, схематизації і ти-

пологізації, модулювання зібраного наукового матеріалу та мисленнєвого експерименту. Водночас, розпочинаючи чинне дослідження свідомості у специфічному ракурсі упредметнення, вкажемо принаймні на *шість джерел*, які, з одного боку, забезпечують його необхідним аналітико-синтетичним матеріалом, з іншого – становлять методологічне підґрунтя його продуктивного проведення. Зокрема, мовиться про системомиследіальнісну методологію Г.П. Щедровицького [8; 54; 56], філософську концепцію свідомості М.К. Мамардашвілі [10–12], психологічну концепцію розширеної картографії свідомості людини С. Грофа, що включає три рівні – біографічний, перинатальний і трансперсональний [9] та про авторські методологічні концепції професійного методологування [34; 35] і багаторівневості парадигмальних досліджень у психології [39; 44], а також про принципи, закономірності і похідні нормативи новостворюваного нами циклічно-вчинкового підходу [32; 40; 42; 47–48].

Виклад основного матеріалу дослідження

В С Т У П

Вміло критикувати інших, як відомо, – справа важлива і часто вельми необхідна, особливо у ситуації загального сп'яніння догмами, ідеологемами чи архаїчними тематизмами. Проте не вона – критика, навіть рефлексивна та аналітично виважена – визнає благодатний поступ уперед людського духу, національної культури, окремої особистості, яка стала на шлях учинкового самотворення власної індивідуальності та конструювання довкілля за законами істини, любові, добра, краси. Головною рушійною силою розширення світу духовної культури і водночас визначальним суспільствотворчим чинником є наявність *позитивної гуманітарної програми*, котра реально збагачує і знаннєвий потенціал сучасних філософії та науки, й етнонаціональний досвід гідного життя в умовах глобалізованого світу, й архів загальнолюдських цінностей. А якщо цій програмі притаманні ще й конструктивність та інноваційність, то вона вочевидь у своїх методологічних і світоглядних основоположеннях випереджає час – виходить за горизонт буденності суспільної свідомості, визначає шлях продуктивного розширення у її центральних зорганізованих – мисленні, концептизації, конструктизації, миследіаль-

ності, мислевчиненні, категоризації, типологізації, смислотворенні.

Така програма, у першому (2008 [34]) і другому (2016 [35]) варіантах, запропонована нами у лоні розробки *вітакультурної методології* як одного з авторських проектів останнього десятиріччя (див. [7]). У будь-якому разі, звівши частку критичної складової до мінімуму, сподіваємося, що вдалося повно реалізувати добре відоме настановлення Г.П. Щедровицького: "...критична позиція, для того щоб бути справді продуктивною та ефективною, повинна мати за собою певну позитивну конструктивну програму" [54, с. 319]. Тому монографічний текст 2016 року, вистояний в екзистенції десятилітніх інтелектуальних актуалізацій і надзусиль, – це все ж не стільки науково-теоретична робота в класичному розумінні, скільки *методологічна мапа*, що вказує як на стратегічний напрям відродження й употужнення *професійного методологічного руху*, так і на тактичні маршрути збагачення арсеналу його принципів, підходів, форм, методів, способів, механізмів, засобів, інструментів миследіальності та професійного методологування.

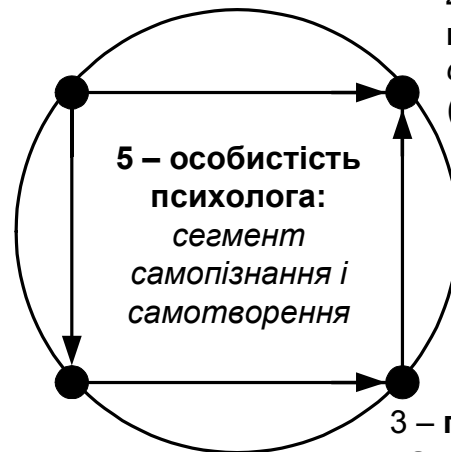
1. Посегментна організація психологічного пізнання: проблематизація інтелектуального контексту

Зазначене повною мірою стосується психологічного пізнання, що істотно розширює об'єкт-предметний горизонт сучасної психології (див. [35, с. 250–268]). Щонайперше, психологія розглядається не лише як соціогуманітарна наука із невичерпним різноманіттям її упредметнень, що здобуті у теоретичний спосіб і так чи інакше підтверджені експериментально, а й як важлива сфера миследіальності, котра охоплює "увесь незбагненний універсум людської життєактивності, увесь соціум із багатоманіттям наукових предметів і різновидів технік – антропотехнік, психотехнік, культуротехнік і цілу низку практик..." [53, с. 7], які підлягають розвитку на методологічних семінарах та під час підготовки і проведення організаційно-діяльнісних ігор (див. детально [40; 55]). Причому якщо перша світоглядно-рефлексивна позиція характеризує усталену аналітико-синтетичну традицію, тобто переважно актуалізує теоретичний сегмент психологічного пізнання, то друга презентує відносно нову форму організації як мислепрактикування у соціогуманітарному вимірі повсяк-

1 – психологія як соціогуманітарна наука: теоретичний сегмент

4 – психологія як професійна практика: досвідно-практичний (прикладний) сегмент

2 – психологія як сфера мислєдїяльностї: методологічний сегмент

3 – психологія як сукупність наукових і навчальних дисциплїн: освітньо-програмний сегмент

Рис. 1.

Сегменти або виміри світу сучасної психології

дення, так і продукування системи психологічних знань, що визначає принципи, підходи, методи, способи, засоби та інструменти методологічного сегмента такого пізнання.

По-друге, світ психологічного знання організований не лише багатопредметно і сферно, а й полідисциплінарно, що передбачає утвердження форм і засобів освітньої і ширше – культурної форм передачі цього знання від покоління до покоління та здійснення професійної підготовки фахівців-психологів за всіма наявними на сьогодні освітньо-кваліфікаційними рівнями (бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук). Сутнісно мовиться про освітньо-програмний сегмент сфери психології, який у дискурсивному ритмі проектно-експериментальних практик покликаний забезпечити різні освітні моделі та авторські психологічні школи – традиційні та інноваційні, парадигмальні та науково-дослідницькі, позитивістські та конструктивістські, концептуальні і метатеоретичні тощо. Більше того, зрілість наукової школи як неформального дослідницького колективу, крім засадничих умов її успішного функціонування, не в останню чергу визначається й тим, яку саме освітню модель професійної підготовки фахівців вона ініціює, розвиває, апробує і впроваджує в суспільне життя (див. [33; 36; 49]).

По-третє, психологія буденно – це також професійна практика, форма і спосіб практикування власним життям кожної усупільненої особи. Причому не важливо, діяльності

якого фахівця це стосується – теоретика, дослідника, адміністратора чи психолога-практика, себто тієї дипломованої особи, котра компетентно працює з людьми на ниві діагностики, консультування, корекції, реабілітації чи психотерапії, що становить досвідно-практичний сегмент утвердження цієї важливої сфери гуманітарного знання (див. [25; 41; 43]). Зокрема, П.А. М'ясоїд у зв'язку з цим пише: "Практика – з'ясування стосунків людини зі світом, пошук нею свого місця у Світі, незалежно від того, у якій формі це відбувається, проте залежно від того, на якому етапі наукового пізнання вона перебуває. Наука – творчому комунікативний акт пізнання і самопізнання людини, форма практики. Іншими формами останньої також є і освіта, і культура. Зрештою, формою практики є індивідуальне людське життя. Практика – не лише матеріальна діяльність людей, це – творчість особи як утвердження у Світі власне людського буття. **Людина** – коли творчо і відповідально здійснює своє призначення – **практикує процесом власного життя-діяння...** Психолог – теоретик і практик в одній особі..." [25, с. 6–7].

По-четверте, винятково важлива роль в уможливленні психологічного пізнання належить особистості психолога, котрий, за тематичною логікою попереднього пункту і за змістом пропонованої нами мислєсхеми (рис. 1), є теоретиком, методологом, просвітником і практиком в одній особі. А це означає, що психолог-професіонал будь-якого амплуа чи

спеціалізації власною життєдіяльністю й відповідальними вчинками функціонально поєднує щонайменше п'ять видів роботи: *теоретичну* (згадаймо хоча в крилатий вислів Л.С. Виготського: “слово є зерно теорії”), *методологічну* (вибирає чи конструює та використовує методи і засоби свого самобутнього психологічного практикування), *просвітницьку* (розпросторує у докільля через комунікацію і тексти світло психологічних знань, грамотності, компетентності), *суто практичну* (реалізує все це у діяльній, інформаційній, комунікативній, учинковий способи взаємин із соціумом), а також *роботи над собою*, передусім із самопізнання і самотворення (головно як дорога до вершин власного особистісного осереддя і водночас плекання розвою своїх сутнісних сил у Я-індивідуальності). Тільки психолог має справу із безперервно *плинною предметністю*, котру усвідомлює і цілеспрямовано конструює завдяки актуалізації ресурсів взаємопроникнення ідеальної дійсності мислення та матеріальної реальності діяльності.

Й, імовірно, найголовніше, що характерно на нашому творчому шляху для третьої *дослідницької програми*, яка викликає або неприховане протистояння їй, або, що трапляється частіше, ігнорування нею й замовчування самого факту її наявності з боку навдивовижу широкого кола адміністраторів, пристосуванців та різного роду імітаторів бурхливої діяльності від науки. (До цього, як не прикро констатувати, варто додати розквітле буйним цвітом на пострадянських теренах розвитку гуманітарного дискурсу злочинство у викраденні, себто плагіаті, так званими вченими з науковими ступенями чужих творів або їх текстових фрагментів.) Проте цьому, звісно, є пояснення – і психологічне, і методологічне.

Психологічне, точніше – особистісне, неприйняття людьми розумової праці програмних творів колег пов'язане головним чином із термінологічним нерозумінням. Тому здебільшого, зустрічаючись із відмінним від загальноживаного поняттєво-категорійним апаратом, а тим паче з іншою парадигматикою чи способом мислення, вони природно чинять внутрішній опір, на їхнє переконання, надмірній складності-невідомості. І тому пропонуване “інше” піддається критиці, сумніву, а то й запереченню на кшталт “цього не може бути”. Проте така боротьба старого з новим в інтелектуальній сфері є цілком закономірною, що знайшло найбільш повне відображення при-

наймні у двох відомих методологічних концепціях: наукових революцій Томаса Куна і наукових війн (Пол Р. Грос, Норман Левіт, Дороті Нелкін, Алан Сокек, Стів Фалер та ін.). До того ж певним виправданням стереотипності розумової діяльності для моїх колегопонтів є відомий факт функціонування людської свідомості, найбільш виразно артикульований Мерабом Мамардашвілі: те, що не поіменоване людиною, для неї не існує. Тим більше у ситуації, що у світі “наявні речі, знання яких або розуміння яких для нас абсолютно незбагненне...” [22, с. 22]. У Г.П. Щедровицького та ж сама теза висловлена в іншій формі: “...“побачити” можна лише те, що знаєш і для чого слово маєш” [56, с. 557].

Стосовно методологічного пояснення неймовірної трудності зміни розуміннево-мисленневого формату свідомості тих, хто професійно займається інтелектуальною діяльністю, організуючи у певний спосіб власну пізнавальну творчість, то тут маємо набагато складнішу ситуацію, пов'язану із розвитком *ідеальної сфери духовного життєпоток*у все тієї ж *людської свідомості*, індивідуальне річище якої, раз воно проклало свій шлях, у край важко піддається зміні, тим більше, при дії зовнішніх умов і чинників. Окрім того, як сьогодні зрозуміло, свідомість – неімовірно складне – самозасадниче, буттєве, неприродне – явище, для більш-менш вичерпного пізнання якого поки що не створені адекватні (також надскладні) методологічні засоби та інструменти. Та й мислення в ідеальній сфері свідомості, в образному уявленні Платона, постає тоді, коли “повернуті очі душі”, тобто коли від споглядання, котре не потребує мислення, людина переходить до абстрактного, власне філософського, а далі – до наукового і методологічного, мислення. Воднораз свідомість, безпосередньо не маючи власного змісту, а черпаючи його з інших психічних даностей і духовних форм, усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й удіяльнення пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті уможливорює розвій рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації.

Водночас від того, на що саме “повернуті очі душі”, або який *вектор інтенціювання* має індивідуальна свідомість, визначальною

мірою залежить не лише вибір, зміст і формовияви миследіяльних упредметнень людини, а й її *світоглядна оптика*, крізь смислові лінзи якої вона бачить об'єктивну реальність, конструює соціальну й ситуаційно підтримує актуалізаційний стан духовної. Причому генеза цієї оптики в кожній особистості, характеризуєчись полісмисловим плетивом думок, переживань, настановлень, цінностей і психічних образів, має загальні віхи становлення: в дитинстві привласнюються норми, стереотипи, удіяльні знання і цінності, потім вони у підлітковому віці та юності отримують внутрішнє розширення і персоніфікацію, далі вже у зрілості ця світоглядна оптика реконструюється, індивідуалізується й систематизується і насамкінець (звісно, за умов безперервної самоосвіти і спрямованої духовної роботи особи над собою) вона збагачується новими смисловими лінзами, котрі творяться для себе і навколишніх, а інколи – для поповнення фондів культури етносу, нації чи людства загалом.

Причому як люфт достеменно наукового, невидимого, але символічно позначеного, універсального – це, на переконання М.К. Мамардашвілі, “здатність і зусилля бути... й одночасно вміння практикувати складність і різноманіття життя..., тобто вміння жити на вулкані незнаного у ситуації неповного (проблемного. – А.Ф.) знання” [20, с. 189, 312, 338]. За визначенням вона, як і думка, свідомість, історія, – неприродне утворення, а штучний вимір буттєвості, або “вічність у теперішньому, в існуючому, що потребує відкритого простору і вільного слова” [Там само, с. 176]. Тому невимушено вольове вчинками і ділом практикування мислителем чи науковцем власного способу життя, думання, миследіяння – це не лише постійно актуалізована можливість розвиватися й відбуватися як особистість і як індивідуальність, а ще й яскрава екзистенція культурного стану думки, осереддя якої в ідеальній тканині свідомості становить живий акт *означення* понять й *осенсовування* персоніфікованої подієвості сьогочасного плину буття. Тоді й повсякдення у його особистісній локалізації є не тільки усвідомленим, а й окультуреним, точніше маємо ситуацію, коли культурного збагачення набуває ідеальний матеріал багатогатісний життєвої свідомості.

У ситуації з методологічно компетентним філософом чи науковцем мовиться про відрефлексування такого вкрай важливого пізнавального інструменту, як *методологічна*

оптика, що на сьогодні створена у рамках постнекласичного типу раціональності, пропонує дослідницький шлях реального здолання важких “проблем складності, різноманіття і мінливості у сфері теоретичного та емпіричного знання” і, як конструкт, дає змогу “інтегрувати, комбінувати й конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації біжучої плинності (лабільності, мінливості, ситуативності) сучасного пізнання” (М.С. Гусельцева [12, с. 12]). Задіяння вказаної оптики у форматі гносеологічного розмірковування до гуманітарної сфери миследіяння перетворює цей неологізм на *метафоричний конструкт*, що відкриває широке поле для розвою уяви і суб'єктивності особистісних поглядів і смислових гірлянд дослідника, адже уможливорює те, що не під силу поняттям – стає *зряддям методологування*, яке дозволяє *сфокусуватися його свідомості* на тій чи іншій стороні окремого екзистенційного феномену, тобто налаштувати її (свідомості) дослідницький потенціал на цілевизначених упредметненнях і параметрах еволюції гуманітарного знання, одночасно відстежуючи, яким чином останні накреслюються пошуковим завданням, соціокультурним контекстом та проблемним світом особистості конкретного дослідника (див. детально [10–11; 13; 27; 37]).

У цьому контексті психософського теоретизування ґрунтовними є узагальнення М.С. Гусельцевої в напрямку розвитку сучасної методології психології: “...якщо класичний і не-класичний ідеали раціональності орієнтувалися на оптичну постійність в інтерпретації видимого світу, то постнекласична раціональність відрізняється лабільністю методологічних оптик і відрефлексованою довільністю зміни погляду. В її контексті сьогодні найбільш плідно конструюються змішані методи і методології” [12, с. 18]. Оскільки методологічна оптика – це далеко не завжди усвідомлений посередник між дослідником і пізнавальною реальністю (на жаль, ситуація типова для більшості сьогочасних представників інтелектуальної праці), то перехід до її повновагового відрефлексування як дієвого пізнавального інструменту становить не тільки вихід за межі історично перших двох типів раціональності до третього, постнекласичного, а ще й є свідченням істотного *розширення поля його наукової свідомості*, коли він “спроможний грати інтелектуальними стилями і пізнавальними стратегіями, змінюючи ракурси і способи бачення реальності залежно від

вирішуваного завдання” [11; 13], водночас “рефлексує множинність теорій, методів, підходів, котрі правильні у рамках локально спрямованих завдань, виявляють різні аспекти реальності, змінюються разом із ситуацією, працюють на випередження та ін.” [12, с. 26].

Отже, перехід науковців-гуманитаріїв до якісно іншої методологічної оптики як надважливого інструмента пізнання, тобто оптики ґрунтовно відрефлексованої у форматі постнекласичного ідеалу раціональності, являє собою евристичний шлях-метод проектно докорінної зміни їхньої *дослідницької свідомості* та експериментальний полігон “вирощування” розширеної людської свідомості загалом, а відтак і вивчення оргдіяльнісних та імітаційно-вчинкових форм і практик її актуалізації, смислозбагачення, осенсовування, що природно потребує окремого дослідження.

2. Оргучинкова актуалізація життя проблемно-діалогічної свідомості як екзистенційно-буттєвої дійсності

Вказана своєрідна буттєвість свідомості, як можна припустити, становить ідеальний смисловий горизонт атрибутивно бездонного океану предметності, до якого дотично, головню через двоплощинну кореляцію чи співвіднесеність – психодуховних актів-подій (ноез) і сенсу (смыслеформ, ноєм), більшою чи меншою мірою причетна індивідуальна свідомість упродовж життєвого шляху людини. Причому “ця кореляція, – зауважує Арон Гурвіч, – є такою, що з кожним актом співвідноситься своя ноєма, проте одна й та сама ноєма може узгоджуватися з незліченною кількістю актів...” [14, с. 27]; вона й визначає формат інтенційності свідомості як стосунк-спрямованість до об’єкта, що перетворює її на акт, ритм чи такт відання: суб’єкт переживає його як актуалізований сенс, як ідеальну позачасову єдність, що підлягає ідентифікуванню. Тому інтенційність знаменує об’єктивувальну та упредметнювальну функції свідомості, коли особа стає віч-на-віч із сенсами, ідеальними згустками смислів, до яких вона вільна звертатися знову і знову, безліку конструюючи значеннєві мислєсхеми та гірлянди смыслеформ власного буття. Загалом модуси усвідомлення, оперуючи відеальним матеріалом предметності у відриві від об’єктів матеріального світу, що підлягає повному або частковому ідентифікуванню, розпросторюються у широкому діапазоні – від реальних

до суто ідеальних об’єктів та від опцій внутрішнього сприйняття самоупредметнень до актів рефлексії і саморефлексії.

І тут у нагоді теоретичній рефлексії можуть стати образні аналогії. Скажімо, в концепції глобального робочого простору Б. Баарса свідомість інтерпретується як аналог сцени (див. [58]). А це означає, що ми усвідомлюємо лише ті процеси, які відбуваються й “освітлюються” смисловими променями на сцені. Мовляв, усі інші процеси і явища персонального життя особи підлаштовуються під це дійство тріумфу свідомості, перебуваючи за кулісами, в тіні й, отже, залишаючись ситуаційно неусвідомлюваними. Однак, на наше переконання, свідомість – це не лише когнітивний складник і найдивовижніша властивість психіки, а й найвища субстанційна форма людського буття, або, як сказав М.К. Мамардашвілі, “вищий безпосередній акт життя, тобто акт-подія властивого людині переживання фундаментальних відношень буття”, де мовлення і голос – це її зусилля у здійсненні діяння над собою як самостійне пережиття, як екзистенція власної присутності у світі “тут і тепер” [20, с. 392, 394]. Свідомість особистості, котра оживає в актах довершеного інтенційованого сенсотворення, – це завжди творче дійство, яке належить онтофеноменальній даності й характеризує духовний вимір її життя як тернистий шлях до самого себе. У зв’язку з цим С.Б. Кримський зауважує: “Внутрішня смислотворчість і визначає духовність як таку, тобто здатність будувати свій внутрішній світ, “живий всесвіт” особи, що робить її інтелектуально незалежною від кон’юнктурних обставин наявного буття” [17 с. 362].

Наразі вкажемо на магістральний напрям поступу вперед – на можливість розробки *міждисциплінарної теорії свідомості*. У 2005 році нами створена й апробована за ці роки під час методологічних семінарів та організаційно-діяльнісних ігор тривимірна схематриця модульно-розвивального оргпростору професійного методологування, яка охоплює чотири пояси мислєвчинення, п’ять наскрізних процесів і п’ять типів методологічних модулів, а також уреальнюється у часовому вимірі руху-поступу колективної мислєдіяльності представників наукової школи (див. [35, с. 80–118; 38]). Фактично мовиться про цілеспрямоване конструювання такого часопростору інтенсивної мислєкомунікації, у якому уможливується актуалізація (й відтак пізнання, проектування, конструювання, творення,

рефлексування) *свідомості як екзистенційно-буттєвої дійсності*, котрій властива парадоксальна, проблемно-діалогічна оптика, спричинена тим внутрішньо напруженим полем, яке окреслене межовими сенсоформами (головним чином між кількома векторами думання: *я сприймаю, відчуваю, розумію – я мислю – мислю, що і як мислю – усвідомлюю, що я мислю, і як саме мислю*) й відтак смислами, значеннями, цінностями. І це тим вагомніше слушно, оскільки окремі методологи (А.О. Тюков) визначають, що основним каналом методологічного мислення є міжпрофесійна, міжпозиційна і міжпредметна комунікація, що у його буттєвій екзистенції групових розмірковувань і суперечок не повно осмислюються і не визнаються межі індивідуальних актів усвідомлення й, тим більше, що саме рефлексивно налаштована свідомість людини *становить предмет методології*, а методологічна діяльність, актуалізуючись в актах-ситуаціях проблематизації, саморефлексування, свободи роздумування і плюралізму поглядів і позицій, безпосередньо пов'язана із розширенням формату ідеальної буттєвості свідомості, для забезпечення якого створює спеціальні інтелектуальні засоби та інструменти.

Отже, осереддя психодуховного світу зрілої проблемно-діалогічної свідомості і є мислення, вершинними формами якого в історії людства стають філософське, наукове, технічне, художнє і методологічне думання. Закономірно, що свідомість і самосвідомість, унаслідок найвищі форми буттєвої присутності людини у світі і цього світу в самій людині, є *рамковою умовою* існування та розвитку досконалих мислення, діяльності, методологування, філософського і психологічного пізнання. Звідси логічно припустити, що топіка і метрика модульно-розвивального оргпростору такого методологування, який містить розрізнення і взаєморозташування сотні місць, становить своєрідну *сферну матрицю життя свідомості*, екзистенційна подієвість якої “одночасно виявляється на множині точок” як присутність іншого у зсуві цих точок чи у внутрішній зміні їх пріоритетності (М.К. Мамардашвілі). Доведення цієї гіпотези у пропонований тут спосіб (у тому числі й через “мислення як свідомість уголос”), сподіваємося, уможливить розшифрування цілого набору закодованих голосів-свідчень буденно очевидного й одночасно найбільш утаємниченого нашарування людської буттєвості, яким є свідомість.

Для методологічного уконкретнення сказаного звернемося до двох близьких за змістом тематизмів – *біблійного* і *бердяєвського*. Ісус Христос каже своїм учням: “Я є шлях, істина і життя”; Микола Бердяєв пише: “Істина є шлях і життя, а не об'єктивний предмет” [3, с. 368]. Незважаючи на різний смисловий контекст наведених дефініцій, вочевидь об'єднує їх те, що святість та істина утверджуються з допомогою таких слів, як “шлях” і “життя”, себто уреальнюються через *життєвий шлях* як метод чи спосіб не лише виживання людини у світі, а й її самопізнання, самотворення, самоздійснення. Так, ще в античності постає *філософія*, котра “може тільки повідомляти певний спосіб думки, який повинен постійно відновлюватися кожною людиною на власний страх і ризик” [21, с. 33], а в другій половині ХХ століття оформлюється *методологія* як нова форма мислення, діяльності, колективної та індивідуальної мислєдіяльності із її виходом на організаційно-діяльнісну гру як на практичне культивування і розповсюдження методологічного способу мислення та комунікації; причому предметом так опрацьованої методології стає “мислення і тим самим світ, даний через мислення” (Г.П. Щедровицький), а її призначення фокусується “в ідеї формування і розвитку методологічного мислення як нової універсальної форми думання” (В.Г. Марача [8, с. 16]). Тому, якщо методологізація буквально всіх сфер людської діяльності є “мегатенденцією сучасної культури”, то методологування – її конкретно-ситуаційне, головним чином мислєдіяльне, мислєкомунікаційне, мислєвчинкове, зреалізування в напруженому полі (на межі мислення і реальності) *самоекзистенції проблемно-діалогічної свідомості* тих, хто вдається до практикування такого способу життя і хто спроможний тримати й витримувати його ритміку.

Узагальнити сказане дає змогу мислєсхема (*рис. 2*), яка, *по-перше*, згармонізовує співвідношення базових категорійних понять “метод”, “мислення”, “діяльність”, “методологування”, “свідомість”; *по-друге*, вказує на те, що саме методологування, посідаючи місце четвертого складника, відіграє системотвірну роль, знімає та універсалізує онтологію синтетичної присутності в ньому і методу, і мислення, і діяльності; *по-третє*, на відміну від одновимірних упредметнень, що описуються категоріями “метод”, “мислення”, “діяльність”, “методологування”, обґрунтовує існування бінарних упредметнень, що знаходять відображення у категоріях

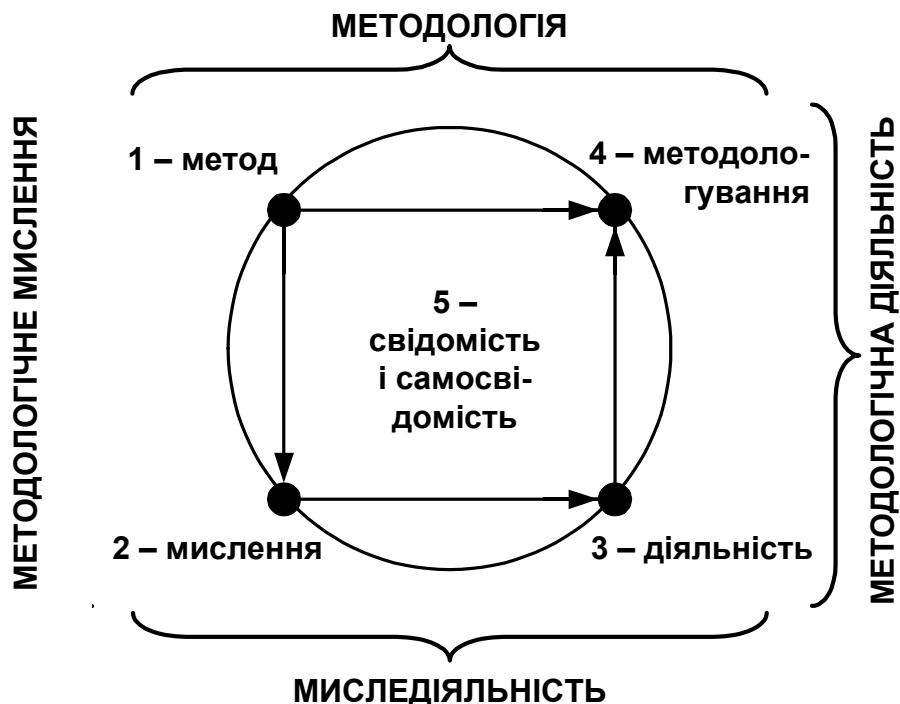

Рис. 2.

Базові категорійні поняття світу методології (15.12.2015р. [35, с. 310])

другого кола, отриманих від двоаспектного поєднання чотирьох перших й найбільш повно на сьогодні опрацьованих у СМД-методології: “методологічне мислення”, “методологічна діяльність”, “миследіяльність”, “методологія”; *по-четверте*, фіксує той мінімум (із десяти) базових категорійних понять сучасної методології, що організовані за подвійним принципом кватерності у вигляді двох концентричних кіл, де кожна категорія становить самобутній значеннево-смысловий материк в окремому співвідношенні і певних інтерференційних взаємопереходах між усіма категорійно поіменованими материками; *по-п’яте*, визначає те, що місце п’ятого елемента посідають свідомість і самосвідомість людини, тобто ті складники, що не лише іменують чи приписують ім’я в розумінні О.Ф. Лосева, а й знімають попередні ступені розвитку мислення у витлумаченні Г.В.Ф. Гегеля, й відтак зліквідовують їх за формою чи організацією і водночас зберігають у трансформованому вигляді увесь освоєний зміст попереднього руху-поступу зрілої діяльності думки [34, с. 116]. А це означає, що свідомість як найвища форма безпосередньої (буттєвої) присутності людини у світі є *рамковою умовою* існування та розвитку мислення, діяльності, методологування, наукового пізнання і соціального конструю-

вання. Тим більше, що несвідоме – це найчастіше “якась межова точка самої свідомості”, котра є “єдиною пам’яттю про походження [людини], або залишковим слідом способу і місця нашого другого народження...” (М.К. Мамардашвілі [20, с. 401]).

Іншими словами, людське життя як постійно відновлювальна екзистенція “тут-і-тепер”, що присутня завжди, бодай часово обмежена роками чи десятиліттями, – це і є *життя свідомості*, без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування. Тому в даному разі справедливе як пряме твердження, так і зворотне: свідомість становить родючий ґрунт й тим самим визначає рамки і смисловий контекст уможливлення канонічних форм чи організованостей життєактивності конкретної особи; водночас, з іншого боку, створюючи й використовуючи ці форми на шляху власної суб’єктивної присутності у світі, виникає й так чи інакше реалізується розширення смислосенсових горизонтів ситуаційного екзистенціювання світла свідомості, а відтак змінюється формат її онтофункціональної дійсності, розпросторюється її самобутня буттєвість як рамкова умова постання в лоні її засвіту нових ідеальностей – означень, сенсів, ідей, думок, концептів, понять-уявлень, мислесхем тощо.

3. Поіменування як першоумова подієвого засвіту життя свідомості

Про неназвані об'єкти і речі, як відомо, неможливо дізнатися. Більше того, все, що залишається непоіменованим для людини просто не існує в дійсності її свідомості. Це особливо важливо для ситуації будь-якої новизни, котру в кожному окремому випадку треба влучно семантично позначити, тобто називати речі власними іменами. М.К. Мамардашвілі цей універсальний факт із життя свідомості назвав *законом названості* або *поіменованості*, що є “умовою не лише історичної сили, елементом її форми”, а й становить “один із перших актів культурної розбудови й духовного здоров'я нації” [20, с. 181–182]. Скажімо, якщо ми нічого не знаємо про існування А, В, С та про їх взаємодію, а “самі вони не можуть без імен навіть артикулюватися й здійснитися, то це всерівно, що їх немає. Тому вони й повернуться у “чертог тіней”, себто в до-історичне існування” [Там само]. Причому саме поіменування – це той перший крок у світ буття людини як свідомої атомарної індивідуальності, з якого, власне, й уможливаються особиста автономність і довкільна ніша повсякдення, соціальна пам'ять і смисл минулого, істина і правда теперішнього, на решті свобода поведінки і діяльності та екзистенція вчинення і сенс майбутнього.

Відомий український філософ А.М. Лой, характеризуючи категорії мислення як форми реалізації досвіду свідомості, пише про це так: “Якщо ми певним чином щось іменуємо, то це неявно, мовчазно вказує на те, що вже відбулося звернення до речі. Знову ж таки це сталося не довільно, а подібно до того, як поведуться в суді при розгляді звинувачення, коли й при зверненні до звинувачуваного, і у процесі ведення справи керуються набором посилянь, презумпцій, суспільних норм. Те ж саме відбувається і при виявленні речей у їх суті. Вживаючи категорії, ми певним чином ведемо справу, задіяні у процес викривання речей. Тому за крикливою явністю називання речей, висловлення суджень про них треба бачити неусвідомлювану, неявну обов'язковість більш глибоких висловлень, категорій...” [19, с. 160]. Іншими словами, саме на рівні належного категорійного аналізу світу та його об'єкт-предметної мозаїки (звісно, за умови досконалої методологічної рефлексії) не лише актуалізується й практично реалізується максимально широке пошуково-мисленнєве поле

досвіду пізнавальної діяльності (М. Гайдегер, Г.П. Щедровицький та ін.), а й уможливується створення продуктивної та прогресивної дослідницької програми окремої філософської чи наукової школи у її центральній ланці – *авторського категорійного профілю*, що діалектично взаємодоповнює різні форми раціонального знання (мови), об'єкт пізнання, операції та дії з ним і поняття як ідеально мислені зорганізованості (див. детально [29, т.2, с. 94–106; 36]).

У світлі сказаного введене нами в 2005 році у соціогуманітарних дискурс поняття “*методологування*” (див. [7; 44]) пояснює ту розлогу дійсність мислення та інтелектуальної діяльності, які виходять за межі методології як учення про форми, методи, засоби пізнання, перетворення і конструювання людиною думачою світу і себе в ньому, а точніше – вперше поіменовує, визначає й уконкретнює ту *пограничну зону мислєдіяння*, де це вчення, стикаючись із практикою ковітального (соціального) буття, народжується і постає у якісно відмінних зорганізованостях – методологічної роботи, мислєдіяльності, мислєвчинення і врешті-решт у їх системній гармонії – *професійному методологуванні* [34–35].

Загалом за обсягом і змістом категорійне поняття “методологування”, характеризуючи екзистенційно-діяльнісний сегмент компетентного практикування у світі методології, є уконкретнено (за значеннєво-смысловим наповненням) більш розлогим й обширнішим, аніж, скажімо, повно опрацьована в СМД-методології логіко-методологічна *процедура методологізації*, що у 80 роках ХХ століття була оголошена “мегатенденцією сучасної культури” і зреалізована в багатьох сферах людської діяльності. За аналогією змістово-функційного навантаження це поняття співмірне добре відомому у філософії поняттю “*філософування*” (рос. – “*философствование*”), інтерпретаційний формат якого вельми обширний: це і творення у формі знання принципів та першоснов (Аристотель), і “*намагання розгадати таємниці життя й тим самим зрозуміти її азбукові істини*” (Аркадій Давидович), і “*пошук не розв'язків [проблем], а смислу*” (Олександр Кружлов), й актуалізована рефлексія “*відношення внутрішньо розчленованої єдності буття і свідомості, де пріоритет буття здійснюється через взаємодію зі свідомістю, котра відображає його*” (Микола Лапонов, Вадим Комісаров [29, т.1, с. 200–220]), і життєдіяння “*надіндивідуального органу самопізнання*

людського духу” (Микола Бердяєв), і “по-далше дослідження мовних знахідок” (Фрідріх Якобі), і “з’ясування умов, за яких думка може статися як стан живої свідомості” (Мераб Мамардашвілі [20, с. 17]) та ін.

Зрозуміло, що у методологічному обрамленні прийнятої нами вітакультурної парадигматики, де методологія розуміється нами як окремий – самобутній та унікальний – світ організованих мислення, діяльності та методологування, що у взаємодоповненні й цілісності охоплює чотири буттєвих виміри (див. детально [35, с. 264–282]), методологування постає не тільки у багаторівневості форм свого оприявлення, тобто не лише у довершеності реально здійснюваних аналізу, рефлексії, розуміння, мислення, роботи, діяльності, а й у численних процедурах, способах, засобах та інструментах мислєдіяльності, у мислєвчинковому рефлексивному експериментуванні над власними можливостями того, хто сам здійснює таку мислєдіяльність як зусилля й водночас як уміння практикувати складність і різноманіття окультуреного життя у ситуації неповного, проблемного знання, мізерного, обмеженого чи багатого досвіду.

На думку спливають деякі знакові історичні паралелі. Михайло Старицький (1840–1904), як відомо, ввів у науковий обіг десяток на той час нових слів, які не сприймалися не те, що простим людом, а й інтелектуалами його доби. Однак пройшли роки, десятиліття і на сьогодні півтора століття. І звісно, що такі слова, як *мрія*, *мріяти*, *байдужість*, *млявий*, є всім зрозумілі і конче необхідні для смислової веселковості української – буденної і літературної – мови. Інший яскравий приклад – система античної філософії Аристотеля, котра реалізує, на відміну від Платона, не аристократичний, “софійний” спосіб філософування, а називально-понятійний, “епістемний”. Ось чому цілком слушно Мераб Мамардашвілі іменує його Філософом-Називателем (див. [21–22]). І справді, Аристотель прискіпливо вдивляється у кожний крок власного філософування, у результаті чого в нього з’являється вчення про категорії, далі подумки призупиняється на таких кроках й рухається вперед, залишаючи для тисячоліття назви: “можливість”, “дійсність”, “актуальність”, “потенційність”, “кількість”, “якість”, “міра”, “необхідність”, “causa sui” та ін. І вся ця тонка, глибока, вочевидь методологічна, *робота із називання* створила той словниковий багаж, власне – тезаурус (від грец. thesaurus – скарб), яким

послугуються й сучасні наука та філософія, звісно, у своєму фундаменті, а головне – вперше позначає і досліджує сфери буття і думки, у тому числі формуючи образ божества як думку думки, мислення як джерела самого мислення.

Сподіваюся, що висловлене в наших аналогічних працях – це не одна лише теорія і, тим більше, не тільки змертвілі продукти прикладного методологування. Насправді маємо взаємопроникле поєднання науки і філософії, теорії і методу, логосу і праксису. А коли взяти до уваги, що “абстрактні формулювання філософії набагато ближче реальної дійсності, ніж реалістичні, емпіричні формулювання” [20, с. 344], то є надія, що виконання пропонованої дослідницької програми [35] має перспективу не обмежитися опрацюванням методологом спеціального чи локального призначення, а й вийти на пізнання й удіяльнення незвіданих горизонтів *філософської методології* оновленого культуротворчого формату. І найголовніше, що у підсумку принаймні розпросториться змога методологічно адекватно підійти до пізнання фундаментального облаштування *життя свідомості* як ситуаційно локалізованої вимірами буттєвості людини у її безпосередній взаємодії зі світом у фокусі вчинково-подієвої екзистенції.

Древні китайські мудреці вважали, що правильно назвати означає правильно зрозуміти. І це стосується як методології-вчення та методологування-практики, так і свідомості як форми-сфери, котра, на думку І. Канта, є не пізнана до кінця, а відтак “не може визнаватися реальністю, не дана нам як предмет. Отож, висновує М.Ю. Савельєва, свідомий акт виходить кудись у буття, про що засвідчують апріорні судження”. І далі, розвиваючи й поглиблюючи *метатеорію свідомості*, запропоновану у 80-х роках ХХ ст. М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорським (див. [23]), ця скрупульозна українська дослідниця підсумовує: “Це означає, що пошуки методології свідомості сутнісно є спробами побудови раціональності в нераціональній сфері. Або пошуком ідеалу, як сказав Мамардашвілі” [28, с. 28]. У будь-якому разі духовна енергетика свідомості існує на проблемному рубежі різних сторін буття – його феноменальної очевидності та ноуменальної непроявленості, в ній “актуальне й динамічне першожиття”, “наявні різні ступені” й “існують різні дійсності” (М.О. Бердяєв [3, с. 108, 110]). А.М. Лой про це пише так: “...свідомість як дія із знанням і його

предметом – це й відношення, ініційоване певним вибором особистостей, і межово мислиме надзусилля, котре долучає транссуб'єктивний ефект взаємодії цих сил, й ідеально (але при цьому реально) заангажовувана в акт виборення пізнавального образу історія, і незворотність досвіду. Хоча свідомість має вигляд чистого акту, який нічого не містить, але разом із тим, якщо придивитися більш уважно, то він (цей акт), як виявляється, суть усе. Свідомість – ніщо, проте водночас деяка максимальна (можна навіть сказати “максималістична”) дія. За нею приховано максимум напруження, максимум можливої дії, тієї субстанції, яку воно унааявлює” [19, с. 14].

М.Ю. Савельєва, відштовхуючись від принципу тотожності М. Гайдегера, пропонує *поліметодологічний підхід* до дослідження минулого у рамках метатеорії, що дає змогу їй, по-перше, уникати звеличування одного методу над іншими; по-друге, долучати до розмірковувань зовсім сторонні змісти, у т. ч. на рівні предметно-категорійного мислення про предмети і мислення. “Поліметодологія, – зауважує вона, – виникає у результаті реалізації принципу тотожності методів відносно трансцендентального засновку, котрим є форма свідомості” [28, с. 16]. Безумовно приймаючи до зреалізування це методологічне настановлення, додамо, що насправді дослідницька ситуація суттєво ускладнюється, якщо створювати не тільки метатеорію свідомості, яку, на переконання М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорського, цікавить перш за все спосіб непрямого, побічного опису умов функціонування свідомої здатності [23, с. 19; 28, с. 17], а ще й системно пов'язану з нею **метаметодологію свідомості**, яка б конструювала дійсність особливого гатунку – рефлексивного опису або самої цієї здатності як серцевинного свідоцтва свідомості, або здійснювані нею формоутворення та її можливі організованості і результуючі стани-виміри.

Річ у тім, що доповнення наявної дослідницької мапи незвіданим материком форм, методів і засобів чи то розкодування-вивчення, чи то конструювання-творення багатогранної й поки що раціонально неосягненої сфери індивідуальної чи колективної свідомості неймовірно ускладнює ситуацію її пізнання. Методологічний виверт, до якого вдалися М.К. Мамардашвілі та А.М. П'ятигорський і який виявився вельми вдалим, а саме вивчати свідомість не як об'єкт і не як проблему, а як спосіб опосередкованого встановлення умов

функціонування свідомої здатності, заслуговує цілковитого схвалення, хоча й не може бути прийнятий як найкращий чи, тим більше, як вирішальний. Скажімо, сьогодні у царині філософської методології напрацьований новітній інструментарій, що уможливорює здійснення найбільш вишуканого методологування: побудови методологічних план-карт дослідження складноорганізованих явищ (Г.П. Щедровицький, О.Є. Фурман), категорійних матриць психосоціальних систем (А.В. Фурман, А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, Я.М. Бугерко), методологічної оптики дослідження психокультурних явищ залежно від типів наукової раціональності (М.С. Гусельцева, А.В. Фурман) та ін.

До прикладу, М.С. Гусельцева обґрунтовує еволюцію наукового знання з допомогою *методологічної оптики* зміни типів раціональності (від класичної до некласичної і врешті-решт до постнекласичної), яка є важливим посередником між дослідником й обраним для вивчення фрагментом реальності і яка дозволяє йому комбінувати, інтегрувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації всезростаючої динамічності, складності та рекурсивності сучасного пізнання (див. [11; 13]). Примітно, що методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності має надзавдання *обійняти неосяжне* не тільки шляхом проведення глибинно динамічного, деталізованого ситуаційного, збалансованого еклектичного аналізу, а й шляхом синтетичного творення різних комунікативних інтелектуальних практик (дискурсів, ігор, словесних боїв тощо) та пошуку об'єднувальних концептуальних горизонтів (щонайперше мов, методів і методологій). Окрім того, конструктивній рефлексії підлягають теорії, принципи, підходи, методологеми і засоби, які адекватні контекстному набору конкретних дослідницьких завдань, розкривають різні аспекти-виміри реальності, змінюються разом із пошуковою ситуацією, працюють на випередження, уможливаючи своєчасну заміну оптик (дослідницьких, парадигмальних, методологічних, філософських). Так виникають й набувають удіяльнення як множинні поля рефлексії, так і надоглядове поле рефлексування, де синтезуються й інтегруються дослідницькі стратегії, здійснюється довільне конструювання картини світу на основі різних ракурсів та інструментів пізнання.

Логічно припустити, що віднаходження й зреалізування методологічної оптики постнекласичного типу раціональності пов'язане

із сутнісним розширенням й урізноманітненням структурно-функціональної мозаїки сфери свідомості. Тому висловимо сподівання, що основні результати пізнання людської свідомості належать майбутньому. Якому? Вочевидь покаже час.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. *Методологічна компетентність* вітчизняних гуманітаріїв є тією вершиною, що досі не підкорена ними, зважаючи на методологічну розмитість обстоюваної парадигматики, монопредметність їхнього мислення, надмірну емпіричність їх дослідницької діяльності, рефлексивну недиференційованість рівнів як власного методологування, так і застосовуваного, у багатьох випадках неадекватного за засобами та інструментами об'єктам пізнання чи конструювання, методологічного знання.

2. Сучасний філософсько-психологічний дискурс констатує виняткову складність найзаплутанішої і донині нездоланої *проблеми свідомості*, котра вимагає від дослідників не лише інтелектуальної обдарованості та прозривої креативності, а й неабиякої мудрості й непідробної мужності в незвіданій дорозі темними ходами її таємничого лабіринту. Віховим у цьому відношенні є висновок, що отримати прийнятний розв'язок надскладної проблеми сутності людської свідомості можна тільки з допомогою новоствореної, також інструментально надскладної, *методологічної оптики*. В нашому досвіді учинкового теоретизування це означає щонайменше задіяти чотири лінзових модулі у єдину багатофункціональну конструкцію, що у збалансованому взаємодоповненні охоплює інтелектуальні засоби універсального (вітакультурної методології), загального (дослідницької програми професійного методологування), особливого (циклічно-вчинкового підходу) та одиничного (методології парадигмальних досліджень у психології) порядку оргтехнологічного здійснення проблемно-модульної мислєдіяльності.

3. Зважаючи (щонайменше) на п'ятисегментність світу сучасної психології (теоретичний, методологічний, освітньо-програмний, досвідно-практичний та особистісний сегментівиміри), професійний психолог практикує власним біопсиходуховним єством у чотирьох Я-відцентрових напрямках, екзистенційно актуалізуючи сьогомоментний перебіг потоку

життєсвідомості і як теоретик, відеальнюючи ситуації, події і предметні маркери повсякдення; і як методолог, вибираючи й доконструюючи методи, способи та засоби пізнавальної, самоактуалізаційної, соціальної чи суто трудової діяльності, і як просвітник, наповнюючи найближче соціокультурне довкілля світлом психологічних компетенцій, знань, цінностей; і як досвідчений практик, у котрого не розходяться слова з ділами, знання з переконаннями, уміння з моральними нормами суспільного життя, світогляд з принципами і переконаннями. Воднораз він є конструктором своєї Самості, Я-індивідуальності, проте вже доцентровими каналами самопізнання, самопереображення, самотворення, самоздійснення в особистих актах взаємопрониклого екзистенціювання ідеальної дійсності мислення та матеріальної реальності діяльності-вчинення.

4. В контексті авторської позитивної дослідницької *програми розвитку сфери професійного методологування*, яка сьогодні переважно ігнорується лівовою частиною науковців через наявні психологічні причини і методологічні труднощі, аналізується екзистенційно-буттєва організованість свідомості і, щонайперше, її проблемно-діалогічна, парадоксальна оптика, спричинена тим внутрішньо напруженим полем, яке окреслене межовими смислоформами й відтак значеннями і цінностями. Як самозасаднича онтофеноменальна дійсність-даність свідомість людини важко піддається розвитку і зміні, адже є неприродною, субстанційною, тобто знятим (у термінології Г.В.Ф. Гегеля) екзистенційним продуктом її духовного життя, тому що, будучи позбавлена власної психологічної специфіки, усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, котра забезпечує не лише ситуаційне відображення дійсності, а й породження її сенсодайних і смисложиттєвих сутностей, уможливорює соціальне конструювання та особистісне самотворення.

5. Сутнісну особливість буттєвого нашарування свідомості становить ідеальний смисловий горизонт бездоння потенційної предметності, з якого індивідуальна свідомість в інтенційованих актах персоніфікованого екзистенціювання, головним чином завдяки напруженій дії думки-переживання, корелює або співвідносить ситуаційну подієвість усвідомлення (наявності ноез) і сенсовості (актуалізації ноем) життєздійснення особи. Так уможливорюється безпосередній у темпо-

ральному вимірі “тут і тепер” такт чи ритм *відання* – угледіння сенсу, за яким слідує виявлення ідеальних згустків смислу або відшукання смислових полів, що врешті-решт приводить до беззупинного конструювання у форматі свідоцтв свідомості значеннєвих мислєсхем одухотворених смислоформ її власного буття. При цьому *модуси усвідомлення* на рівні функціонування особистості, оперуючи відеальним матеріалом інтенційно локалізованої предметності у відриві від об’єктів матеріального світу, зумовлюють часткове або повне ідентифікування раніше опрацьованих нею сенсів, смислів, значень, цінностей, задіюючи їх до розпросторення нових обріїв ідеальної буттєвості й відтак до розвою усвідомлення та розширення сфери індивідуальної свідомості загалом.

6. Свідомість, відштовхуючись від концепції Б. Баарса (1988), тріумфує на сцені буття, залишаючи за кулісами, в тіні, ситуаційно неактуалізовані, неусвідомлювані сенси. Отож *свідомість – це найвища субстанційна форма людського буття*, або вищий безпосередній акт життя-переживання (М.К. Мамардашвілі), у якому мовлення і голос становлять зусилля людини у її вчинковому самоздійсненні як екзистенціювання власної – безпосередньої, сьогомоментної – присутності у світі й цього об’єктивного світу (звісно, у знятому, переважно ідеально-символічному вигляді) у психодуховному засвіті самої людини. Важливо, що інноваційні форми професійного методологування (семінари, сесії, оргдіяльнісні ігри та інші вчинково-імітаційні організованості) дають змогу цілеспрямовано конструювати інтенсивну групову мислєкомунікацію й у такий спосіб актуалізувати незвідані простори сфери свідомості як екзистенційно-буттєвої плинності смислосенсової дійсності.

7. Оскільки святість та істина становлять не об’єктивний предмет, а життєвий шлях, або спосіб пристрасного персоніфікованого буття конкретної особи-творця, то осередям ідеального світу зрілої проблемно-діалогічної свідомості є *мислення*, вершинними формами якого в історії людства стають філософське, наукове і методологічне думання. Останнє, як природно невластива людині субстанційна дійсність (перш за все у досвіді представників системомислєдіяльнісної методології), охоплює принаймні два світи – зовнішній, матеріально уреальнений, і внутрішньо-індивідуальний, себто психодуховний світ Я людини, що так чи інакше дані через методологічно

поставлене мислєдумання. Конкретним підтвердженням його продуктивності в авторському удіяльненні ідеї та змісту професійного методологування є новостворена бінарна мислєсхема, яка рефлексивно обґрунтовує мінімально достатній набір базових *категорійних понять* сучасного світу методології: “метод”, “мислення”, “діяльність”, “методологування”, “методологічне мислення”, “методологічна діяльність”, “мислєдіяльність”, “методологія”, “свідомість”, “самосвідомість”.

8. Свідомість і самосвідомість, посідаючи місце п’ятого елемента у пропонованій системі засадничих категорій методології, унаєвлюють найвищі форми буттєвої присутності людини у світі, а тому є *рамковою умовою* існування та розвитку досконалих мислення, діяльності, методологування, філософського і психологічного пізнання. Логічно доведено, що методологування, характеризуючи екзистенційно-діяльний сегмент компетентного практикування і відграючи системотвірну роль у ситуаційно актуалізованому світі методології, понятійно (перш за все за обсягом і змістом) співмірне добре відомому у філософії категорійному поняттю “філософування”. Тому його аргументоване концептуальне введення нами в науковий обіг у 2005 році є цілком виправданим та евристичним, тим більше, зважаючи на багаторівнєвість форм колективного та індивідуального методологування, великий освоєний корпус його ознак, принципів, способів, процедур, засобів та інструментів.

9. *Закон названості* або *поіменованості* як універсальний факт із життя свідомості відображає засадниче всезагальне оприявнення її першопочаткових генетичних форм – понять, концептів, конструктів, категорій. Так виникає й розпросторюється осідла в індивідуальній, груповій чи масовій суб’єктивності, бездонна функціональна *мозаїка свідомої здатності бути присутнім* щонайперше у двох взаємопрониклих світах – зовнішньому, проявленому, об’єктивованому і внутрішньому, непроявленому, ідеальному. Звідси постає екзистенційно відкрита, біфуркаційна роздвоєність інтенційованої буттєвості вказаної здатності – на звернення й викривання речей та об’єктів зовнішньої реальності і на творення та реконструювання упредметнєнь і психодуховним форм (переживань, екзистенціалів) суб’єктивної дійсності. Понятійна влучність і витонченість, скажімо, живого наукового дискурсу вказує на актуалізацію сфери свідомості як засновку всього наступного поміщеного в

штучні умови уречевленого поліфонічного повсякдення, мислення, отоді як самі функціонали свідомості виключені із цього процесу, залишаючись, проте, рамковою умовою або інтелектуально-практикувальним форматом розвиткової самоорганізації актів усвідомлення як різноманітного мережева удіяльнення індивідуальних ландшафтів думки-думання. І все це відбувається за обставин “надкультурного статусу свідомості” (О.Ф. Лосєв, М.К. Мамардашвілі, А.М. П’ятигорський, М.Ю. Савельєва), де смисл надкультурності полягає в тому, що сама свідомість позбувається від самої себе завдяки здатності трансцендування і тим самим продукує позитивність культурного простору. Тому “надкультурність свідомого досвіду є зазор буття як акт, а його природа не висловлювана логічною адекватністю, – і може бути тільки вгадана, перечулена, пережита як уже унаявлений (і завжди проминулий) перехід від феномену до феномену”; причому “свідоме зусилля не має місця перебування, тому що воно – *стан*. І як таке, воно обов’язково має бути “над”, оскільки будь-який стан *невагомий* – і фізично, й метафорично. Його місцю не властива матеріальна визначеність, його географія – “паралельна”, тіньовими обрисами манячіючий надкультурною предметністю. Це “завдання” над чимось, ще проходження між чимось і крізь щось і т. ін., це абсолютна “безплідність і тому легкість метафізичного, позбавленої тяжкості речовинності, але передана словами й відтак зберігаюча силует фізичного тіла, яке стало його тінню” [28, с. 234, 236].

10. Фундаментальні філософські розробки в напрямку створення розгорнутої картини *метатеорії свідомості* як методології культури постмодерну (М.К. Мамардашвілі, А.М. П’ятигорський, М.Ю. Савельєва) виявилися не лише оригінальними, а й евристичними, хоча обрії відкритого спричинили постання нового проблемного горизонту непізнаного. Свідомість як межа парадоксальність, тобто як надоб’єктивне і позапредметне *ніщо* і водночас як досвідно та історично *все*, – це удіяльнено інтенційна, субстанційно напружена максимальність людського буття, котра сутнісно є не статика, а динаміка, не структура, а мультифункціонал, не залежність, а свобода самопрактикування, не даність, а екзистенція суб’єктивності. Звідси абсолютна виправданість дослідницької позиції “мета-”, коли все раніше здобуте у філософії й науці є або різноякісним матеріалом для творення нового по-

коління системного знання про свідомість (головне завдання *метатеорії*), або набором принципів, підходів, методів, стратегій, теорій, методологій, які використовуються як інтелектуальні засоби та інструменти розкодування утаємниченого засвіту свідомості (надзавдання *метаметодології*). Особливо перспективним і багатообіцяючим видається другий напрям, квінтесенцію якого відображає таке запитання: *як можливе достовірне знання про неявне, багатопроblemне знання того, що таке свідомість?*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку [зб. наук. праць; пер. з англ. / за наук. ред. А.С. Синиці]. – Львів: Літопис, 2014. – 374 с.
2. Асмолов А.Г. Психология как ремесло социальных изменений: технологии гуманизации и дегуманизации в обществе / А.Г. Асмолов, М.С. Гусельцева // Мир психологии. – 2016. – № 4. – С. 14–28.
3. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого / Николай Александрович Бердяев. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – 620 с.
4. Бердяев М.О. Філософська істина та інтелігентська правда / Микола Бердяев // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 6–15.
5. Васильев В.В. Трудная проблема сознания / Вадим Валерьевич Васильев. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 272 с.
6. Вахтель А. Свідомий досвід та антиредукціонізм у філософії Девіда Чалмера / Андрій Вахтель // Філософська думка. – 2017. – №3. – С. 41–56.
7. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. конс.-ред. А.В. Фурман. – 2005–2017. – Модулі 1–19.
8. Георгий Петрович Щедровицкий / Г.П. Щедровицкий; [под ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой]. – М.: РОССПЭН, 2010. – 600 с. – (Философия России второй половины XX в.).
9. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості: [пер. з англ. Ярини Винницької, Олени Редчиць]. – Львів: Афіша, 2015. – 328 с.
10. Гусельцева М.С. Антропологическая оптика в психологии и гуманитаристике / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2012. – №5. – С. 3–18.
11. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 39–55.
12. Гусельцева М.С. Позитивная социализация детей и подростков: методология и эмпирика: [монографія] / Марина Сергеевна Гусельцева, Елена Ивановна Изотова. – М.: Смысл, 2016. – 320 с.
13. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): [монографія] / Марина Сергеевна Гусельцева. – М.: Акрополь, 2013. – 366 с.
14. Гурвіч А. Щодо інтенційності свідомості / Арон Гурвіч // Філософська думка. – 2015. – № 5. – С. 14–29.
15. Дубровский Д.И. “Трудная” проблема сознания (в связи с книгой В.В. Васильева “Трудная проблема сознания”) / Д.И. Дубровский // Вопросы философии. – 2011. – №9. – С. 136–148.
16. Крик Ф. Проблема сознания / Ф. Крик, К. Кох: [пер. с англ. В. Свечникова] // В мире науки. – 1992. – №

11-12. – С. 113–121.

17. *Кримський С.Б.* Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 367 с.

18. *Леонов А.* “Аргумент зомбі” проти матеріалізму: основи та перспективи подальшого дослідження / Андрій Леонов // *Філософська думка*. – 2017. – №3. – С. 57–77.

19. *Лой А.Н.* Сознание как предмет теории познания: [монографія] / Анатолій Николаевич Лой. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.

20. *Мамардашвили М.К.* Как я понимаю философию / Мераб Константинович Мамардашвили. – [2-е узд., измен. и доп.]/сост. и общ. ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Культура”, 1992. – 416 с.

21. *Мамардашвили М.* Лекции по античной философии / Мераб Мамардашвили. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 256 с. – (Азбука-классика. Non-Fiction).

22. *Мамардашвили М.* Проблема свідомості і філософське покликання / Мераб Мамардашвили // *Психологія і суспільство*. – 2015. – №4. – С. 19–27.

23. *Мамардашвили М.К.* Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М.К. Мамардашвили, А.М. Пятигорский. – [2-е изд.]. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 213 с.

24. *Мамардашвили М.К.* Сознание и цивилизация / М.К. Мамардашвили. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 288 с.

25. *М'ясоїд П.А.* Наука і практика в роботі психолога / Петро М'ясоїд // *Психологія і суспільство*. – 2004. – №3. – С. 5–74.

26. *М'ясоїд П.А.* Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / Петро Андрійович М'ясоїд. – К.: Либідь, 2016. – 560 с.

27. *Ортега-и-Гассет Х.* Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.

28. *Савельева М.Ю.* Введение в метатеорию сознания / Марина Юрьевна Савельева. – К.: Видавець ПАРА-ПАН, 2002. – 334 с.

29. Система сучасних методологій: [хрестоматія у 4-х томах] / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – Т. 1. – 314 с.; Т. 2 – 344 с.

30. *Філософія свідомості. Philosophy of Mind* / Філософська думка. – 2016. – № 2. – С. 4–80.

31. *Фурман А.А.* Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

32. *Фурман А.В.* Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2013. – № 4. – С. 18–36.

33. *Фурман А.В.* Засадничі умови виникнення наукових шкіл / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2014. – №1. – С. 15–24.

34. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

35. *Фурман А.В.* Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 362 с.

36. *Фурман А.В.* Категорійний профіль наукової школи / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2014. – № 2. – С. 23–39.

37. *Фурман А.В.* Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонального знання / Анатолій В. Фурман // *Вітакультурний млин*. – 2017. – Модуль 19. – С. 4–15.

38. *Фурман А.В.* Методолог – професія майбутнього / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2016. – № 1. – С. 16–42.

39. *Фурман А.В.* Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

40. *Фурман А.В.* Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: [монографія] / Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 272 с.

41. *Фурман А.В.* Наука і практика у роботі психолога, соціолога: між правдою і лукавством / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2004. – № 4. – С. 7–12.

42. *Фурман А.В.* Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2013. – № 3. – С. 72–85.

43. *Фурман А.В.* Психологічна служба університету: від моделі до технології / Анатолій В. Фурман, Тетяна Надвична // *Психологія і суспільство*. – 2013. – № 2. – С. 81–105.

44. *Фурман А.В.* Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльності / Анатолій В. Фурман // *Вітакультурний млин*. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.

45. *Фурман А.В.* Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування / Анатолій В. Фурман // *Наука і освіта*. – 2017. – №3/CLVI. *Психологія*. – С. 5–10.

46. *Фурман А.В.* Свідомість як рамкова умова методологування у соціогуманітаристиці / Анатолій В. Фурман // *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти / за наук. ред. Томчука М.І. // 36. мат. Подільської н.-пр. конф. – Вінниця: КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”; Науковий вісник. – 2016. – №1. – С. 147–156.*

47. *Фурман А.В.* Сутність гри як учинення: [монографія] / Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 120 с.

48. *Фурман А.В.* Теоретична модель гри як учинення / Анатолій В. Фурман // *Наука і освіта*. – 2014. – № 5. – С. 95–104.

49. *Фурман А.В.* Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування / Анатолій В. Фурман // *Психологія і суспільство*. – 2014. – № 3. – С. 11–29.

50. *Фурман О.Є.* Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис... доктора психологічних наук: 19.00.07 / Оксана Євстахіївна Фурман; ДНЗ “Південно-український нац. пед. ун-тет імені К.Д. Ушинського”. – Одеса, 2015. – 467 с.

51. *Фурман (Гуменюк) О.Є.* Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

52. *Чалмерс Д.* Лицем до лица з проблемою свідомості [пер. з англ. А.Ю. Леонова; за наук. ред. Я.В. Шрамка] / Девід Чалмерс // *Актуальні проблеми духовності*. – Кривий Ріг, 2013. – С. 121–152.

53. *Щедровицький Г.* Методологічна організація сфери психології / Георгій Щедровицький // *Психологія і суспільство*. – 2000. – № 2. – С. 7–24.

54. *Щедровицький Г.П.* Московский методологический кружок: развитие идей и подходов / Из архива Г.П. Щедровицкого. – Т. 8, вып. 1. – М.: Путь, 2004. – 352 с.

55. *Щедровицький Г.* Організаційно-діяльнісна гра

як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльностї / Георгїй Шєдровицький // Психологія і суспільство. – 2006. – № 3. – С. 58–69.

56. Шєдровицький Г.П. Філософія. Наука. Мєтодологія / Георгїй Петрович Шєдровицький. – М.: Шк. культ. політики, 1997. – 656 с.

57. Arvan M. Rightness as Fairness: A Moral and Political Theory / Marcus Arvan. – Tampa: Univesity of Tampa, 2016. – 224 p.

58. Baars B.J. A Cognitive Theory of Consciousness / Bernard J. Baars. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

59. Block N. The harder problem of consciousness / Ned Block // The Journal of Phylosophy. – 2002. – №8. – P. 391–425.

60. Chalmers D.J. The Conscious Mind: In Search a Fundamental Theory / David J. Chalmers. – New York: Oxford University Press, 1996.

61. Chalmers D.J. The Character of Consciousness / David J. Chalmers. – New York: Oxford University Press, 2010. – <http://consc.net/papers/2dargument.html>

62. Dennett D. Intuition Pumps And Other Tools for Thinking / Daniel Dennett. – New York: W.W. Norton & Company, 2013. – 512 p.

63. Dennett D. Explaining the “magic” of consciousness / D. Dennett // Journal of Cultural and Evolutionary Psychology. – 2003. – №1. – P. 7–19.

64. McGinn C. The Mysterious Flame: Conscious Minds in a Material World / Colin McGinn. – New York: Basic Books, 1999. – P. 5.

65. Furman O. Ye. The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters / Oksana Ye. Furman // Problems of Psychology in the 21 st. Century. – 2015. – Vol. 9, No.1. – P. 14–19.

66. Furman O. Social-psychological impact asa parametr of innovative-psychological climate / Oksana Furman // International journal of economics and society. – 2015. – Vol. 1, Issue 2. – P. 143–148.

67. Frankich Keith. Consciousness. Milton Keynes, 2005. – U.K.: The Open University.

68. Wryght W.E. Heritage language programs in the era of English-only and No Child Left Behind / Wayne E. Wright // Heritage Language Journal. – 2007. – №1. – P. 1–26.

REFERENCES

1. Synytsia, A. S. (Ed.). (2014). Antolohiya suchasnoyi analitychnoyi filosofiyi, abo zhuk zalyshaye korobku [Anthology of contemporary analytic philosophy, or bug leaves the box]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

2. Asmolov, A. H., & Guseltseva, M. S. (2016). Psykhologhiya kak remeslo sotsialnykh izmeneniy: tekhnolohii gumanizatsii i degumanizatsii v obshchestve [Psychology as a profession of social change: the humanization of technology and dehumanization in society]. Mir psykhologii – World of psychology, 4, 14-28 [in Russian].

3. Berdiaev, N. A. (2003). Dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo [The dialectic of the divine and the human]. Moscow: AST; Kharkov: Folio [in Russian].

4. Berdiaev, M. O. (2017). Filosofska istyna ta inteligentska pravda [The philosophical truth and the intellectual truth]. Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society, 4, 6-15 [in Ukrainian].

5. Vasylev, V. V. (2009). Trudnaya problema soznaniya [The hard problem of consciousness]. Moscow: Progress-Tradytisiya Folio [in Russian].

6. Vachtel, A. (2017). Svidomyi dosvid ta

antyreduktionizm u filosofiyi Devida Chalmersa [Knowing experience and anti-rejectionism in the philosophy of David Chalmers]. Filosofska dumka – Philosophical thought, 3, 41-56 [in Ukrainian].

7. Furman, A. V. (Ed.). (2005-2016). Vitakulturny mlyn: Metodolohichniy almanakh [Vita-cultural Mill: Methodological Almanac]. (Vols. 1-18). Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Shchedrovitskiy, P. H., & Danilova, V. L. (2010). Georhiy Petrovich Shchedrovitskiy [Georgy Shchedrovitsky]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

9. Grof, S. (2015) Psycholohiya maybutnyogo: uroky z suchasnykh doslodzhen svidomodti [Psychology of the future: lessons from modern studies of consciousness.]. Lviv: Afisha [in Ukrainian].

10. Guseltseva, M. (2012). Antropologicheskaya optika v psihologii i gumanotarikstike [Anthropological optics in psychology and humanitaristics]. Voprosy psihologii – Questions of psychology, 4, 35-54 [in Russian].

11. Guseltseva, M. (2017). Metodolohicha optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of cognition]. Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society, 4, 39-55 [in Ukrainian].

12. Guseltseva, M. (2016). Pozitivnaya socializaciya detey i podrostkov: metodologiya i empirika [Positive socialization of children and adolescents: methodology and empiric]. Moscow: Smysl [in Russian].

13. Guseltseva, M. (2013). Evoluciya psihicheskogo znaniya v smene tipov racionalnosti [Evolution of mental knowledge in the change of types of rationality]. Moscow: Akropol [in Russian].

14. Hurvich, A. (2015). Shchodo intentsiynosti svidomosti [Regarding the intentionality of consciousness]. Filosofska dumka – Philosophical thought, 5, 14-29 [in Ukrainian].

15. Dubrovskiy, D. (2011). “Trudnaya” problema poznaniya [The difficult problem of cognition]. Voprosy filosofii – Questions of Philosophy, 9, 136-148 [in Russian].

16. Krik, F., Kokh, K. (1992). Problema soznaniya [The problem of consciousness]. (V. Svechnykova Trans.). V mire nauki – In the world of science, 11-12, 113-121 [in Russian].

17. Krymskiy, S. B. (2008). Pid syhnaturoiu Sofiyi [Under the signature of Sofia]. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiya” [in Ukrainian].

18. Leonov, A. (2017). “Arhument zombi” proty materializmu: osnovy ta perspektyvy podalshoho doslidzhennia [“Zombie argument” against materialism: the foundations and prospects for further research]. Filosofska dumka, 3, 57–77 [in Ukrainian].

19. Loy, A. (1988). Soznanye kak predmet teoryi poznaniya [Consciousness as a subject of the theory of cognition]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

20. Mamardashvili, M. K. (1992). Kak ia ponymaiui filosofiyu [As I understand the philosophy]. (Vol. 2). (Y. P. Senokosova Ed.). Moscow: Progress, Kultura [in Russian].

21. Mamardashvili, M. K. (2014). Lektsii po antichnoi filosofii [Lectures on ancient philosophy]. St. Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attykus [in Russian].

22. Mamardashvili, M. K. (2015). Problema svidomosti i filosofske poklykannia [The problem of consciousness and philosophical vocation]. Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society, 4, 19-27 [in Ukrainian].

23. Mamardashvili, M.K. (1996). Simvol i soznaniye [Symbol and consciousness]. Moscow: Jazyki russkoj kul'tury [in Russian].

24. Mamardashvili, M.K. (2011). Soznanije i civilizacija [Consciousness and civilization]. Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attikus [in Russian].
25. Myasoyid, P. A. (2004). Nauka i praktyka v roboti psykholoha [Science and practice in the work of psychologist]. *Psikhologiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 5-74 [in Ukrainian].
26. Myasoyid, P. A. (2016). Psykholohichne piznannia: istoriya, lohika, psykholohiya [Psychological knowledge: history, logic, psychology]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
27. Ortega-i-Gasset, H. (1991) Estetika. Filosofija kultury [Aesthetics. Philosophy of culture]. Moscow: Iskustvo [in Russian].
28. Saveljeva, M. (2002). Vvedjenie v metateoriju soznaniya [Introduction to the metatheory of consciousness]. Kiev: PARAPAN [in Russian].
29. Furman, A. V. (Ed., Trans.). Systema suchasnykh metodolohiy [The system of modern methodologies]. (Vol 1). Ternopil: TNEU, 2015. [in Ukrainian].
30. Filosofiia svidomosti [Philosophy of Mind]. (2016). *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 2, 4-80 [in Ukrainian].
31. Furman, A. A. (2016). Psikhologiya osobystosti: tsinnisno-orientatsiyniy vimir [Personality Psychology: value-orientation dimension]. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
32. Furman, A. V. (2013). Heneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis science as a global research program: act-cycle perspective]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18-36 [in Ukrainian].
33. Furman, A. V. (2014). Zasadnychi umovy vynyknennia naukovykh shkil [Fundamental conditions of scientific schools]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 15-24 [in Ukrainian].
34. Furman, A. V. (2008). Ideya profesiynogo metodologuvannya [The idea of professional methodologization]. Yalta-Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
35. Furman, A. V. (2016). Ideya i zmist profesiynogo metodologuvannya [The idea and content of professional methodologization]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
36. Furman, A. V. (2014). Katehoriynyi profil naukovoyi shkoly [Categorical profile scientific school]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 23-39 [in Ukrainian].
37. Furman, A. V. (2017). Metodolohichna optyka cyklichno-vchynkovkoyi orhanizatsiyi yak systemy racionalnoho znannya [Methodological optics of cyclic-behavioral organization of theory as a system of rational knowledge]. *Vitakulturnyi mlyn: Metodolohichniy almanakh [Vita-cultural Mill: Methodological Almanac]*, 19, 4-15 [in Ukrainian].
38. Furman, A. V. (2016). Metodoloh – profesiya maybutnioho [Methodologist – profession of the future]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-42 [in Ukrainian].
39. Furman, A. V. (2013). Metodolohiya paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialniy psykholohiyi [Methodology paradigm of research in social psychology]. Kyiv: IPSP; Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
40. Furman, A. V., & Shandruk S. K. (2014). Orhanizatsiyno-diyalnisni ihry u vyshchiiy shkoli [Organizational-activity games in high school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
41. Furman, A. V. (2006). Nauka i praktyka v roboti psykholoha, sotsioloha [Science and practice in the work of psychologist, sociologist]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 7-10 [in Ukrainian].
42. Furman, A. V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoyi refleksiyi [Paradigm as a matter of methodological reflection]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].
43. Furman, A. V., & Nadvynychna T. L. (2013). Psykholohichna sluzhba universytetu: vid modeli do tekhnolohiyi [Psychological Service University: the model for technology]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 81-105 [in Ukrainian].
44. Furman, A.V. (2005). Rivni ta kryterii metodolohuvannya u profesiinomu zdiisnenni naukovo-doslidnoi diialnosti [Levels and criteria of methodology in the professional implementation of research activities]. *Vitakulturnyi mlyn: Metodolohichniy almanakh [Vita-cultural Mill: Methodological Almanac]*, 1, 5–13 [in Ukrainian].
45. Furman, A.V. (2017). Svidomist yak peredumova psykholohichnoho piznannia i profesiinoho metodolohuvannya [Consciousness as a prerequisite for psychological knowledge and professional methodology]. *Nauka i osvita*, 3, 5–10 [in Ukrainian].
46. Furman, A.V. (2016). Svidomist yak ramkova umova metodolohuvannya u sotsiohumanitarnyystytsi [Consciousness as a framework of methodology in socio-humanities]. Vinnytsia: KVNZ “Vinnytska akademiia neperervnoi osvity”; *Naukovyi visnyk*, 1, 147–156 [in Ukrainian].
47. Furman, A. V., & Shandruk, S K. (2014). Sutnist hry yak uchynennya [The essence of the game as commit]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
48. Furman, A. V. (2014). Teoretychna model hry yak uchynennya [The theoretical model of the game as the commission]. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 95-104 [in Ukrainian].
49. Furman, A. V. (2014). Typy naukovykh shkil ta umovy yikh efektyvnoho funktsionuvannya [The types of schools and the conditions for their effective functioning]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 11-29 [in Ukrainian].
50. Furman, O. Y. (2015). Psykholohichni parametry innovatsiyno-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Psychological parameters of innovation and psychological climate of an educational institution]. Doctor's thesis. Odesa: PNP named K.D. Ushynskiy [in Ukrainian].
51. Furman (Humeniuk), O.Y. (2008) Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu: [Theory and methodology of the innovation-psychological climate of a comprehensive institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
52. Chalmers, D. (2013). Lytsem do lytsia z problemoiu svidomosti [Face to face with a problem of consciousness]. *Kryvyi Rih* [in Ukrainian].
53. Shchedrovitskiy, H. (2000). Metodolohichna orhanizatsiya sfery psykholohiyi [Methodological organization sphere of psychology]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7-24 [in Ukrainian].
54. Shchedrovitskiy, H. P. (2004). Moskovskyy metodolohicheskyy kruzhok: razvitie idey i podhodov [Moscow methodological circle: The development of ideas and approaches]. (Vol. 8, is. 1). Moscow: Put [in Russian].
55. Shchedrovitskiy, H. (2006). Orhanizatsiyno-diyalnisna hra yak nova forma orhanizatsiyi ta metod rozvytku kolektyvnoyi myslediyalnosti [Organizational-activity game as a new form of organization and method of collective mental-activity]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 58-69 [in Ukrainian].

56. Shchedrovitskiy, H. P. (1997). *Filosofiya. Nauka. Metodolohiya* [Philosophy. Science. Methodology]. Moscow: [in Russian].

57. Arvan, M. (2016). *Rightness as Fairness: A Moral and Political Theory*. Tampa: University of Tampa [in English].

58. Baars, B. J. A. (1988). *Cognitive Theory of Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

59. Block, N. (2002). The harder problem of consciousness. *The Journal of Philosophy*, 8, 391–425 [in English].

60. Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press [in English].

61. Chalmers, D.J. (2010). *The Character of Consciousness*. New York: Oxford University Press [in English].

62. Dennett D. (2013). *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking*. New York: W.W. Norton & Company [in English].

63. Dennett, D. (2003). Explaining the “magic” of consciousness. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, 1, 7–19 [in English].

64. McGinn C. (1999). *The Mysterious Flame: Conscious Minds in a Material World* (Vol. 5). New York: Basic Books [in English].

65. Furman, O. Ye. (2015). The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters. *Problems of Psychology in the 21 st. Century*, 1, 14–19 [in English].

66. Furman, O. (2015). Social-psychological impact as a parametr of innovative-psychological climate. *International journal of economics and society*, 2, 143–148 [in English].

67. Frankich Keith (2005). *Consciousness*. Milton Keynes. United Kingdom: The Open University [in English].

68. Wryght W.E. (2007). Heritage language programs in the era of English-only and No Child Left Behind. *Heritage Language Journal*, 1, 1–26 [in English].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування.

Актуальною проблемою сучасного філософсько-психологічного дискурсу є намагання *пізнати онтологічну природу свідомості* й відтак зрозуміти її феноменальну плерому (тобто повноту, множини) оприявнень у повсякденні людського буття, що становить одне з важливих завдань як теоретичної психології, так і суто прикладної, щонайперше експериментальної. У статті аргументовано доведено, що вказана проблема може бути розв'язана лише на нових філософсько-методологічних засадах, що миследіяльнісно уможливають істотно інший рівень-ракурс *професійного методологування* й водночас відкривають донині незвідані горизонти сутнісного пізнання свідомості як неприродної (субстанційної, суб'єктивної, позапредметної) дійсності. Мовиться

перш за все про цілісну архітектоніку концептів, що в авторському рефлексуванні на рівні категорійних понять (“метод”, “мислення”, “діяльність”, “методологування”, “методологічне мислення”, “методологічна діяльність”, “миследіяльність”, “методологія”) організована як бінарна мислесема, у якій “свідомість” і “самосвідомість” посідають місце п'ятого – трансцендентного – елемента, тобто позначають та умістюють найвищі (позаземні, духовні) форми буттєвої присутності людини у світі. До того ж свідомості як “найочевиднішої неочевидності” властива парадоксальна проблемно-діалогічна оптика ситуаційно безперервного екзистенціювання, що спричинена тим внутрішньо напруженим полем, яке окреслене межовими смислоформами кількавекторного думання й відтак різноманіттям означень і поцінувань. Тому *свідомість є рамковою умовою* як психологічного пізнання, котре вимагає вишколеної надприродної рефлексивності, так і будь-якого (філософського, наукового, прикладного) компетентного методологування, котре неможливе без спеціально створених інтелектуальних засобів та інструментів. Універсальним фактом із життя свідомості, що набув статусу закону, є неминучість *названості* або *поіменованості*, з якої джерелять генетично первинні форми оприявнення свідомої здатності людини бути – поняття, концепти, конструкти, категорії, і з якої постає екзистенційно відкрита, біфуркаційна роздвоєність інтенційованої буттєвості цієї здатності на межі модусів ноуменального і феноменального, зовнішнього і внутрішнього, матеріального та ідеального. На цьому підґрунті постають *позапредметність і надкультурність сфери свідомості*, котра самопозбувається через спроможність трансцендування, заповнює позаоб'єктний зазор або коридор буття як стан актуально спонтанного, хоча й промайнулого, пережиття усвідомленого зусилля. Аргументовано, що у цьому сенсі свідомість – це необ'єктивне і позапредметне *ніщо* й одночасно досвідно та історично *все*, а відтак удіяльнено інтенційна, субстанційно напружена, максимально прихована сторона людського буття, яка сутнісно є не статика, а динаміка, не структура, а мультифункціонал, не залежність, а свобода, не даність, а екзистенція. Зважаючи на це, констатується виняткова актуальність та евристичність розробки, поряд із відомими напрацюваннями у царині метатеорії, *метаметодології* свідомості.

Ключові слова: методологія, методологування, психологічне пізнання, багатосегментність сфери психології, людина, буттєвість, екзистенція, свідомість, самосвідомість, мислення, діяльність, життя свідомості, мислесема, смислоформа, закон названості (поіменованості), категорійний профіль, метатеорія свідомості, метаметодологія свідомості.

АННОТАЦИЯ

Фурман Анатолий Васильевич.

Сознание как рамочное условие познания и методологизирования.

Актуальной проблемой современного философско-психологического дискурса является стремление

познать онтологическую природу сознания и таким образом понять его феноменальную плерому (т.е. полноту, множественность) представленности в повседневности человеческого бытия, что составляет одну из важных задач как теоретической психологии, так и собственно прикладной, прежде всего экспериментальной. В статье аргументировано доказано, что отмеченная проблема может быть решена только на новых философско-методологических основаниях, которые мыследеятельностно позволяют достичь существенно иного уровня-ракурса профессионального методологизирования и одновременно открывают до сих пор неизведанные горизонты сущностного познания сознания как неприродной (субстанциональной, субъективной, внепредметной) действительности. В авторском опыте теоретизирования это значит создание сверхсложной методологической оптики, которая задействует минимум четыре линзовых модуля в единую многофункциональную конструкцию, что дает возможность на принципах взаимодополнения соединить интеллектуальные средства универсального (витакультурной методологии), общего (исследовательской программы профессионального методологизирования), особенного (циклически-пошагового подхода) и единичного (методологии парадагмальных исследований в психологии). К тому же, приступая к “рассекречиванию” сущностных наслоений сознания, нужно считаться с пяти-сегментной организацией мира современной психологии, когда психолог-исследователь в одном лице, ежеминутно утверждая актуальный ход потока своей жизнелюбности, является и теоретиком, и методологом, и просветителем, и опытным практиком, и конструктором своей Самости, Я-индивидуальности. Актуализация отмеченных тактов или ритмов видения, т.е. усмотрение смысла в вышеотмеченных позиционированиях психолога, даёт основания делать вывод о сущности бытийственной материи индивидуального сознания, а именно о её идеальном смысловом горизонте, который образуется как локальная организованность из бездны потенциальной предметности. Именно интенциональные акты личной экзистенции, благодаря напряженному действию мысли-переживания, соотносят ситуационную событийность осознания и смыслоопределённость жизнедеятельности человека. При этом модусы личностного осознания, оперируя идеально наполненным материалом интенционально локализованной предметности в отрыве от объектов материального мира, обуславливают частичное или полное идентифицирование ранее отработанных им смысловых схем, значений, ценностей. Инновационные формы методологизирования (семинары, сессии, оргдеятельностные игры и другие поступково-имитационные организованности) позволяют целенаправленно конструировать интенсивную групповую мыслекоммуникацию и таким путем актуализировать неизведанные пространства сферы сознания как экзистенциально-бытийной текучести смысловой действительности. Речь идет

прежде всего о целостной архитектонике концептов, которая в авторской рефлексии на уровне категориальных понятий (“метод”, “мышление”, “методологизирование”, “методологическое мышление”, “методологическая деятельность”, “мыследеятельность”, “методология”) организована как бинарная мыслесхема, в которой сознанию и самосознанию отведено место пятого – трансцендентного – элемента; в итоге эти категориальные понятия обозначают наиболее высокие (трансцендентные, собственно духовные) формы бытийного присутствия человека в мире. Кроме того, сознанию как “наиболее очевидной неочевидности” свойственна парадоксальная, проблемно-диалогическая ритмика ситуационно непрерывного экзистенцирования, что детерминировано тем внутренним напряжением, которое очерчено предельными смыслоформами спектров векторного рассуждения и закономерным многообразием означивания и оценивания. Поэтому сознание является рамочным условием как психологического познания, требующего совершенной надестественной рефлексивности, так и любого (философского, научного, прикладного) компетентностного методологизирования, которое невозможно без специально созданных интеллектуальных средств и инструментов. Универсальным фактом из жизни сознания, который приобрел статус закона, есть неизбежность названности или поименованности, из которой исходят генетически первичные формы проявления сознательной способности человека быть – понятия, концепты, конструкты, категории, и из которой встает экзистенциально открытая, бифуркационная раздвоенность интенциональной бытийности этой способности на грани модусов ноуменального и феноменального, внешнего и внутреннего, материального и идеального. На этом основании возникают внепредметность и сверхкультурность сферы сознания, которое самолишается благодаря возможности трансцендентирования, заполняет внеобъектный зор или коридор бытия как состояние актуально спонтанного, хоть и истекшего, переживания осознанного усилия. Аргументированно, что в этом смысле сознание – это необъективное и внепредметное ничто и одновременно опытно и исторически все, а следовательно деятельно интенциональная, субстанционально напряженная максимальность скрытой стороны человеческого бытия, какая в своей сущности есть не статика, а динамика, не структура, а мультифункционал, не зависимость, а свобода, не данность, а экзистенция. Ввиду этого, констатируется исключительная актуальность и эвристичность создания, рядом с известными наработками в области мета-теории, метаметодологии сознания.

Ключевые слова: методология, методологизирование, психологическое познание, многосегментность сферы психологии, человек, бытийность, экзистенция, сознание, самосознание, мышление, деятельность, жизнь сознания, мыслесхема, смыслоформа, закон названности (поименованности), категориальный профиль, метатеория сознания, метаметодология сознания.

ANNOTATION

Anatoliy V. Furman.

Consciousness as a framework condition of cognition and methodologization.

Actual problem of modern philosophical and psychological discourse is the desire to know the ontological nature of consciousness and thus understand its phenomenal pleroma (which means completeness, multiplicity) representation in everyday life of the human being, that becomes one of the most important tasks as a theoretical psychology, and in fact applied, primarily experimental. It is convincingly proved in the article that the mentioned problem can be solved only on the new philosophical-methodological grounds that think actively allow to achieve significantly different level-foreshortening of professional methodologization and simultaneously open still unexplored horizons of essential cognition as non-natural (the substantial, subjective, self-sufficient) reality. In the author's experience of theorizing it means the creation of highly complex methodological optics which involves at least four lens modules into a single multi-function construction which makes it possible on the principles of complementarity to combine intellectual means of universal (vita-cultural methodology), general (research program of professional methodologization), special (cyclically-step approach) and single (methodology of paradigmatic researches in psychology). In addition, starting to "declassifying" the essential layers of consciousness, we must reckon with the five-segment organization of the world of modern psychology when a psychologist-researcher in one person every minute claiming the actual course of the flow of its life consciousness, appears as a theorist, and methodologist, and enlightener, and experienced practitioner, and the designer of its Self, self-individuality. Actualization of marked cycles or rhythms of vision, that is the discretion of the meaning in aforementioned positioning of psychologist, gives reason to conclude about the essence of existential matter of individual consciousness, namely about its ideal semantic horizon, which is formed as a local organization from the depths of the potential objectivity. That's intentional acts of personal existence, thanks to the strenuous action of the thought-experiences, correlate situational eventfulness of awareness and meaning-certainty of the human life. At the same, modes of personal awareness, operating ideally filled material of intentionally localized objectivity in isolation from the objects of the material world, are causing partial or total identifying earlier worked out by him sense-schemes, meanings, values. Innovative forms of methodologization (seminars, sessions, orgactive games and other step-imitation organization) allow purposefully designing intensive group thought communication and thus actualize the unknown spaces of consciousness as the existential-being givens. We are talking

primarily about a holistic architectonic of concepts which in the author's reflection on the level of categorical concepts ("method", "thinking", "methodologization", "methodological thinking", "methodological activity", "think activity", "methodology") is organized as a binary thought scheme in which to consciousness and self-consciousness there is a space of fifth – the transcendental – element; as a result, these categorical concepts represent the highest (transcendental, in fact spiritual) forms of the existential human presence in the world. Moreover, to the consciousness as "the most obvious non-obviousness" inherent paradox, problem-dialogical rhythm of situational continuous existence that is determined by that internal stress which outlined limit sense-forms of spectra of vector reasoning and natural diversity of signification and evaluation. That's why consciousness is a framework condition as psychological knowledge, requiring perfect supernatural reflexivity and any other (philosophical, scientific, applied) methodologization which is impossible without specially created intellectual tools and instruments.

The universal fact from the life of consciousness that has acquired the status of the law is the inevitability of name or naming from which the genetically primary forms of the manifestation of the conscious ability of a person to be - concepts, constructs, categories are begun, and from which appears existentially open, bifurcation duality of the intentional existence of this ability on the verge of modes of noumenal and phenomenal, external and internal, material and ideal. On this basis, the beyond-subjectivity and superculturalism of the sphere of consciousness is appeared, that self-eliminates through the ability of transcendence, fills the beyond-objective gap or corridor of the being as the state of an actually spontaneous, albeit missed, experience of conscious effort. It is argued that in this sense consciousness is non-objective and beyond-objective nothing and simultaneously experienced and historically everything, and therefore the intentional, substantially tense, maximally hidden side of human existence, which essentially is not static, but dynamics, is not a structure, but a multifunctional, not dependence, but freedom, not a given, but an existential. In view of this, the exceptional relevance and heuristics of the development, along with the known achievements in the domain of meta theory, meta-methodology of consciousness, are noted.

Key words: *methodology, methodologization, psychological cognition, multi segmentation of the sphere of psychology, human, being, existence, consciousness, self-consciousness, thinking, activity, life of consciousness, thought scheme, sense form, the law of name (naming), categorical profile, meta-theory of consciousness, meta-methodology of consciousness.*

Надійшла до редакції 21.08.2017.

Підписана до друку 11.09.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

**Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування /
Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 16–38.**

МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

УДК 167/168 : 159.922.7

Marina Guseltseva
METHODOLOGICAL OPTICS AS A TOOL OF COGNITION

Постановка проблеми. В сучасному світі, де дослідник зіштовхується із проблемами складності, різноманітності й мінливості у сфері теоретичного та емпіричного знання, на перший план виходить *постнекласичний тип раціональності*, що наводить вченого до рефлексії й аналізу інструментів власного пізнання.

Актуальність дослідження. У постнекласичному типі раціональності особливої значущості набувають саморефлексивність та оволодіння дослідником різноманітними пізнавальними стратегіями. *Методологічна оптика* розглядається нами як важливий посередник між дослідником і тією реальністю, яку він вивчає. Це той інструмент, що дозволяє йому комбінувати, інтегрувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації наростаючої динамічності і складності сучасного пізнання.

Метою статті є аналіз еволюції наукового знання з допомогою *методологічної оптики* зміни типів раціональності. Доводиться, що змішані методи і методологічні стратегії з'являються саме у підтримувальному епістемологічному контексті постнекласичного ідеалу раціональності.

Засадничі положення. Концептуальна рамка *культурно-аналітичного підходу* дозволяє унаслідок змішаних дослідницьких стратегій у зв'язку із становленням постнекласичного ідеалу раціональності в науці, ідеями методологічного лібералізму і плюралізму. Логіка розвитку науки тут виявляється у русі-поступі від чистих дослідницьких ліній до траєкторій змішаних, від канонів – до імпровізацій та поєднання жанрів і гри науковими стилями. Змішані методи і методології становлять окре-

мий випадок *поліпарадигмальності* як принципу постнекласичної науки. Постнекласичний ідеал раціональності, що позбавляє класичну спадщину непорушності авторитетів і канонічного ореолу, вивільняє психологічну науку від обмежень розвитку. Парадокс даного ідеалу раціональності виявляється в тому, що відмова від охорони практичних меж посилює дослідницькі позиції, а підтримка різноманітності робить розвиток науки більш стійким.

Аналіз епістемологічних досліджень (див. [16; 19]). У статті здійснена експлікація уявлень про зміну методологічної оптики на основі концепції типів раціональності та з опорою на концептуальну рамку розробленого автором *культурно-аналітичного підходу*; показано, що змішані методи і методології є окремим випадком поліпарадигмальності як загальнонаукового принципу постнекласичної раціональності. Авторське трактування *еволюції психологічного знання* в контексті зміни типів раціональності [18] спирається як на уявлення вітчизняних філософів (П.П. Гайденко, М.К. Мамардашвілі, В.С. Стьопіна, В.С. Швицьова), так і на епістемологічні розробки М. Вебера, Ж.-Ф. Ліотара, П. Фойерабенда, де інтеграція даних ідей здійснена в концептуальних рамках культурно-аналітичного підходу (див. [14–19]). Крім того, нещодавно А.В. Фурман, спираючись на наші дослідження з реконструкції динаміки еволюціонування психологічного знання і встановлення періодизації історії психології на основі зміни типів раціональності, запропонував дві четвертинних мислесхеми, перша з яких виокремлює й дета-

лізує за логікою циклічно-вчинкового підходу (ситуація – мотивація – дія – післядія) чотири мінімально достатні ознаки сутнісного змістового наповнення поняття “методологічна оптика”, друга аргументує головні лінзи-спричинення реальної методологічної оптики дослідника як окремої рефлексивної налаштованості його свідомості на об’єкт, контекстні умови і засоби його пізнання (див. [47]).

Виклад основного матеріалу

МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА: ВИЗНАЧЕННЯ

Методологічна оптика – один із провідних пізнавальних інструментів у постнекласичному типі раціональності, що справляється з проблемами складності, різноманітності й мінливості у сфері теоретичного та емпіричного знання. Воднораз це – конструкт, що дає змогу інтегрувати, комбінувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації плинності (лабільності, мінливості, ситуативності) сучасного пізнання.

Методологічна оптика – не завжди усвідомлюваний посередник між дослідником і реальністю, яка вивчається; проте, будучи відрефлексованим як пізнавальний інструмент у постнекласичному типі раціональності, цей конструкт набуває довільності та пластичності. Оволодівши ним, дослідник здатний жонглювати інтелектуальними стилями і пізнавальними стратегіями, змінюючи ракурси і способи бачення реальності залежно від вирішуваного завдання [16; 19].

Визначивши базовий зміст даного поняття, звернемося до передісторії його появи у психологічній науці.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА ЯК МЕТАФОРИЧНИЙ КОНСТРУКТ

Первинно методологічна оптика, як і безліч інших понять, з’явилася у психологічній науці як метафоричний конструкт. Ми можемо

знайти різні його модифікації. Так, у монографії М. Холквіста, що розкриває особливості творчості М.М. Бахтіна, використовується термін “філософська оптика” [67]¹. В контексті соціологічних досліджень Г.С. Батигін, обґрунтовуючи зв’язок вибору методологічної стратегії з тим чи іншим ракурсом картини світу, відзначав: “Методологія будь-якої наукової дисципліни ... становить... певну оптику – погляд на світ, як розумно влаштовану систему, яка сутнісно піддається раціональному пізнанню” [5]. В історії науки схожі питання обговорював Л. Флек, котрий створив концепції “стилів наукового мислення” і “розумових колективів” [46]. В наші дні звороти “дослідницька оптика”, “соціологічна оптика”, “антропологічна оптика” знайшли популярність і стали зустрічатися в наукових публікаціях досить часто. Так, у рецензії на книгу “Візуальна антропологія: настроєння оптики” Т.О. Розумовська пише: “В якомусь сенсі метафора назви книги, будучи збагачена візуалістикою оформлення обкладинки, говорить про перспективи бачення та інтерпретації зображення: *змінюючи настроєння дослідницької оптики, ми уможливуємо різнорівневий аналіз* (виділено мною – М.Г.) візуальних даних, починаючи з перегляду поверхневих “очевидних” значень, заглиблюючись у контекстуальну рамку образу, реконструюючи ледь помітні смислові аспекти минулого в теперішньому часі” [36, с. 206]. До суті, тут ненароком виявилася сформульована квінтесенція культурно-аналітичного підходу, згідно з яким оперування дослідницькою, методологічною оптикою відкриває можливості не тільки різнорівневого, але і стереоскопічного, поліпарадигмального, багатоаспектного аналізу [16].

У контексті культурно-аналітичного підходу методологічною оптикою прийнято називати таке налаштування саморефлексії дослідницької свідомості, яке дозволяє сконструювати індивідуальний дизайн дослідження і здійснити вибіркове нюансування локальної пізнавальної ситуації.

¹М. Холквіст порівнює методологію М.М. Бахтіна з методом “мисленнєвого експерименту” А. Ейнштейна, підкреслюючи, що обидва автори прагнули подолати обмеження, пов’язані з існуючою ситуацією спостерігача. Віднайдені вченими методологічні засоби М. Холквіст називає “філософською оптикою” – “a conceptual means for seeing processes invisible to any other lens” (концептуальний засіб, що дозволяє побачити процеси, недоступні для будь-якої іншої лінзи) [67, с. 20]. Якщо А. Ейнштейн у мисленнєвих експериментах продемонстрував той факт, що картина світу спостерігача залежить від його положення у просторі та часі, то М.М. Бахтін, увівши поняття “хронотоп” і “позаперебування спостерігача”, показував, що реальність, яка відкривається спостерігачу, зумовлена його позицією в комунікативній мережі. Відзначимо, що Х. Ортега-і-Гассет осмислював схожі оптичні проблеми в термінах “перспективи”, а Г. Гадамер – “горизонту”.

Таким чином, методологічна оптика діє як пізнавальний інструмент, як інтелігібельний посередник між дослідником і реальністю, що ним вивчається. Ідея культурних засобів, посередників (медіаторів) між психікою і світом, які конструюють наше його сприйняття, сходять до І. Канта. В XIX ст. вона була актуалізована низкою вчених (у тому числі й О.О. Потєбнею, пізніше – Л.С. Виготським), проте особливого звучання набула в епоху постмодернізму, коли методологія, згідно з поглядами М.С. Автономової, стала надавати винятковій вагомості саме посередникам [1]. Такими посередниками можуть бути інтелектуальний стиль, спосіб міркування, лист (дослідження із граматики Ж. Дерріда [20]), особливості комунікації (предмет вивчення Ю. Хабермаса [49]).

Якщо в контексті культурно-історичної концепції набуло поширення поняття “культурні засоби”, то неокантіанська традиція оперує категорією “посередник”. Згідно з І. Кантом, наше уявлення про реальність опосередковано апріорними формами свідомості, тобто своєрідною “вродженою оптикою”. Надалі Ж. Піаже експериментально довів, що апріорні форми свідомості не задані наперед, а конструюються у процесі взаємодії суб’єкта і світу (докладніше див. [45]). Методологія конструктивізму, що підкреслює не тільки історико-генетичні витoki, а й рукотворність пізнавальної оптики, відіграє важливу роль у сучасній психології розвитку. Водночас у контексті психотерапевтичної практики, пов’язаної з нарративним підходом (див. [70]), було показано, що унаслідок упередженості перед нами реальність сконструйована інтерпретаціями, які, своєю чергою, обумовлені складною грою контекстів, життєвих історій, повсякденних практик, плинних станів та установок.

У дослідницькій традиції аналітичної психології також обговорювалася тема інтелектуальних посередників в інтерпретації досліджуваної реальності. Наприклад, представник постюнганської психології Дж. Холліс підкреслював, що бачення реальності опосередковано багатоманітним чинників, що охоплюють генетичну спадковість, статево-ідентичність, особливості культури і розмаїття сімейного оточення [50]. Така антропологічна оптика транслюється від батьків до дітей, від наставників до учнів: “і дивлячись на навколишній світ через успадковані нами окуляри, ми випустили з уваги деякі його важливі аспекти”

[Там само, с. 15]. Зі свого боку, історики культури переконували, що бачення або картина світу міняється від покоління до покоління [53], а антропологічна оптика всамоочевидною і тим самим робить “невидимими” ті культурні чинники, які є природним середовищем соціалізації дитини.

Філософ науки Е. Ласло писав, що «“непогрішного сприйняття” не існує – все, що ми бачимо і сприймаємо, доходить до нас забарвленим очікуваннями і нахилами» [24]. Одночасно ця вибірковість сприйняття, передумови й очікування базуються на особливостях тієї чи іншої культури: “те, що люди роблять, напряду залежить від того, у що вони вірять, а їх переконання, своєю чергою, залежать від культурно забарвленого бачення себе і навколишнього світу” [Там само]. Як основа настроєння погляду і вибірковості нашого сприйняття методологічна оптика спричинена не тільки суб’єктивністю дослідника, привласненими традиціями, культурним й “апперцептивним досвідом”, але і тим, якою науковою мовою ми користуємося і які завдання вирішуємо. “Оптика – це стратегія погляду. Дослідник бачить світ таким, яким його робить за ознакою доступності власний теоретичний словник. Змінюючи “настроювання” теорії, ми змінюємо простір її “оптичних можливостей”” [9, с. 15].

У зв’язку з цим зазначимо, що у психології складні реальності досить часто осмислюються з допомогою метафор, а не термінів. З позиції класичного і некласичного ідеалів раціональності такий рівень дискусії є недостатнім для наукового і позитивного знання. Проте постнекласичний стиль раціональності дозволяє працювати з метафорами як з інструментами пізнання, які описують складні й нерідко ефемерні реальності. Згідно з Х. Ортеґо-і-Гассетом, практично все знання про внутрішній світ метафоричне: “понятійний апарат психологів – чисті метафори” [31, с. 212]. Проте метафори постають тут у ролі певних засобів пізнання, що розкривають ті аспекти реальності, які вислизують від практики точних понять [Там само, с. 207].

Проблема виявлення латентних феноменів, видимості / невидимості культурно-психологічних реальностей залежно від методологічного інструментарію одержала розвиток у контексті антропологічного повороту соціогуманітарних наук, постмодерністської і феміністської критики, де склався

консенсус уявлень про те, що “кожне око бачить по-своєму” [44, с. 182]. Становлення постнекласичного ідеалу раціональності нарощувало когнітивну складність погляду: “одне око бачить те, чому його навчила традиція, а інше шукає те, на що, як стверджувала традиція, не варто навіть дивитися” [Там само, с. 183]. Все це вактуально на тему *латентності* – виявлення тих феноменів і фактів, які, будучи невидимими в оптиці домінуючої парадигми, одержували розкриття при зміні погляду, або з позиції спостерігача маргінальних нашарувань культури. Водночас розвиток постмодерністських практик сприяв трансформації відносин між парадигмами: традицію більше не заперечували, а переосмислювали в різноманітності контекстів, котрі ускладнюються і диференціюються. З позицій постаналітичної філософії досить продуктивною розробкою у цьому сенсі є *метод реконтекстуалізації* Р. Рорті [37], що обґрунтовує можливість трансляції досліджуваного феномену із звичних контекстів у нові, причому не завжди передбачувані.

Не завше очевидним чином проблематика методологічної оптики пов’язана і з розробкою *теми толерантності*. Так, тоталітарні епохи спричиняють за собою певний інерційний шлейф культурно-психологічної спадщини як у житті суспільства, так і в еволюції науки, не дозволяючи надалі адекватно відповідати на виклики сучасності. У вітчизняній інтелектуальній традиції це виявляється в нетерпимості до іншої думки й, одночасно, позитивної чутливості до статусів та авторитетів, у складності врахування при побудові картини реальності інших підходів та альтернативних поглядів, тоді як сучасна пізнавальна ситуація в загальносвітовому контексті характеризується відкритістю дисциплінарних меж, методологічним плюралізмом і лібералізмом, зростанням поліпарадигмальності і змішаних методологій (див. [8; 23; 48; 62; 63; 65; 71; 73]). Більше того, наукові відкриття частіше за все здійснюються у суміжних сферах і на маргінальних стежках наукового знання [5; 21; 35].

Особливістю сучасної соціокультурної ситуації розвитку підростаючих поколінь є ін-

формаційна епоха, що породжує неоднозначні, онтологічно й гносеологічно складні реальності². У зв’язку з цим інформаційна соціалізація стає особливим типом соціалізації сучасної особистості, що враховує виміри екзистенційної і рефлексивної складностей, а повноті її інтерпретації слугує лабільна і надрефлексивна методологічна оптика постнекласичного типу раціональності, що реалізується у формах постмодерністського, системно-мережного і трансдисциплінарного дискурсів. Окремо відзначимо, що якщо класичний і некласичний ідеали раціональності орієнтувалися на оптичну постійність в інтерпретації видимого світу, то постнекласична раціональність відрізняється лабільністю методологічних оптик і відрефлексованою довільністю зміни погляду. В її контексті сьогодні найбільш плідно конструюються змішані методи і методології.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА У ЗМІНІ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Розкриваючи еволюцію наукового знання за допомогою методологічної оптики ідеалів раціональності, нагадаємо, що оригінальна концепція зміни історичних типів раціональності у вітчизняній філософії науки розроблена В.С. Стьопіним [40]. У психології ідея типів раціональності в якнайповнішому вигляді обговорювалася в роботах П.А. М’ясоїда [29; 30], В.Е. Клочко [22]. Наше ж авторське трактування еволюції психологічного знання в контексті зміни типів раціональності [17; 18] спирається як на уявлення вітчизняних філософів (П.П. Гайденко, М.К. Мамардашвілі, В.С. Стьопіна, В.С. Швирьова), так і на епістемологічні розробки М. Вебера, Ж.-Ф. Ліотара, П. Фойєрабенда, де інтеграція даних ідей здійснена в концептуальних рамках культурно-аналітичного підходу [15; 16].

Почнемо з експлікації уявлень про зміну методологічної оптики на основі концепції типів раціональності з тим, щоб надалі показати, що змішані методи і методології становлять окремий випадок поліпарадигмальності як загальнонаукового принципу постнекласичної раціональності.

² У концептуальних рамках культурно-аналітичного підходу проведена диференціація різних аспектів складності: онтологічна складність (устрою буття); гносеологічна складність (пізнання) відносно об’єктивної реальності; екзистенційна складність (“життя прожити – не поле перейти”); рефлексивна складність (осмислення життя) стосовно суб’єктивної реальності; *ноетична складність* (віддзеркалення реальності у слові) і *поетична складність* (створення поняття, що достовірно відображає реальність) (М. Гусельцева [45, с. 331]).

ІДЕАЛИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК КОНСТРУКТ ДЛЯ АНАЛІЗУ ЕВОЛЮЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Історичні типи раціональності були виділені В.С. Стьопіним на підґрунті вивчення історії природознавства, тому, при їх перенесенні на еволюцію психологічного знання, ми орієнтуємося на зміну типів раціональності як на ідеальну модель [16; 18; 19]. Методологічна оптика типів раціональності в аналізі вказаної еволюції підкреслює взаємостосунки суб'єкта й об'єкта науки, а також вирізняє характеристики зростання складності об'єктів дослідження. Так, В.С. Стьопін виокремив в еволюції науки три об'єкти дослідження – механічні, холічні (саморегульовані) і саморозвиткові системи [40]. В класичному типі раціональності об'єкт ізольований, у неklasичному – долучений до світу як до системи, у постнеklasичному – об'єкт розвивається в мережі складних, плинних, часто нестійких взаємодій.

При аналізі психологічної науки для диференціації типів раціональності нам важливо звернути увагу на такі методологічні передумови, як механіцизм, холізм та автопоезис, а також на дослідницьку оптику, де об'єкт вивчення поданий *безпосередньо* (“постулат безпосередності”); *опосередковано* (за посередництва мови, діяльності, проміжних змінних, переживання, продуктів творчості); *у різноманітні локальних і змінних контекстів* [16; 19].

Класичний тип раціональності оформився як епістемологічний підхід у XVII–XIX століттях разом із становленням європейської науки і подальшим розквітом класичного природознавства [40]. Дана методологічна оптика сфокусована на дослідженні ізольованого (лабораторного) об'єкта, який природодослідник (суб'єкт) вивчає емпірично, експериментально і немов зі сторони, тобто з позиції зовнішнього і неупередженого спостерігача (див. *рис. 1*). Як культура мислення класична раціональність зорієнтована на позаісторичний характер розуму; її методологічні завдання – уникнути мінливості і варіативності знання [11].

Рисунок демонструє зосередженість поля рефлексії на об'єкті дослідження. Мета пізнання тут полягає у побудові істинної, об'єктивної картини реальності, тобто в описі речей

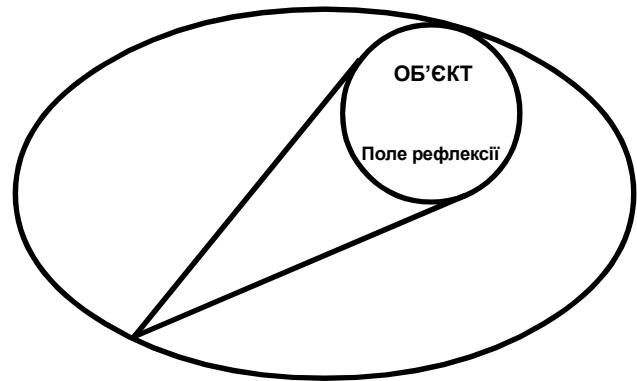

Рис. 1.

Методологічна оптика класичного ідеалу раціональності

такими, які вони існують “насправді”. Постановка наук на даному етапі пов'язане із вирішенням проблеми чіткого визначення меж власних предметів і з пошуком об'єктивного методу дослідження. Пріоритет віддається досвідному та експериментальному знанню, теорії вибудовуються на фактологічному підґрунті. Згідно з дослідницькими настановленнями наукового співтовариства до теорії веде правильний метод, а досягнення достовірності, об'єктивності, валідності дослідження вимагає елімінації (виключення) випадкових перешкод і суб'єктивних чинників.

Трактування психіки на класичному етапі розвитку науки, як правило, замикало її межами свідомості. Проте природничо-наукова методологія надала могутні імпульси розвитку психології як емпіричній науці. Філософська *категорія відображення* лягла в основу пояснення розвитку і принципів функціонування психіки. Провідною методологією тут був позитивізм як важливе досягнення в еволюції наукового знання того часу. Окремо підкреслимо, що популярна в наші дні критика позитивізму справедлива лише у прагненні обмежити його претензії на загальнонауковий світогляд і методологічну універсальність. Як класична (в кращому сенсі цього слова) методологія позитивізм дотепер продовжує служити ідеалу достовірного пізнання і доказової науки.

Отже, помилково було б вважати, що класичний ідеал раціональності залишився позаду в історії науки: з одного боку, він цілком адекватний для вирішення обмеженого кола завдань, з іншою – зберігся у вигляді консервативних настановлень дослідницької свідомості. Так, прикладом останнього може бути відоме

переконання окремих учених, що “єдиною теорією пізнання, яка узгоджується з наукою, є теорія відображення” [38, с. 18].

Некласичний ідеал раціональності народжувався на рубежі XIX–XX ст. Провідною наукою у фарватері епістемологічного повороту тут була теоретична фізика. Одночасно значущу роль в епістемології соціогуманітарних наук зіграв структуралізм. Методологічна оптика даного типу раціональності спрямована на розгляд взаємодій суб’єкта й об’єкта, які перебувають у єдиному пізнавальному світі або системі (див. **рис. 2**). На рисунку зображена прикутість погляду до настановного ракурсу: будь то об’єкт, взаємодія об’єкта і суб’єкта чи взаємодія об’єкта і суб’єкта у системі (системах).

Важливе місце в некласичній парадигмі займають *категорія діяльності* як “транслятор” між суб’єктом, об’єктом і світом, а також *ідея відносності* (досвіду, методу, теорій, картини світу). За допомогою різних методів і теорій учені створюють тут уже не абсолютний універсум, а ідеальні моделі реальності, нащупуючи горезвісного “слона” з різних сторін. Відрефлексованою методологічною проблемою на даному етапі розвитку стає прагнення подолати фрагментацію досліджень у тому колі пізнання, де опрацьовані різні моделі реальності й мови опису. Некласична культура мислення визнає історичний характер розуму, хоча все ж тяжіє до позитивізму.

Трактування психіки в некласичному типі раціональності виходить за межі свідомості: предмет дослідження стає відкритою системою. Провідною і вельми ефективною методологією некласичного типу раціональності є *системний підхід*. Істотну роль тут відіграють ідеї холізму. Разом із принципом відображення на передній план висувається принцип активного перетворення реальності. Некласична психологія – діяльна, психотехнічна й осмислює себе такою, що активно втручається в реальність. Також не чужедушні їй ідеї конструктивізму³ (див., наприклад [67]).

Підкреслимо, що ідеальну модель зміни типів раціональності не слід ототожнювати з історичною реальністю, де окремі ознаки “некласики” дослідники знаходять як у кінці XIX ст., так і у 1960-і роки. Більш того, якщо рання некласика вимоглива, позитивіст-

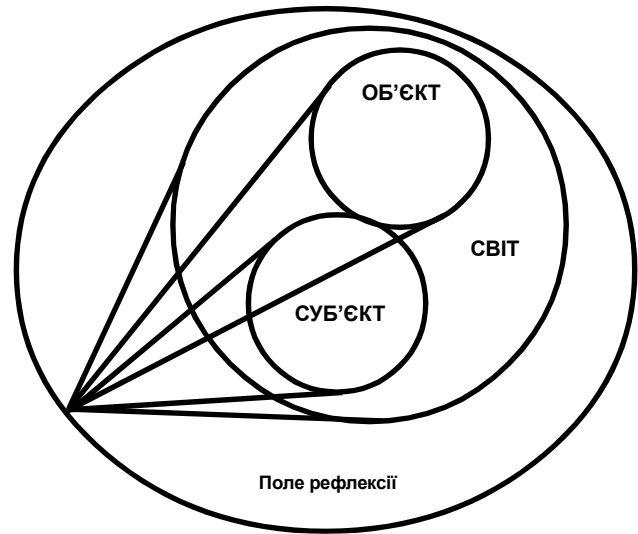

Рис. 2.

Методологічна оптика некласичного ідеалу раціональності

ськи зорієнтована й прагне до взірця класичної науки, то пізня некласика відрізняється лібералізмом і толерантністю до різноманітності, що надалі стане істотною характеристикою вже постнекласичного типу раціональності. (Про диференціацію усередині некласичного типу раціональності докладніше див., наприклад [18; 19].)

Постнекласичний ідеал раціональності сформувався на рубежі XX–XXI ст. При цьому ознаки постнекласики можуть бути виявлені у більш широкому тимчасовому діапазоні, включаючи 1960-і роки і навіть окремі ідеї античних авторів (див., скажімо [42]). Дослідники наголошують на злеті соціогуманітарного знання, що отримав підтримку саме у постнекласичному вимірі раціональності. “На передній план вийшли проблеми соціокультурного зумовлення наукового пізнання, аналіз взаємодії науки з іншими феноменами людської культури, дослідження пізнавальних процедур у зв’язку з історично змінними цінностями і світоглядними орієнтаціями” [41, с. 136].

Постнекласична культура мислення визнає безліч типів раціональності, у тому числі й раціональність міфу (див. [52]). Історичний стиль аналізу розповсюдився тут навіть на

³“У певному розумінні радянська культурно-історична школа після Виготського і теорія діяльності Леонтьєва й Давидова близькі до соціального конструктивізму, особливо в діалектичних відношеннях людини і світу та історичного і культурного зумовлення діяльності” [70, с. 46].

природознавство, закономірно наука вивчається як частина культури [11]. Пізнавальна ситуація характеризується розчиненням дисциплінарної моделі знання і методологічним ситуативізмом, де найефективнішими виявляються проблемні, а не предметні дослідження. Постнекласична раціональність відзначена внеском в епістемологію соціології, культурології та етнографії (антропології). Важливу роль у ній відіграють ідеї самоорганізації, категорія культури (значущість культурних чинників) і складність рефлексії (надрефлексивність).

У постнекласичній науці на передній план виставляється новий тип об'єкта – це відкриті, саморозвиткові системи [40; 22], зростає саморефлексія науки [66], аналіз пізнавальних контекстів, посилюється так званий рух антропологічного повороту [32–34]. Відзначимо, що антропологічна оптика не чужа і синергетичному трактуванню постнекласичної раціональності. Так, В.Е. Ключко пише: “Згода між тими, хто хоче “пояснювати психіку”, з тими, хто хоче “розуміти людину”, можлива тільки у тому разі, якщо спрацює нове настановлення: щоб пояснювати психіку, потрібно певним чином розуміти людину” [22]. Одна з важливих методологічних проблем постнекласичного типу раціональності – інтеграція знання як на конкретно- і загальнонауковому, так і на мультидисциплінарному рівнях. Не дивлячись на те, що у постнекласичній науці поширено трактування психіки як складної саморозвивальної системи, нам доречно підкреслити саме множинність і доповнювальність ракурсів вивчення предмета психології. Поряд із проблемами активного перетворення і конструювання реальності, де суб'єкт та об'єкт розвиваються у полі впливу різноманітних систем, як різновид психологічної детерміації обговорюється принцип автопоезису.

Кожному типу раціональності, безумовно, властиво безліч атрибутів. Свого часу Б. Спіноза звернув увагу, що у світу як субстанції атрибутів набагато більше, ніж ми сприймаємо або рефлексуємо. Дана ідея працює і відносно аналізу типів раціональності, де їх провідні особливості виявляє оптика дослідницького

завдання. Так, наприклад, при порівнянні некласичного і постнекласичного типів раціональності можуть бути виділені, відповідно: а) настановлення на конфлікт з іншими підходами (а не на солідарність), б) підозрілість (а не довіра), в) тотальність, а не ситуативність і т.п. – як відмінності інтелектуальних стилів указаних типів раціональності [16; 19].

Вочевидь наш ракурс розгляду типів раціональності обернений перш за все на методологічну оптику. Методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності націлена на вирішення надзавдання – обійняти неосяжне. З цим пов'язані такі особливості аналізу, як рухливість, динамічність, складність, плинність, ситуативність, своєрідна еkleктичність (нова еkleктика). Дослідник рефлексує множинність теорій, методів, підходів, які вірні в контексті локально вирішуваних завдань, розкривають різні аспекти реальності, змінюються разом із ситуацією, працюють на випередження і т. ін. Наслідком цього стає зусилля, а згодом і навичка надрефлексивності, інтелектуальної гри антиноміями (і те, і це), практика зміни оптик (докладніше див.: [16; 19]).

Отже, постнекласика вирішує завдання комунікації підходів, пошуку об'єднувальних горизонтів. Методологія тут утверджується як робота перекладу між концепціями, демонструючи, яким чином одну і ту ж реальність розкривають різні концептуальні мови. У цьому контексті з'являються різні моделі інтеграції психологічного знання, серед них – *триангуляція*⁴ (якщо вдатися до даного поняття як метафоричного конструкта: зустрічаючись, два підходи, наприклад, позитивізм і герменевтика, вже не ведуть боротьбу за “місце під сонцем”, а прокладають “третій шлях”) (див. *рис. 3*).

Рисунок демонструє свободу у виборі настановного ракурсу: чи концентрація безпосередньо на об'єкті (відповідно до ідеалу класичної раціональності), на взаємодії об'єкта і суб'єкта, або на взаємостосунках об'єкта і суб'єкта, поданих у різноманітності систем (відповідно до ідеалу некласичної раціональності). Крім цього, тут додалися, з одного боку, множинні поля рефлексії, а з іншою – оглядове поле рефлексії, де здійснюється

⁴ У соціальних науках і в психології триангуляція постає як метафоричний конструкт, пов'язаний з ідеєю, що різноманітність підходів укріплює загальну конструкцію підсумків дослідження. Триангуляція визначається як вживання декількох, переважно якісних і кількісних, методів у вивченні певного феномену з метою збільшення достовірності дослідження [74].

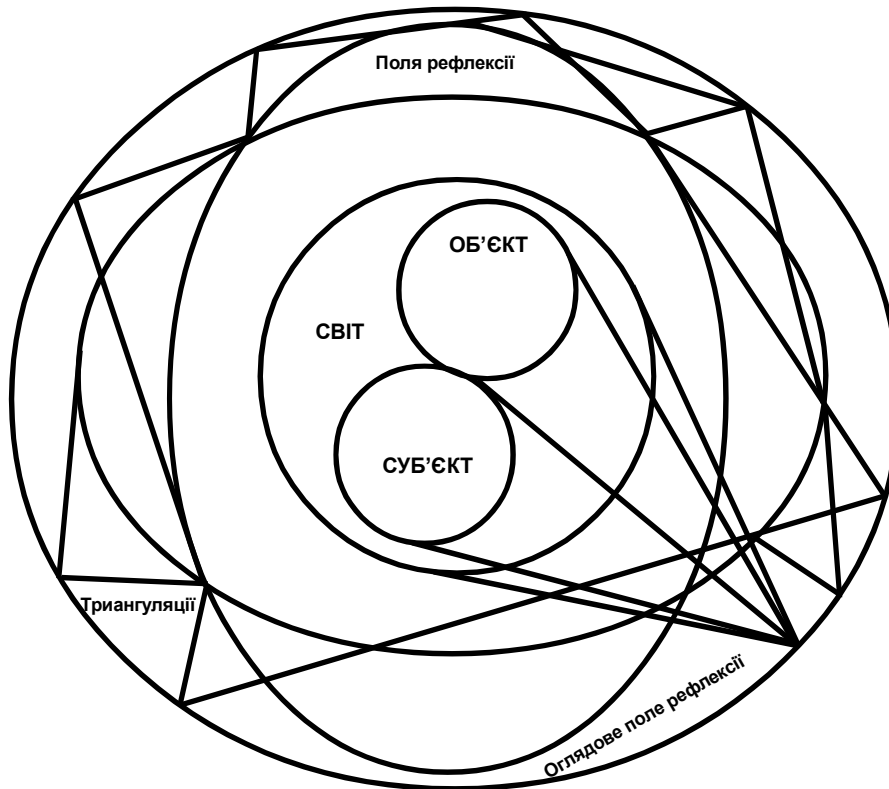

Рис. 3.

Методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності

довільне конструювання картини світу на основі різних дослідницьких ракурсів. Серед інтегровальних дослідницьких стратегій, разом із вищезгаданими, можливі “триангуляція” (як почергова зміна методологічної оптики) і “змішані методи” (зміна дослідницької оптики і ковзання уявним поглядом від одного пізнавального ракурсу до іншого). Поєднання ракурсів створює нові, надмірні, іноді несподівані й раніше не очевидні, можливості. Найпроблематичнішою й одночасно креативною сферою стає *оглядове поле рефлексії*, де розв’язуються завдання синтезу та інтеграції дослідницьких стратегій.

Проте, щоб методологічний плюралізм не скотився до “ліберальної вульгарності” (*liberal platitude*) [63, с. 4], важливо продумати, яким чином різні методи, теорії, підходи можуть бути взаємоузгоджені. Особливо актуальним тут стає завдання звести воедино відрефлексоване різноманіття дослідницьких ракурсів. Для вирішення цього завдання використовуються різні стратегії – комунікативні, інтегральні, діалогічні, мережні (див. [12; 25; 43; 48; 54; 59]). В зарубіжній епістемології соціогуманітарних наук найбільш активно обговорюються ідеї триангуляції (*triangulation*) і змі-

шаних методів (*multimethods, mixed methods*) [56; 57; 60; 61; 62; 68; 72; 73; 74; 75].

Особливо слід зазначити роботу Ф. Аркид’яконо і Е. де Грегоріо, присвячену зміні стилю мислення у психології під впливом змішаних методів і методологій, аналізу умов їх продуктивного використання та науковим перспективам, що відкриваються в новій пізнавальній ситуації [55]. Автори підкреслюють, що вибір методології не може бути абстрактним, а визначається поставленим завданням. Важливо підтримувати варіативність доступного пізнавального інструментарію, щоб діапазон вибору вченого не був обмежений звичкою до певних методів і парадигм. Змішані методи дослідження сприяють більш глибокому вивченню феноменів у різних аспектах і на різних рівнях аналізу, іншими словами, вони адекватні складнішому уявленню про реальність, зі свого боку, збагачуючи і психологічні теорії [Там само].

У постнекласичному типі раціональності, що підтримує конвергенцію наук про природу і наук про дух, якісні і кількісні стратегії не протиставляються, а розподіляють між собою сфери впливу: кількісний аналіз спрямований на вивчення об’єктивної реальності, якісний

аналіз слугує вивченню її суб'єктивних аспектів [63]. На певних етапах дослідження кількісні методи вимагають якісного спостереження, тоді як якісний аналіз задля підвищення власної валідності прагне одержати кількісне підтвердження. Більше того, в сучасній соціокультурній ситуації розвитку науки відбулася легалізація змішаної методології, де ухил у бік позитивізму чи герменевтики визначається дослідницькими перевагами.

Пізнавальну ситуацію у соціальних науках детально обговорюють Д. Делла Порта і М. Китінг, доводячи продуктивність методологічного плюралізму: "Замість того щоб шукати єдину теорію поля, соціологи повинні побачити методологічний плюралізм як позитивний і природний стан реальності" [Там само, с. 2]. Соціогуманітарні науки, починаючи з останньої чверті ХХ ст., дискутували питання різноманітності онтологій, підходів, методів і методологій. Некласична епоха в розвитку цих наук увійшла до історії як час *методологічних воєн*, характеризуючись зіставленням двох напрямів, що спираються відповідно на кількісну і якісну епістемологію.

Однак, разом із становленням постнекласичного ідеалу раціональності, боротьба методологій поступово змінилася ідеями толерантності, когерентності досліджень, стратегіями солідарності і підтримкою, значущістю деталей і півтонів. Змінилася дослідницька позиція у цілому: замість взаємовиключних стратегій учені навчилися бачити їх взаємодоповнюваність. Одночасно йшла диференціація епістемологічно близьких підходів, які, на відміну від великих шкіл, інтенсивніше прагнули розмежування (див. [63]).

Із січня 2007 року "солідне американське видавництво "Sage Publications"" [8] почало щоквартальний випуск "Journal Mixed Methods Research" (як випливає з назви, присвяченого змішаним методам досліджень). Перший випуск даного журналу, відзначають автори редакційної статті Дж. Кресвел і А. Ташакорі, відкрив нову еру в концептуалізації і використанні інтеграційних підходів на всьому просторі соціальних і поведінкових наук [73]. Не дивлячись на величезний обсяг літератури, присвяченої питанням методології, типології та оцінки змішаних методів досліджень, окреслене епістемологічне поле все ще продовжує інтенсивно розвиватися.

Вищеназваний журнал був задуманий як простір для дискусій і комунікації вчених,

котрі використовують у власній практиці змішані методи та методології, дозволяючи їм також долати міждисциплінарні і міжкультурні бар'єри, розширювати філософські й методологічні горизонти власного пошуку. Кожний випуск журналу за сталою традицією охоплює різноманітність дослідницьких жанрів, унааявлену методологічними, теоретичними та емпіричними статтями, оглядами книг і навіть аналізом програмного забезпечення [Там само].

Дотепер залишається дискусійним саме поняття змішаних методів, де звиклі ухилитися теоретичної рефлексії практики позначають таким чином поєднання кількісних і якісних досліджень у своїх проєктах. В епістемологічному ракурсі прийнято розрізняти *змішані методи*, що стосуються збору й аналізу двох різновидів даних (якісні і кількісні), та *змішані методології* як способи інтеграції двох підходів до дослідження (кількісні і якісні) [71]. В інтелектуальному колі "Journal Mixed Methods Research" змішані методи і методології прийнято трактувати в найширшому сенсі, включаючи збір та аналіз даних, синтез результатів, обґрунтування висновків з опорою на кількісні та якісні підходи, об'єднання різних методів в одному дослідженні або створення поліпарадигмальної дослідницької програми [73]. При цьому ключовим поняттям *тут є інтеграція* [57].

Дискутуються філософські підстави змішаних методів і методологій, у тому числі й такі: чи вважати загальним концептуальним полем прагматизм, єдиний філософський підхід або поєднання безлічі філософій [73]. Широко обговорюються проблеми, що виникають при комбінуванні методів, методологій і загальнонаукових парадигм. Так, А. Ташакорі і Ч. Тедлі, розглядаючи питання диференціації змішаних методів і змішаних методологій, висновують, що коректно проводити відмінність між змішаними і квазізмішаними методами дослідженнями, де в останньому випадку підсумкової інтеграції не відбувається [Там само].

Хоча дискусії, присвячені різноманітності методологічних можливостей і стандартів досліджень, що спираються на комбінування якісних і кількісних підходів, активізувалися на рубежі століть, сама ідея змішаних методів і методологій з'явилася набагато раніше (див. [58]). Одну з перших концептуалізацій у цьому аналітичному розрізі здійснив Н. Дензін,

що не тільки розвинув методологію триангуляції, а й виокремив види останньої – триангуляція *даних*, триангуляція *методів*, триангуляція *дослідників*, триангуляція *методологій* [64]. Надалі список поповнився триангуляцією *аналізу* [69].

Роботи Н. Дензіна послужили легалізації у соціальних науках ідей методологічного плюралізму і лібералізму. В 1970-і роки він призвав соціологів звикнути до думки, що не існує “кращого”, єдиного, скрізь придатного методу. Навпаки, один метод, один спостерігач й одна теорія призводять до явно упередженої інтерпретації. Кожний із методів (експертів, теорій) має свої сильні і слабкі сторони, розкриває окремі аспекти досліджуваної реальності. Стратегія ж триангуляції припускає використання у вирішенні поставлених завдань можливості кількох методів і методологій. Більше того, вживання в одному дослідженні різних типів триангуляції одержало назву множинної триангуляції (*multiple triangulation*) [64].

Епістемологічний смисл триангуляції полягає у підтвердженні фактів та досягненні повноти картини досліджуваної реальності. Проте сама по собі триангуляція – не панацея. Скажімо, В. Термонд підкреслює, що дана стратегія не посилить відпочатку слабке дослідження: звертаючись до триангуляції, дослідник повинен чітко розуміти, які саме завдання він тут вирішує [74]. Як вже наголошувалося, проблему підсумкової інтеграції результатів досліджень, котрі використовують ідеї триангуляції і змішані методології, поставив за головне завдання А. Брайман [56; 57].

Раніше проблеми інтеграції методів і методологій обговорював Ж. Морс, який запропонував розрізняти дослідження, що використовують якісні і кількісні технології при зборі матеріалу, і ті, що присвячені проблемі інтеграції різних підходів, тобто ґрунтовні теоретичні роботи. Отож “змішування” методів і методологій відбувається у різний спосіб і на різних підставах: типи дослідницьких питань (з опертям на якісні і кількісні підходи); стилі дослідження (імпровізація vs чітка процедура); різновиди відбору спроб (вірогіднісні й цілеспрямовані), процедури збору даних (фокус-групи та опитування), оформлення даних (числові й текстові), аналізу даних (статистичні і змістовні), формулювання висновків (“емічні” та “етичні”, “об’єктивні” і “суб’єктивні”) та ін. [73].

Осмислюючи проблему узгодження різних епістемологічних та онтологічних передумов, Ж. Морс виділив два шляхи поєднання кількісних і якісних досліджень. В одному випадку якісні методи відіграють роль попередніх розвідувальних чи доповнювальних стратегій при провідній ролі кількісної методології, натомість у другому, – навпаки, керівною є якісна методологія, а кількісні методи несуть допоміжне навантаження. При цьому дослідник так чи інакше вимушений визначитися з власною вихідною позицією; тому, не дивлячись на плюралізм пізнавального інструментарію, ідеалом раціональності тут залишається теоретичний монізм [71].

Д. Делла Порта і М. Китінг підкреслюють, що вибір між “жорсткими” кількісними методами і “м’якими” якісними стратегіями не повинен визначатися ідеологічними передумовами, але спрямовуватися адекватністю вирішуваного завдання. Сучасне соціогуманітарне знання в цілому продуктивно розвивається як у рамках позитивістської, так і герменевтичної методологій. У межах однієї науки вчені зорієнтовані на різноманітні дослідницькі перспективи: одні оперують позитивістською епістемологією і налягають на кількісний аналіз, інші прихильні до релятивістської позиції і надають перевагу аналізу якісному. Впродовж кожного дослідження складно здійснити однозначний вибір між позитивізмом та інтерпретацією, кількісним і якісним векторами методологування. У повсякденні пізнання немає єдиної методології, а існує безліч швидкоплинних виборів і тенденцій. Саме наявність багатоманітних розбіжностей сприяє пошуку консенсусу між полярними позиціями, де новопостала “перехресна участь” (*overlapping membership*) дослідників у різних проектах робить межі між позитивістськими і герменевтичними підходами проникними.

Замість наслідування дихотомічного мислення, – стверджують Д. Делла Порта і М. Китінг, – продуктивно виявляється модель континууму. Оскільки соціальні науки нерідко осмислювали себе як “третій шлях” між природознавством і гуманітаристикою, в них справді легко виникає спокуса методологічного запозичення в двох місцях [63]. Зауважимо, що і в розвитку психології подібні епістемологічні стратегії уявляються вельми евристичними.

Не дивлячись на гетерогенну і мозаїчну в наші дні дослідницьку реальність, де

представлені різні типи раціональності й різні дослідницькі настановлення: консервативні та ліберальні, охоронні (відносно класичної спадщини) і модерністські, вітчизняні соціогуманітарні науки в цілому і психологія зокрема зберігають традиції інтелектуального ізоляціонізму⁵. Перспективним у його подоланні є розвиток змішаних методологій і культивування постнекласичного ідеалу раціональності. Дана концептуальна рамка видається евристичною і для розвитку вітчизняних наукових шкіл культурно-історичної і діяльнісної психологій, де категорії “діяльність” і “культура” зустрічаються в змішаній культурно-діяльнісній парадигмі, а відносно чисті лінії зазначених шкіл при комбінуванні одержують друге дихання (див. [2; 3; 4]). Модель психічного (О.О. Сергієнко) слугує іншим яскравим прикладом інтеграції психологічного знання у світлі постнекласичного ідеалу раціональності [39].

Нові методології виникають у відповідь на виклики швидкозмінних пізнавальної і соціокультурної ситуацій. Так, “плинна сучасність” (З. Бауман) як метафоричний конструкт знаходить віддзеркалення не тільки у плинності процесів сучасної соціалізації [27], але й у вишуканому річищі пізнання. У зв’язку з цим епістемологічну підтримку в світлі ідеалу постнекласичної раціональності одержують різновиди змішаних досліджень, які охоплюють ідеї триангуляції, мультидисциплінарності, поліпарадигмальності і т. п.

Концептуальна рамка культурно-аналітичного підходу, що використовує типи раціональності як один із можливих конструктів для аналізу еволюції наукового знання, дозволяє розглядати змішані дослідження як закономірний етап розвитку науки, що спирається на філософські передумови методологічного лібералізму і плюралізму. Вдаючись до образної мови порівняльної психології В.А. Вагнера, є підстави констатувати, що виділені в класичному типі раціональності і що сформувався в некласичному типі як наукові школи

“чисті лінії” дослідницьких традицій в останній четверті ХХ століття перетворилися на “змішані лінії” – у синтетичні (інтеграційні, комунікативні) підходи, у змішані методи і методології, у складні комбінації дослідницьких традицій. У некласичному вимірі раціональності такого ґатунку речі зневажливо називалися “еклектикою”, натомість постнекласичний ідеал раціональності допоміг віднайти в них евристику. Іншими словами, відбулася зміна погляду, і знову “камінь, який відкинули будівники”, ліг на перше місце⁶.

Постнекласична методологічна оптика характеризується тим, що різноманітні теорії, концепції, підходи постають як елементи інтелектуальної мозаїки, з якої під конкретне дослідницьке завдання створюється ситуативна інтеграція знання. Такого роду дослідницьке настановлення дозволяє не тільки долати фрагментацію досліджень, сполучаючи запити практики з вимогами теоретичної складності аналізу, але й осягати реальність глибше, ширше, повніше, утримуючи у свідомості “вислизаючий світ”⁷.

Проте у зміненій пізнавальній ситуації як вітчизняні соціогуманітарні науки, так і сучасна російська психологія, зазнають певних труднощів, пов’язаних з консервативними традиціями. Вкрай значущим тут є здолання інтелектуальних настановлень, які стосуються нібито єдино правильних трактувань, вірних підходів і методологій, що все ж перешкоджають розвитку як свободи мислення, так і здорового критицизму. Важливо прагнути до вироблення інтелектуальної навички багатовимірного аналізу, “викручуючи” у полі рефлексії свідомості умови і припущення, за яких виявляються вірними та чи інша позиція, теорія, метод, підхід. “Презумпція розуму” [26] тут постає як інтелектуальна норма постнекласичного типу раціональності.

Отож, парадокс постнекласичного ідеалу раціональності виявляється у тому, що відмова від охорони предметних меж посилює дослідницькі позиції точно так само, як і підтримка

⁵ Так, О.О. Сергієнко відзначає, що важливий ідейний напрям зарубіжної психології Theory Mind недостатньо представлений у російських дослідженнях: “даний напрям у вітчизняній психології розроблений дуже слабо й уявлений фактично декількома авторами, тоді як продуктивність і наукова перспективність його вже доведені у світовій науці” [39, с. 21].

⁶ Тут, звісно, алюзія на відому цитату Л.С. Виготського [10, с. 388].

⁷ Назва книги соціолога Е. Гіденса, яка разом з “плинною сучасністю” С. Баумана [6] є плідною метафорою в аналізі сучасної соціокультурної ситуації (див. [13]).

різноманітності надає розвитку системи більшої стійкості.

Тренди і трансформації, що спостерігаються в еволюції наукового пізнання, узагальнені нами під назвою *постнекласичної епістемології*. Насамкінець сформулюємо її основні позиції:

– відбувається конвергенція природничо-наукового і соціогуманітарного знання, знімається суперечність між кількісними і якісними стратегіями; так, в сучасній пізнавальній ситуації гуманітарні дисципліни за потреби звертаються до точних процедур аналізу, а природничі науки виявляють цікавість до філософського дискурсу та інтерпретативних технік;

– як загальнонауковий дослідницький багаж використовується широке коло методологічного інструментарію, напрацьованого у сфері різних наук; при цьому даний пізнавальний інструментарій підбирається під конкретно поставлене завдання;

– підтримується толерантність до еkleктики, гнучкість у використанні різних дослідницьких прийомів, пошук евристичних стратегій;

– у функції дослідницького самоконтролю виступають критичне мислення, епістемологічні дискусії, відвертість, комунікативність і рефлексивність учених⁸; важливу роль відіграють широка доступність текстів і бібліотек, а також нові технології, що підвищують швидкість обробки інформації та передачі знань;

– заохочується проникність дисциплінарних меж, вилазки за межі професії, міждисциплінарні проблемно зорієнтовані дослідження, поліпарадигмальні підходи;

– зростає зумовленість наукового знання особистими рисами-якостями вченого, його суб'єктивністю, дослідницькою репутацією, індивідуальними пристрастями, мотивованістю, сумлінністю і майстерністю⁹.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автономова, Н.С. Познание и перевод. Опыт философии языка [Текст] / Н. С. Автономова. – М.: РОССПЭН, 2008. – 704 с.

2. Асмолов А.Г. Оптика просвещения: социокультурная перспектива / А.Г. Асмолов. – М.: Просвещение, 2012. – 447 с.

3. Асмолов, А.Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия [Электронный ресурс] / А.Г. Асмолов // Психол. исслед.: электрон. науч. журнал. – 2015. – Т. 8, № 40. – С. 1. URL: <http://psystudy.ru>

4. Асмолов, А.Г., Володарская, И.А., Салмина, Н.Г., Бурминская, Г.В. Карабанова, О.А. Культурно-историческая системно-деятельностная парадигма проектирования стандартов школьного образования / А.Г. Асмолов и др. // Вопросы психологии. – 2007. – №4. – С. 16-23.

5. Батыгин, Г.С. Лекции по методологии социологических исследований: Учеб. для высш. учеб. заведений [Электронный ресурс] / Г.С. Батыгин. – М.: Аспект Пресс, 1995. – URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/batigin_lection/1.aspx (дата обращения: 22.09.2016).

6. Бауман, З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

7. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

8. Варганова, Г.В. Полипарадигмальность методологических подходов в научных исследованиях [Электронный ресурс] / Г.В. Варганова // Библиосфера. – 2009. – №4. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/poliparadigmalnost-metodologicheskikh-podhodov-v-nauchnyh-issledovaniyah> (дата обращения: 26.04.2014).

9. Вахштайн, В. Социология повседневности и теория фреймова [Текст] / В. Вахштайн. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та, 2011. – 334 с.

10. Выготский, Л.С. Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Собр. соч. в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291-436.

11. Гайденок, П.П. Научная рациональность и философский разум [Текст] / П.П. Гайденок. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.

12. Гарбер, И.Е. Метапсихология в XXI веке: предмет, структура и методы / И.Е. Гарбер // Психологический журнал. – 2016. – Т. 27, №4. – С. 106-113.

13. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 120 с.

14. Гусельцева, М.С., Изотова Е.И. Позитивная социализация детей и подростков: методология и эмпирика: монография [Текст] / М.С. Гусельцева, Е.И. Изотова. – М.: Смысл, 2016. – 320 с.

15. Гусельцева, М.С. Интеллектуальные традиции российской психологии (культурно-аналитический подход): монография [Текст] / М.С. Гусельцева. – М.: Акрополь, 2014. – 424 с.

16. Гусельцева, М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического зна-

⁸ Пор.: “Критерій науковості, узгоджений із логікою якісних досліджень, – це *рефлексивність* як інструмент експлікації непублічно підтримуваних систем правил і значень, що надаються комунікаціям і взаємодії одного з іншою” [28, с. 31].

⁹ “Практичне застосування триангуляції багато в чому залежить від професійних компетенцій і досвіду дослідника” [51, с. 29], що свідчить про зростання ролі індивідуальних стилів професіоналізації.

ния: дисс. ... докт. психол. наук [Текст] / М.С. Гусельцева. – М., 2015. – 459 с.

17. Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира [Текст] / М.С. Гусельцева // Вопр. психол. – 2003. – № . – С. 99–115.

18. Гусельцева, М.С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии [Текст] / М.С. Гусельцева // Вопр. психол. – 2006. – №1. – С. 3–15.

19. Гусельцева, М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография [Текст] / М.С. Гусельцева. – М.: Акрополь, 2013. – 366 с.

20. Деррида, Ж. О грамматологии [Текст] / Ж. Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000. – 520 с.

21. Кедров, Б.М. Проблемы логики и методологии науки [Текст] / Б.М. Кедров. – М.: Наука, 1990. – 345 с.

22. Ключко, В.Е. Постнеклассическая транспектива психологической науки [Электронный ресурс] / В.Е. Ключко // Вестник Томского гос. ун-та. – 2007. – №305. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/postneklassicheskaya-transpektiva-psihologicheskoy-nauki> (дата обращения: 05.05.2015).

23. Култыгин, В.П. Тенденции в европейской социологической теории начала XXI в. (Навстречу 5-й Европейской социологической конференции) [Текст] / В.П. Култыгин // Социол. исслед. – 2001. – №8. – С. 21–31.

24. Ласло, Э. Пути, ведущие в грядущее тысячелетие: Проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Э. Ласло // Вопросы истории естествознания и техники. – 1998. – №1. – URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/ERVIN2.NTM#2.5> (дата обращения: 04.10.2017).

25. Мазилев, В.А. Научная психология: тернистый путь к интеграции / В.А. Мазилев // Труды Ярославского методологического семинара / под ред. В.В. Новикова. – Ярославль: МАПН, 2003. – Т. 1. – С. 205-237.

26. Мамардашвили, М.К. Введение в философию. Курс лекций. Лекции 1, 2 [Текст] / М.К. Мамардашвили // Новый круг. – 1992. – №2. – С. 56–73.

27. Марцинковская, Т.Д. Социальное пространство: теоретико-эмпирический анализ / Т.Д. Марцинковская [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2013. – Т. 6, № 30. – С. 12. URL: <http://psystudy.ru>

28. Мельникова, О.Т., Хорошилов, Д.А. Валидность качественных исследований в ракурсе полипарадигмальности современной психологии / О.Т. Мельникова, Д.А. Хорошилов // Вопросы психологии. – 2014. – №1. – С. 28-37.

29. М'ясоїд, П.П. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія [Текст] / П.А. М'ясоїд. – К.: Либідь, 2016. – 560 с.

30. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности [Текст] / П.А. Мясоед // Вопр. психол. – 2004. – №6. – С. 3–18.

31. Ортега-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.

32. Панченко, А. “Антропологический поворот” и “этнография науки” [Электронный ресурс] / А. Панченко // Новое литературное обозрение. – 2012. – №113. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/1745>

33. Платт, К. Зачем изучать антропологию? Взгляд гуманитария: Вместо манифеста / К. Платт // Новое литературное обозрение. – 2010. – №106. – С. 13-26.

34. Прохорова, И.Д. Новая антропология культуры. Вступление на правах манифеста / И.Д. Прохорова // Новое литературное обозрение. – 2009. – №100. – С. 9-16.

35. Рабинович, В.Л. Алхимия как феномен средневековой культуры [Текст] / В.Л. Рабинович. – М.: Наука, 1979. – 427 с.

36. Разумовская, Т.А. Методологическая оптика: проекции культуры в фокусе исследования. Рецензия на книгу: Визуальная антропология: настройка оптики / под редакцией Е.Р. Ярской-Смирновой, П. Романова. М.: Вариант, ЦСПГИ, 2009 [Текст] / Т.А. Разумовская // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – Т.13, №1. – С. 205–211.

37. Рорти, Р. Философия и зеркало природы [Текст] / Р. Рорти. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с.

38. Семенов, Ю.И. Этнология и гносеология [Текст] / Ю.И. Семенов // Этнограф. обозр. – 1993. – №6. – С. 3–20.

39. Сергиенко, Е.А. Модель психического как ментальная основа понимания мира у детей / Е.А. Сергиенко // Феноменология современного детства: сб. науч. ст.: в 3 ч. / под ред. Т.Д. Марцинковской. – М.: ФИРО, 2012. – Ч. 1. – С. 20-50.

40. Стёпин, В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция [Текст] / В.С. Стёпин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.

41. Стёпин, В.С. Деятельностная концепция знания / В.С. Стёпин // Вопросы философии. – 1991. – №8. – С. 129-138.

42. Тульчинский, Г.Л. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы рациональности и свободы / Г.Л. Тульчинский. – М.: Алтейя, 2002. – 677 с.

43. Уилбер, К. Теория всего. Интегральный подход к бизнесу, политике, науке и духовности / К. Уилбер. – М.: ПОСТУМ, 2013. – 288 с.

44. Феминистская критика и ревизия истории политической философии [Текст] / сост. М.Л. Шенли, К. Пейтмен. – М.: РОССПЭН, 2005. – 399 с.

45. Флейвелл, Д. Генетическая психология Жана Пиаже [Текст] / Д. Флейвелл. – М.: Просвещение, 1967.

46. Флек, Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива [Текст] / Л. Флек. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 1999. – 216 с.

47. Фурман, А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонального знання / А.В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2017. – Модуль 19. – С. 4-15.

48. Фурман, А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія [Текст] / А.В. Фурман. – К.: Ін-т соц. і пол. психології; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 100 с.

49. Хабермас, Ю. Философский дискурс о модерне

[Текст] / Ю. Хабермас. – М.: Весь мир, 2003. – 416 с.

50. Холлис, Дж. Перевал в середине пути: Как преодолеть кризис среднего возраста и найти новый смысл жизни [Текст] / Дж. Холлис. – М.: Когито-Центр, 2008. – 208 с.

51. Хорошилов Д.А. Критерии валидности качественного исследования в социальной психологии: дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2012.

52. Хюбнер, К. Истина мифа / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 448 с.

53. Яковенко, И.Г. Мир через призму культуры. Культурология и россиеведение [Текст] / И.Г. Яковенко. – М.: Знание, 2013. – 310 с.

54. Янчук, В.А. Постмодернистская социокультурно-интердетерминистская диалогическая перспектива метода психологического исследования // Методология и история психологии. – 2007. – №2(1). – С. 207–227.

55. Arcidiacono F., De Gregorio E. Methodological thinking in psychology: Starting from mixed methods // International Journal of Multiple Research Approaches. – 2008. – V. 2(1). – P. 118–126.

56. Bryman A. Integrating Quantitative and Qualitative Research: How is it Done? // Qualitative Research. – 2006. – Vol. 6(1). – P. 97–113.

57. Bryman A. Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research // Journal of Mixed Methods Research. – 2007. – Vol. 1 (1). – P. 8–22.

58. Campbell D.T., Fiske D.W. Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-multimethod Matrix // Psychological Bulletin. – 1959. – Vol. 56 (2). – P. 81–105.

59. Chew G.F. “Bootstrap”: A Scientific Idea? // Science. – 1968. – Vol. 161 (3843). – P. 762–765.

60. Creswell J. A Framework for Design // Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches / Creswell J.W. (Ed.) Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2003. URL: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1334586.n1es/2003j3reswelLA%20Framework%20for%20De-sign.pdf>

61. De Lisle J. The Benefits and Challenges of Mixing Methods and Methodologies // Caribbean Curriculum. – 2011. – Vol. 18. – P. 87–120.

62. Della Porta, D., Keating, M. (Eds.). Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective [Текст] / D. Della Porta, M. Keating. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 365 p.

63. Della Porta D., Keating M. In Defence of Pluralism. Combining approaches in the social sciences [Электронный ресурс] / D. Della Porta, M. Keating // International Congress of Political Science. – Santiago de Chile. – 2009. – URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_1051.pdf (дата обращения: 29.04.2014).

64. Denzin N.K. Sociological Methods: A Sourcebook. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers, 1970.

65. Denzin N.K., Sridhar M.S. Moments, mixed methods, and paradigm dialogs // Qualitative Inquiry. – 2010. – V. 16(6). – P. 419–427.

66. Gergen K.J. Toward a Postmodern Psychology // Psychology and Postmodernism / Kvale S. (Ed.) – L.: Sage Publ., 1994. – P. 7–30.

67. Holquist, M. Dialogism: Bakhtin and his World [Текст]

/ M. Holquist. – L.; N.Y.: Routledge, 1990. – 228 p.

68. Johnson R.B., Onwuegbuzie A.J., Turner L.A. Toward a Definition of Mixed Methods Research // Journal of Mixed Methods Research. – 2007. – Vol. 1 (2). – P. 112–133.

69. Kimchi J., Polivka B., Stevenson J. Triangulation: Operational Definitions // Nursing Research. – 1991. – Vol. 40(6). – P. 364–366.

70. Kvale, S. (Ed.). Psychology and Postmodernism [Текст] / S. Kvale (Ed.). – L.: Sage Publ., 1994. – 224 p.

71. Morse J. Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation // Nursing Research. – 1991. – V. 40(2). – P. 120–123.

72. Olsen W.K. Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed // Developments in Sociology / Holborn M., Haralambos M.J. (Eds.). Ormskirk: Causeway Press, 2004

73. Tashakkori A., Creswell J.W. The New Era of Mixed Methods // J. of Mixed Methods Research. – 2007. – V. 1(1). – P. 3–7.

74. Thurmond V.A. The Point of Triangulation // Journal of Nursing Scholarship. – 2001. – Vol. 33(3). – P. 253–258.

75. Terrell S.R. Mixed-Methods Research Methodologies // The Qualitative Report. – 2012. – Vol. 17(1). – P. 254–280.

REFERENCES

1. Avtonomova, N.S. Poznanije i pjerjevod. Opyty filosofii jazyka [Tjext] / N. S. Avtonomova. – М.: ROSSPEN, 2008. – 704 s. [In Russian].

2. Asmolov A.G. Optika prosvjeschjenija: sociokulturnaja pjerspektiva / A.G. Asmolov. – М.: Prosvjeschjenije, 2012. – 447 s. [In Russian].

3. Asmolov, A.G. Psihologija sovrjemjennosti: vyzovy njeoprjedjeljennosti, slozhnosti i raznoobrazija [Eljektronnyj rjesurs] / A.G. Asmolov // Psihol. issljed.: eljektron. nauch. zhurnal. – 2015. – T. 8, №40. – S. 1. URL: <http://psystudy.ru> [In Russian].

4. Asmolov A.G., Volodarskaja I.A., Salmina N.G. Burminskaja G.V., Karabanova O.A. Kulturno-istorichjeskaja sistjemno-djejatjelnostnaja paradigma projektirovanija standartov shkologno obrazovanija / A.G. Asmolov i dr. // voprosy psihologii. – 2007. – №4. – S. 16–23 [In Russian].

5. Batygin, G.S. Ljekcii po mjetodologii sociologichjeskih issljedovanij: Uchjeb. dlja vyssh. uchjeb. zavjedjenij [Eljektronnyj rjesurs] / G.S. Batygin. – М.: Aspjekt Prjess, 1995. – URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/batigin_lecture/1.aspx (data obraschjenija: 22.09.2016) [In Russian].

6. Bauman, Z. Tjekuchaja sovrjemjennost / Z. Bauman. – SPb.: Pitjer, 2008. – 240 s. [In Russian].

7. Bahtin, M.M. Estjetika slovjesnogo tvorchjestva [Tjext] / M.M. Bahtin. – М.: Iskustvo, 1979. – 424 s. [In Russian].

8. Varganova, G.V. Poliparadigmnost mjetodologichjeskih podhodov v nauchnyh issljedovanijah [Eljektronnyj rjesurs] / G.V. Varganova // Bibliosfjera. – 2009. – №4. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/poliparadigmnost-metodologicheskikh-podhodov-v-nauchnyh-issledovanijah> (data obraschjenija: 26.04.2014) [In Russian].

9. Vahstajin, V. Sociologija povsjednjevnosti i tjeorija frjejmov [Tjext] / V. Vahstajin. – SPb.: Izd-vo Evropejskogo un-ta, 2011. – 334 s. [In Russian].
10. Vygotskij, L.S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa / L.S. Vygotskij // *Sobr. soch. v 6 t.* – M.: Pjdagogika, 1982. – T. 1. – S. 291-436 [In Russian].
11. Gajdjenko, P.P. Nauchnaja racionalnost i filosofskij razum [Tjext] / P.P. Gajdjenko. – M.: Progrjess-Tradicija, 2003. – 528 s. [In Russian].
12. Garbjer, I.E. Mjetapsihologija v HHI vjekje: prjedmjet, struktura i mjetody / I.E. Garbjer // *Psihologicheskij zhurnal.* – 2016. – T. 27. №4. – S. 106-113 [In Russian].
13. Giddjens E. Uskolzajuschij mir. Kak globalizacija mjenjajet nashu zhizn / E. Giddjens. – M.: Vjes Mir, 2004. – 120 s. [In Russian].
14. Gusjelcjeva, M.S., Izotova E.I. Pozitivnaja socializacija djetjei i podrostkov: mjetodologija i empirika : monografija [Tjext] / M.S. Gusjelcjeva, E.I. Izotova. – M.: Smysl, 2016. – 320 s. [In Russian].
15. Gusjelcjeva, M.S. Intjelljektivnyje tradicii rossijskoj psihologii (kulturno-analiticheskij podhod): monografija [Tjext] / M.S. Gusjelcjeva. – M.: Akropol, 2014a. – 424 s. [In Russian].
16. Gusjelcjeva, M.S. Kulturno-analiticheskij podhod k izuchjeniju evoljucii psihologicheskogo znanija: diss. ... dokt. psihol. nauk [Tjext] / M.S. Gusjelcjeva. – M., 2015. – 459 s. [In Russian].
17. Gusjelcjeva M.S. Kulturno-istoricheskaja psihologija: ot klassicheskoi – k postnjeklassicheskoi kartinje mira [Tjext] / M.S. Gusjelcjeva // *Vopr. psihol.* – 2003. – № . – S. 99–115 [In Russian].
18. Gusjelcjeva, M.S. Mjetodologicheskije krizisy i tipy racionalnosti v psihologii [Tjext] / M. S. Gusjelcjeva // *Vopr. psihol.* – 2006. – №1. – S. 3–15 [In Russian].
19. Gusjelcjeva, M.S. Evoljucija psihologicheskogo znanija v sjenje tipov racionalnosti (istoriko-mjetodologicheskije issljedovanije): monografija / M.S. Gusjelcjeva. – M.: Akropol, 2013. [In Russian].
20. Djerrida, Zh. O grammatologii [Tjext] / Zh. Djerrida. – M.: Ad Marginem, 2000. – 520 s. [In Russian].
21. Kjetrov, B.M. Probljemy logiki i mjetodologii nauki [Tjext] / B.M. Kjetrov. – M.: Nauka, 1990. – 345 s. [In Russian].
22. Klochko, V.E. Postnjeklassicheskaja transspjektivna psihologicheskoi nauki [Eljكتروнный rjesurs] / V.E. Klochko // *Vjestnik Tomskogo gos. un-ta.* – 2007. – №305. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/postneklassicheskaja-transspjektivna-psihologicheskoy-nauki> (data obraschjenija: 05.05.2015) [In Russian].
23. Kultygin, V.P. Tjendjencii v jevropejskoj sociologicheskoi tjeorii nachala XXI v. (Navstrjjechu 5-j Evropejskoj sociologicheskoi konferjencii) [Tjext] / V.P. Kultygin // *Sociol. issljed.* – 2001. – №8. – S. 21–31 [In Russian].
24. Laslo, E. Puti, vjeduschije v grjaduschjeje tysjachjeljetije: Probljemy i pjerspektivy [Eljكتروнный rjesurs] / E. Laslo // *Voprosy istorii jestjestvoznanija i tjehniki.* – 1998. – №1. – URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPJeRS/HISTORY/JeRVIN2.HTM#2.5> (data obraschjenija: 04.10.2017) [In Russian].
25. Mazilov, V.A. Nauchnaja psihologija: tjernistyj put k intjegracii / V.A. Mazilov // *Trudy Jaroslavskogo mjetodologicheskogo sjeminara / Pod rjed.. V.V. Novikova.* – Jaroslavl: MAPN, 2003. – T. 1. – S. 205-237 [In Russian].
26. Mamardashvili, M.K. Vvjedjenije v filosofiju. Kurs ljekcij. Ljekcii 1, 2 [Tjext] / M.K. Mamardashvili // *Novyj krug.* – 1992. – №2. – S. 56–73 [In Russian].
27. Marcinkovskaja, T.D. Socialnoje prostranstvo: tjeorjetiko-empiricheskij analiz / T.D. Marcinkovskaja [Eljكتروнный rjesurs] // *Psihologicheskije issljedovanija: eljكتروн. nauch. zhurn.* – 2013. – T. 6, № 30. – S. 12. URL: <http://psystudy.ru> [In Russian].
28. Mjelnikova, O.T., Horoshilov, D.A. Validnost kachjestvjennyh issljedovanij v rakursje poliparadigmalnosti sovremjennoj psihologii / O.T. Mjelnikova, D.A. Horoshilov // *Voprosy psihologii.* – 2014. – №1. – S. 28-37 [In Russian].
29. Mjasoyid, P.P. Psihologichne piznannja: istorija, logika, psihologija [Text] / P.A. Mjasoyid. – K.: Lybid, 2016. – 560 s. [In Ukrainian].
30. Mjasojed P.A. Psihologija v aspjektje tipov nauchnoj racionalnosti [Tjext] / P.A. Mjasojed // *Vopr. psihol.* – 2004. – №6. – S. 3–18 [In Russian].
31. Ortjega-i-Gassjet, H. Estjetika. Filosofija kultury [Tjext] / H. Ortjega-i-Gassjet. – M.: Iskusstvo, 1991. – 588 s. [In Russian].
32. Panchjenko, A. “Antropologicheskij povorot” i “etnografija nauki” [Eljكتروнный rjesurs] / A. Panchjenko // *Novoje litjeraturnoje obozrjenije.* – 2012. – №113. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/1745> [In Russian].
33. Platt, K. Zachjem izuchat antropologiju? Vzgljad humanitarija: Vmjesto manijesta / K. Platt // *Novoje litjeraturnoje obozrjenije.* – 2010. – №106. – S. 13-26 [In Russian].
34. Prohorova, I.D. Novaja antropologija kultury. Vstupljenije na pravah manijesta / I.D. Prohorova // *Novoje litjeraturnoje obozrjenije.* – 2009. – №100. – S. 9-16 [In Russian].
35. Rabinovich, V.L. Alhimija kak fenomjen srjednjekovoj kultury [Tjext] / V.L. Rabinovich. – M.: Nauka, 1979. – 427 s. [In Russian].
36. Razumovskaja, T.A. Mjetodologicheskaja optika: projekcii kultury v fokusje issljedovanija. Rjeczjenzija na knigu: Vizualnaja antropologija: nastrojka optiki / pod rjedakcijej E.R. Jarskoj-Smirnojvoj, P. Romanova. M.: Variant, CSPGI, 2009 [Tjext] / T.A. Razumovskaja // *Zhurnal sociologii i socialnoj antropologii.* – 2010. – T.13. – №1. – S. 205–211 [In Russian].
37. Rorti, R. Filosofija i zjerkalo prirody [Tjext] / R. Rorti. – Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un-ta, 1997. – 320 s. [In Russian].
38. Sjemjenov, Ju.I. Etnologija i gnosjeologija [Tjext] / Ju.I. Sjemjenov // *Etnograf. obozr.* – 1993. – №6. – S. 3–20 [In Russian].
39. Sjergijenko, E.A. Modjel psihicheskogo kak mjentalnaja osnova ponimanija mira u djetjei / E.A. Sjergijenko // *Fjenomjenologija sovremjennoje djetstva: sb. nauch. st.: v 3 ch. / Pod rjed. T.D. Marcinkovskoj.* – M.: FIRO, 2012. – Ch. 1. – S. 20-50 [In Russian].
40. Stjopin, V.S. Tjeorjeticheskije znanije: Struktura, istoricheskaja evoljucija [Tjext] / V.S. Stjopin. – M.: Progrjess-Tradicija, 2000. – 744 s. [In Russian].
41. Stjopin, V.S. Djejatjelnostnaja koncepcija znanija / V.S. Stjopin // *Voprosy filosofii.* – 1991. – №8. – S. 129-

138 [In Russian].

42. Tulchinskij, G.L. Postchjelovjehjeskaja pjersonologija. Novyje pjerspektivy racionalnosti i svobody / G.L. Tulchinskij. – M.: Altjeija, 2002. – 677 s. [In Russian].

43. Uilbjer, K. Tjeorija vsjego. Intjegralnyj podhod k biznesu, politikje, naukje i duhovnosti / K. Uilbjer. – M.: POSTUM, 2013. – 288 s. [In Russian].

44. Fjeministskaja kritika i rjevizija istorii politichjeskoj filosofii [Tjext] / sost. M.L. Shjenli, K. Pjejtmen. – M.: ROSSPEN, 2005. – 399 s. [In Russian].

45. Fljevjjell, D. Gjenjetichjeskaja psihologija Zhana Piazhe [Tjext] / D. Fljevjjell. – M.: Prosvjeschjenije, 1967 [In Russian].

46. Fljek, L. Voznikovjenije i razvitije nauchnogo fakta: Vvjedjenije v tjeoriju stilja myshljenija i myslitjelnogo kolljektiva. [Tjext] / L. Fljek. – M.: Idjeja-Prjess; Dom intjelljektualnoj knigi, 1999. – 216 s. [In Russian].

47. Furman, A.V. Metodologichna optyka cyklichno-vochinkovoyi organizacijy teorii jak systemy racionalnogo znanija / A.V. Furman // Vitakulturny mlyn. – 2017. – Modul 19. – S. 4-15 [In Ukrainian].

48. Furman, A.V. Metodologija paradygmalnyh doslidzhjen u socialny psihologiji: monografija [Tjext] / A.V. Furman. – K.: In-t soc. i pol. psihologiji; Ternopil: TNEU, 2013. – 100 s. [In Ukrainian].

49. Habjermas, Ju. Filosofskij diskurs o modjernerje [Tjext] / Ju. Habjermas. – M.: Vjes mir, 2003. – 416 s. [In Russian].

50. Hollis, Dzh. Pjerjeval v sjerjedinje puti: Kak prjeodoljet krizis srjednjego vozrasta i najti novyj smysl zhizni [Tjext] / Dzh. Hollis. – M.: Kogito-Cjentr, 2008. – 208 s. [In Russian].

51. Horoshilov D.A. Kritjerii validnosti kachjestvjennogo issljedovanija v socialnoj psihologii: diss. ... kand. psihol. nauk. – M., 2012. [In Russian].

52. Hjubnjer, K. Istina mifa / K. Hjubnjer. – M.: Rjespublika, 1996. – 448 s. [In Russian].

53. Jakovjenko, I.G. Mir chjerzej prizmu kultury. Kulturologija i rossijevjedjenije [Tjext] / I.G. Jakovjenko. – M.: Znanije, 2013. – 310 s. [In Russian].

54. Janchuk, V.A. Postmodjernistskaja sociokulturno-intjerdjetjermistskaja dialogichjeskaja pjerspektiva mjetoda psihologichjeskogo issljedovanija // Mjethodologija i istorija psihologii. – 2007. – №2(1). – S. 207–227 [In Russian].

55. Arcidiacono F., De Gregorio E. Methodological thinking in psychology: Starting from mixed methods // International Journal of Multiple Research Approaches. – 2008. – V. 2(1). – P. 118–126 [In English].

56. Bryman A. Integrating Quantitative and Qualitative Research: How is it Done? // Qualitative Research. 2006 Vol. 6(1). P. 97–113 [In English].

57. Bryman A. Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research // Journal of Mixed Methods Research. 2007. Vol. 1(1). P. 8–22 [In English].

58. Campbell D.T., Fiske D.W. Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-multimethod Matrix // Psychological Bulletin. 1959. Vol. 56 (2). P. 81–105 [In English].

59. Chew G.F. “Bootstrap”: A Scientific Idea? // Science. 1968. Vol. 161 (3843). P. 762–765. [In English].

60. Creswell J. A Framework for Design // Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches / Creswell J.W. (Ed.) Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2003. URL: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1334586.nles/2003j3reswelLA%20Framework%20for%20De-sign.pdf> [In English].

61. De Lisle J. The Benefits and Challenges of Mixing Methods and Methodologies // Caribbean Curriculum. 2011. Vol. 18. P. 87–120 [In English].

62. Della Porta, D., Keating, M. (Eds.). Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective [Текст] / D. Della Porta, M. Keating. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 365 p. [In English].

63. Della Porta D., Keating M. In Defence of Pluralism. Combining approaches in the social sciences [Электронный ресурс] / D. Della Porta, M. Keating // International Congress of Political Science. – Santiago de Chile. – 2009. – URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_1051.pdf (дата обращения: 29.04.2014) [In English].

64. Denzin N.K. Sociological Methods: A Sourcebook. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers, 1970 [In English].

65. Denzin N.K., Sridhar M.S. Moments, mixed methods, and paradigm dialogs // Qualitative Inquiry. – 2010. – V. 16(6). – P. 419–427 [In English].

66. Gergen K.J. Toward a Postmodern Psychology // Psychology and Postmodernism / Kvale S. (Ed.) – L.: Sage Publ., 1994. – P. 7–30 [In English].

67. Holquist, M. Dialogism: Bakhtin and his World [Текст] / M. Holquist. – L.; N.Y.: Routledge, 1990. – 228 p. [In English].

68. Johnson R.B., Onwuegbuzie A.J., Turner L.A. Toward a Definition of Mixed Methods Research // Journal of Mixed Methods Research. – 2007. – Vol. 1 (2). – P. 112–133 [In English].

69. Kimchi J., Polivka B., Stevenson J. Triangulation: Operational Definitions // Nursing Research. – 1991. – Vol. 40(6). – P. 364–366 [In English].

70. Kvale, S. (Ed.). Psychology and Postmodernism [Текст] / S. Kvale (Ed.). – L.: Sage Publ., 1994. – 224 p. [In English].

71. Morse J. Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation // Nursing Research. – 1991. – V. 40(2). – P. 120–123 [In English].

72. Olsen W.K. Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed // Developments in Sociology / Holborn M., Haralambos M(Eds.). Ormskirk: Causeway Press, 2004 [In English].

73. Tashakkori A., Creswell J.W. The New Era of Mixed Methods // J. of Mixed Methods Research. – 2007. – V. 1(1). – P. 3–7 [In English].

74. Thurmond V.A. The Point of Triangulation // Journal of Nursing Scholarship. – 2001. – Vol. 33(3). – P. 253–258 [In English].

75. Terrell S.R. Mixed-Methods Research Methodologies // The Qualitative Report. – 2012. – Vol. 17(1). – P. 254–280 [In English].

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Методологічна оптика як інструмент пізнання.

У статті висвітлена еволюція наукового знання в контексті переважання змінних типів раціональності (класичний, некласичний і постнекласичний ідеали), що сутнісно схарактеризована за допомогою такого новітнього інструменту пізнання, як *методологічна оптика*. Остання постає важливим посередником між дослідником і пізнаваною реальністю як інтелектуальне знаряддя, що дає змогу йому комбінувати, інтегрувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації динамічності, складності й непередбачуваної мінливості сучасної наукової творчості. В лоні культурно-аналітичного підходу методологічна оптика витлумачується як налаштування саморефлексії дослідницької свідомості, котре дозволяє сконструювати індивідуальний дизайн дослідження і здійснити вибіркове нюансування локальної пізнавальної ситуації. Доведено, що, по-перше, змішані методи і методологічні настановлення з'являються саме у підтримувальному епістемологічному форматі постнекласичного виміру раціональності і, по-друге, тільки у цьому форматі методологічна оптика як метафоричний конструкт набуває довільності та пластичності нових розлогих пояснень різнорідних феноменів, опанування яким примножує здатність дослідника жонглювати розумовими стилями і пізнавальними стратегіями, змінюючи ракурси і способи бачення реальності залежно від вирішуваного завдання. При цьому постнекласична культура мислення визнає безліч типів раціональності, підтримує розвиток змішаних дослідницьких стратегій, ідеї методологічного лібералізму і плюралізму, принципи надрефлексивності і поліпарадигмальності.

Ключові слова: *пізнання, типи раціональності – класичний, некласичний, посткласичний, методологічна оптика, культурно-аналітичний підхід, еволюція психологічного знання, поле рефлексії, системний підхід, триангуляція, оглядове поле рефлексії, змішані методології, постнекласична епістемологія.*

АННОТАЦИЯ

Гусельцева Марина Сергеевна.

Методологическая оптика как инструмент познания.

В статье освещена эволюция научного знания в контексте преобладания переменных типов рациональности (классический, неклассический и постнеклассический идеалы), что по существу охарактеризована с помощью такого нового инструмента познания, как *методологическая оптика*. Последняя является важным посредником между исследователем и познаваемой реальностью как интеллектуальное орудие, позволяет ему комбинировать, интегрировать и конструировать различные исследовательские стратегии в ситуации динамичности, сложности и непредсказуемой изменчивости современного научного творчества. В рамках культурно-аналитического подхода методологическая оптика истолковывается как настройка саморефлексии исследовательского сознания, которое позволяет сконструировать индивидуальный дизайн исследования и осуществить выборочное нюансирование локальной познавательной ситуации. Доказано, что, во-первых, смешанные методы и методологические настановления

появляются именно в поддерживающем эпистемологическом формате постнеклассического измерения рациональности и, во-вторых, только в этом формате методологическая оптика как метафорический конструкт приобретает произвольность и пластичность новых объяснений разнородных феноменов, овладение которым умножает способность исследователя жонглировать умственными стилями и познавательными стратегиями, меняя ракурсы и способы видения реальности в зависимости от решаемой задачи. При этом постнеклассическая культура мышления признает множество типов рациональности, поддерживает развитие смешанных исследовательских стратегий, идеи методологического либерализма и плюрализма, принципы надрефлексивности и полипарадигмальности.

Ключевые слова: *познание, типы рациональности – классический, неклассический, постклассический, методологическая оптика, культурно-аналитический подход, эволюция психологического знания, поле рефлексии, системный подход, триангуляция, смотровое поле рефлексии, смешанные методологии, постнеклассическая эпистемология.*

ANNOTATION

Marina Gusevtseva.

Methodological optics as a tool of cognition.

The evolution of scientific knowledge in the context of the predominance of variables of rationality (classical, non-classical and post-non-classical ideals), which is essentially characterized by such a modern instrument of cognition as *methodological optics* is highlighted in the article. The last one appears as an important intermediary between a researcher and a recognizable reality as an intellectual tool that enables it to combine, integrate and design various research strategies in a situation of dynamism, complexity, and unpredictable variability of contemporary scientific creativity. In the bosom of the cultural-analytical approach *methodological optics* is interpreted as the setting of self-reflection of the research consciousness, which allows to construct an individual research design and to carry out a selective nuance of the local cognitive situation. It is proved that, firstly, mixed methods and methodological instructions appear in the supporting epistemological format of the post-non-classical dimension of rationality, and secondly, only in this format, *methodological optics* as a metaphorical construct acquires the arbitrariness and plasticity of new, lucid explanations of diverse phenomena, mastery of which multiplies the ability of the researcher to juggle with mental styles and cognitive strategies, changing the angles and ways of seeing reality depending on solved task. In this post-non-classical culture of thinking recognizes many types of rationality, supports the development of mixed research strategies, the ideas of methodological liberalism and pluralism, the principles of over reflexivity and poly-paradigmality.

Key words: *cognition, types of rationality – classical, non-classical, post-classical, methodological optics, cultural-analytical approach, evolution of psychological knowledge, field of reflection, system approach, triangulation, review field of reflection, mixed methodologies, post-non-classical epistemology.*

Переклад із російської мови з дозволу автора проф. Фурмана А.В.

Надійшла до редакції 4.09.2017.

Підписана до друку 6.10.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М. Методологічна оптика як інструмент пізнання / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 39–55.

ЗНАЧЕННЄВО-СМИСЛОВИЙ ГОРИЗОНТ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

Олег ХАЙРУЛІН

УДК 159.9.01 : 167.7

Oleh Khairulin THE MEANING-SEMANTIC HORIZON OF UNCERTAINTY AS A PSYCHOLOGICAL CATEGORY

Актуальність проблеми дослідження. Екзистенція сучасного соціалізованого індивіда є об'єктивним віддзеркаленням нової епохи, ознаки якої не мають релевантних історичних порівнянь. Порубіжжя ХХ–ХХІ сторіч співпало з бурхливою актуалізацією її аспектів, строкатий зміст яких утілюється в колоритному науковому та загальнокультурному акронімі – VUCA, що походить від англомовних лексем Volatility (укр. – “леткість, мінливість, волатильність”), Uncertainty (“ненадійність”), Complexity (“заплутаність, складність”) та Ambiguity (“неоднозначність, неясність, невизначеність”) [50; 51; 52].

Оформлення сучасного світу як VUCA (англ. – VUCA-world), або простору існування з домінуючими ознаками волатильності, ненадійності, заплутаності, і, як результат, невизначеності процесів та явищ, стало підсумком ХХ століття й остаточно закріпило логіку геополітичного облаштування сучасного світоустрою, окреслило його перспективи.

Наукові розвідки стосовно особливостей та способів існування людини, суспільства і людства у “світі невизначеності” розпочалися американськими військовими дослідженнями, які у часових рамках співпали із завершенням Другої світової війни, початком “холодної війни” та інтенсифікувалися наприкінці ХХ століття у зв'язку із соціальним та економічним загостренням у низці регіонів планети (див. [50; 51; 52; 59]).

Розпад СРСР призвів до появи багатополюсного глобального світоустрою, у якому поступово та виразно зростали роль і значення

стратегій прихованих, асиметричних впливів, що втілювались у концепцію “гібридної” або “проксі-війни” (proximity warfare). Сьогодні такі впливи характеризуються підвищеною активністю недержавних економічних і політичних угруповань, появою та активністю нових засобів досягнення економічних і військово-політичних переваг та цілей, де яскравими прикладами є інформаційні війни, кібер-загрози та кібер-напади без явного авторства, а також нові й неконвенційні види силових засобів і дій (скажімо, використання незаконних збройних формувань, приватних збройних структур та ін.)

Традиційні та звичні засоби контролю і впливу, що були відносно ефективними в минулому, сьогодні не спрацьовують. Загрозливими свідченнями цього стали жахливі терористичні атаки 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, глобальна фінансова криза 2008–2009 років, активні регіональні конфлікти. Тому концепт “світу невизначеності” був обраний стратегічними світовими лідерами та науковцями для опису хаотичного, бурхливого й такого, що стрімко змінюється, середовища, яке швидко стало “новою нормою” (див. детально [5; 6; 12; 50; 51; 52; 59]).

Реальність існування людності у світі невизначеності, тобто світі швидких змін і нестабільності, об'єктивно викликає суттєві та часто неочікувані зміни й деформації у різних сферах життєдіяльності усупільненого індивіда, що, своєю чергою, не може не позначатися на його психодуховному стані, повсякденній діяльності і способі життя. Ковітальна

здатність, благополуччя, якість особистої екологічності та соціальної активності суб'єкта сьогодні безпосередньо залежать від його спроможності долати вплив невизначеності, справлятися з нею, а за можливістю – використовувати її умови й чинники для досягнення власної мети. Саме у процесі взаємодії з невизначеністю людина осягає та опановує сенси буття, розуміє світ і себе в ньому, йде до своєї мети, здійснюючи власний *magnum opus* [2; 5; 6; 9; 10; 12].

Наведені обставини вимагають від сучасної наукової психології обґрунтованих пропозицій щодо теоретичних моделей і прагматичних технологій продуктивної ковітальної життєдіяльності людини в умовах невизначеності. Підкреслимо, що нами здійснені перші кроки в цьому напрямку.

Об'єктом методологічного вивчення є поняття “невизначеність” як філософська та психологічна категорія, що об'єднує собою сучасні онтофеноменальні ознаки ковітального буття людини і спільноти, є визначальною передумовою їх напруженої повсякденної життєдіяльності та об'єктивною умовою їхнього суб'єктивного розвитку.

Предметне поле дослідження становлять сутність, зміст, значення та утилітарні функції категорійного поняття “невизначеність” як теоретичного конструкту, що розширює дослідницькі горизонти здійснення наукових розвідок стосовно освоєння ефективних способів розв'язання онтофеноменальних, системно-функціональних проблем людського буття в сучасних умовах.

Головна концептуальна ідея статті полягає у спробі засобами методологічної рефлексії інтегрувати наявні теоретичні умістовлення (теорії, концепти, погляди, узагальнення, факти) стосовно феномену невизначеності задля виявлення і конкретизації філософсько-наукового базису для розробки та обґрунтування психологічно аргументованих пропозицій щодо моделювання життєдіяльності людини в умовах *невизначеності* її плінного проблемного повсякдення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важко уявити поняття, яке було б більш розмаїтим власними смислами, аніж поняття “невизначеність”. Воднораз науковий і дослідницький хист й перевіряється на теоретичну зрілість через процедури, формулювання, актуалізацію та розв'язання завдань прагматичного, утилітарного використання понять,

що обширами своїх умістовлень цілком подібні до терміна “невизначеність”.

Щонайперше підкреслимо, що методологічний аналіз поняттєвих обріїв невизначеності доцільно здійснювати дискурсивно, виходячи із сучасних історико-еволюційних, культурно-аналітичних, парадигмальних засад і контекстних інваріантів і модусів наукового вжитку цього категорійного поняття.

Засновки загальнофілософського сприйняття та епістемного наповнення *феномену невизначеності* були закладені у сиву античну давнину. Так, чи не найпершу в історії спробу встановлення філософської сутності невизначеності було зроблено Аристотелем (384–322 р. до н.е.), яким запропоновано сприймати її певним аспектом у діапазоні від випадкового до вірогідного. Він вважав, що невизначені ситуації, які пов'язані із понятійним значенням випадковості, не спроможні бути предметом доказового знання, а події майбутнього неможливо передбачати з високою точністю [2; 3].

Г.В.Ф. Гегель (1770–1831 р.) вказував на всезагальний характер невизначеності, вважав її фундаментальним явищем на протилежність від визначеності, що ним сприймалася як часткове, конкретне явище: “Всезагальне уявлення містить менше визначеності, аніж одиничний предмет, що входить у таку всезагальність через те, що всезагальне як раз й утворюється лише шляхом опускання одиничного” [9, с. 18]. При цьому, віддаючи належне загальному значенню суперечності як явищу буття людини, Г.В.Ф. Гегель вважав її “...корінням будь-якого руху та життєвості, лише оскільки щось містить у собі самому суперечність, воно рухається, володіє спонуканням та діяльністю” [10, с. 71 (LXVII)]. Отож, цей геніальний мислитель убачає сутнісне коріння невизначеності у самій природі людини: “Спочатку Я є цілковито невизначеним. Воднораз воно спроможне завдяки рефлексії від невизначеності перейти до визначеності, наприклад до бачення, слухання та ін. У цій невизначеності воно утворюється *нетотожним* собі та, разом із тим, воно зберігає й власну невизначеність, таким чином може, відмовившись від визначеності, знову повернутися у себе самого” [9, с. 24–25]. Одночасно Гегель позиціонує феномен прийняття рішення як головний етап суб'єктного переходу від невизначеності до визначеності як завершення етапу рефлексії: “Цього самого стосується й прийняття рішення, адже йому передуює рефлексія, що полягає в тому, що я маю перед собою численні

визначеності, скільки – неважливо, проте ними все ж мають бути щонайменше ось ці дві, а саме: або ж я приймаю певне визначення, або ж не приймаю” [Там само, с. 25]. Прийняття рішення, за Г.В.Ф. Гегелем, є генетично зумовленим і необхідним рубежем поміж рефлексією та діяльнісним утіленням, дією, практичним *вчинком*, що звільняє людину від онтофеноменальних кайданів *невизначеності*, робить її чинники буттєво утилітарними засобами життєдіяльності: “Прийняте рішення припиняє рефлексію, що являє собою перехід від одного до іншого, встановлює визначеність та робить її своєю. Головною умовою прийняття рішення або, інакше кажучи, головною умовою можливості вирішувати, можливості рефлексувати перед практичними діями, є абсолютна невизначеність Я” [Там само, с. 25].

Один із засновників теорії ймовірностей П’єр-Симон Лаплас (1749–1827 р.), досліджуючи питання невизначеності, засвідчував: “Ми повинні сприймати стан Всесвіту як наслідок її попереднього стану, а також і як причину наступного. Розум, якому були б відомі для будь-якого поточного моменту всі сили, що одухотворяють природу, та відносна позиція усіх її складових, як би на доповнення він виявився достатньо розлогим (обширним) для підпорядкування таких даних аналізу, обійняв би в одній формулі динаміку змін величніших створінь Всесвіту, на рівні найлегших атомів; не знайшлося би нічого, що було б для нього недостовірним, й майбутнє, також як і минуле, проявилось б перед ним... Крива, що позначена простою молекулою повітря чи пару, визначена настільки ж точно, як і орбіти планет, відмінність між ними створює лише наше незнання” [24, с. 154]. Таким чином, за П.-С. Лапласом, *рівень невизначеності чогось відповідає рівню обізнаності, обсягу та якості знання про це*.

Увесь історичний шлях цивілізації був осяяний логікою та механікою детермінізму від Аристотеля, що призводило до того, що найбільш тендітні та особливі й через це незручні для розуміння класичною наукою речі ігнорувалися, у кращому разі свідомо виштовхуючись із контуру наукової класики в далекі фронтири неочевидних перспектив і неонов’язкової міждисциплінарної затребуваності.

Попередження Гегеля про важливість для науки “одиночного предмета”, про залежність епістемної релевантності наукових висновків стосовно реального життя від якості пошуку врахування та мисленневого охоплення цього

“одиночного предмета”, про вірогідні хиби на “шляху опускання одиночного” не були повно враховані науковою логікою, що призвело до того, що суперечності світу як коріння будь-якого його руху та життєвості зібралися й закріпилися наприкінці ХХ сторіччя у форматі *світу невизначеності*. Рівень наявного епістемного опанування його складовими і чинниками став логічним результатом недостатнього рівня обізнаності, обсягу та якості знання про ці складники і фактори. Наука, особливо – соціогуманітаристика, не змогла якісно відрефлексувати наявне практичне різноманіття дій і діянь в умовах об’єктивної та абсолютної невизначеності індивідуального Я.

Філософська та методологічна кристалізація концепції світу невизначеності (VUCA-world) виразно проявилася у другій половині минулого і на початку поточного століття роботами З. Баумана, У. Бека, Е. Гідденса, Г. Стендінга, Н. Талеба та інших мислителів завдяки їх рефлексивним дискурсам щодо змісту соціальної реальності, інтерпретованої через оптику онтологічних та гносеологічних вимірів невизначеності і розширеного формату буття людини в ній (див. [5; 6; 12; 35; 36; 37]).

Сутність сучасного світу VUCA один із засновників соціології постмодернізму Зигмунт Бауман описує терміном власного авторства – “плинна сучасність” (“liquid modernity”). У контексті оцінки сучасності він визначає “...засновки для того, щоб вважати “плинність” (спливання) або “рідкий стан” слухними (дотичними) метафорами, якщо ми бажемо осягнути характер дійсності, здебільшого як новий етап у сучасній історії” [5, с. 8].

Загальне спричинення для “плинності сучасності” З. Бауман вбачає у невичерпних можливостях наявних комунікативних засобів і процесів, прецизійності інтелектуальних рішень соціально- та індустріально-референтних осередків та осіб, нагальну актуальність для них захисту, збереження й збільшення їх матеріальних, утилітарних ресурсів та інші особливості глобалізації: “У “рідкий” сучасності заправляють ті, хто є найбільш невловимим та вільним для руху без попередження... Капітал спроможний мандрувати швидко та необтяжливо, його невагомість і рухливість перетворилися у головне джерело невпевненості для інших. Це стало сучасним базисом домінування й основним фактором розшарування суспільства” [5, с. 131–132].

Британським соціологом Ентоні Гідденсом сучасний світ сприймається як “вислизуючий

(рос. – ускользающий) світ” [12, с. 14]. Невизначеність та ризики, що нею породжуються у сучасному світі, він кваліфікує як унікальні, такі, що виходять із самого розвитку суспільства, поширюються і впливають на життя непередбачувано та незалежно від соціального статусу індивіда: “... світ, у якому ми живемо сьогодні, не занадто відповідає... передбаченням. Він не лише не став більш керованим, але, виходячи зі всього, зовсім вийшов з-під контролю – світ вислизує з рук. Більше того, вплив деяких факторів, покликаних, як припускалося, зробити наше життя більш визначеним і передбачуваним, у тому числі й науково-технічний прогрес, найчастіше призводить до протилежного результату... Виникають фактори ризику, з якими ще нікому і ніколи не доводилось стикатися... Більшість з цих нових факторів ризику та невизначеності зачіпають нас незалежно від того, де ми знаходимося, чи належимо ми до привілейованих або знедолених верств” [Там само, с. 18–19].

Американським математиком, дослідником епістемологічних закономірностей сучасності Насімом Талемом невизначеність вважається ключовою характеристикою сучасного світу [36; 37]. У своїх висновках він акцентує увагу на усвідомленні значущості ефективної організації життєдіяльності особи та належного врахування нею усіх аспектів невизначеності: “спротив випадковості становить абстрактну ідею, оскільки, виходячи із логіки, вона є контрпродуктивною, а неможливість побачити її реалізацію заплутує ще більше” [36, с. 57].

Німецький соціолог Ульріх Бек, який досліджував закономірності глобалізації у рамках теорії глобального суспільства, запропонував для загального визначення сучасності поняття “суспільство ризику”. Цей науковець, солідаризуючи поглядам З. Баумана, зосереджує зусилля на витоках суспільних ризиків, що водночас розширюють можливості сучасної комунікації, додаючи аспекти неспроможності наявних епістемологічних та інших інституційних систем відповідати викликам світової реальності, прогнозувати та попереджати глобальні соціальні негаразди, справлятися з очевидними соціально-економічними протиріччями, які з плином часу із імпліцитних стають іманентними: “Сьогодні на рубежі ХХ–ХХІ століть модернізація свою протилежність поглинула, знищила та прийнялася у власних індустріально-суспільних передумовах і функціональних принципах знищувати саму себе” [6, с. 7]; “Функціоналістські, організаційно-

соціологічні та неомарксистські аналітичні течії до сьогодні міркують “визначеностями” великої організації та ієрархії, тейлоризму і кризи, які давно підірвані виробничим розвитком і можливостями розвитку на підприємствах. Із можливостями раціоналізації, що закладені у мікроелектроніці та інших інформаційних технологіях, з екологічними проблемами і політизацією ризиків до храмів економічних догм також увійшла невизначеність” [Там само, с. 223].

Дискурс невизначеності в У. Бека має чітку та прозору спрямованість через поняття “розхитування” наявних організаційних, системних інститутів сучасності, її “нестійкості”, “волатильності” (volatility – “леткість, мінливість”), збагачуючи у такий спосіб значеннєво-смысловий контур категорії “ризик” як тотального соціального явища: “Структура індустріального суспільства ґрунтується на суперечності поміж універсальним змістом модерну та функціональною побудовою його інститутів, у які цей зміст може бути транспоновано лише партикулярно-селективним способом. Проте це означає, що індустріальне суспільство у процесі розвитку саме стає нестійким. Безперервність спричиняє розрив. Люди вивільняються від форм життя і звичок індустріально-суспільної епохи модерну... Система координат, у якій закріплюється життя та мислення індустріального модерну – вісі “родина та професія”, віра у науку і прогрес – розхитуються, виникає новий двозначний зв’язок з-поміж шансами та ризиками, тобто вимальовуються контури суспільства ризику” [6, с. 10].

У. Бек убачає комунікативним, загальнокультурним фактором підживлення, розвитку та зміцнення “суспільства ризику” провокуючу підступність сучасного інформаційно-комунікативного простору, що призводить до соціальної й суб’єктної дезорієнтації особистості, лишає її соціального спокою, відчуття благополуччя та, як наслідок, призводить до розкручування соціальної спіралі ризику: “Сьогодні багато хто говорить іншою мовою, у разі потреби неточною – про “самотворення”, “пошук власної ідентичності”, “розвиток особистих здібностей” і про важливість “постійно рухатися уперед”... Загальноприйняті символи успіху (прибуток, кар’єра, статус) для багатьох уже не несуть задоволення від розбудженої потреби набуття самого себе, самоствердження, не вгамовують голод щодо “повноцінного життя”. У результаті люди все частіше потрапляють у лабіринт невпевненості у своїх

силах, самовипитування та самозапевнення” [6, с. 106]. Тому, на переконання філософа, “суспільства ризику” *неможливо уникнути*, адже це не якийсь окремих простір, впливів якого можна позбутися, просто залишивши його. Це та онтофеноменальна дійсність вітального буття людини, або базисна передумова її повсякденної життєдіяльності, що має тотальний характер та апіорі не може бути ігнорована або відтермінована людиною ні в будь-який, принаймні відомий, спосіб [6].

Звідси логічним є висновок ученого про те, що саме через функції поведження особи із ризиками, передусім через їх виявлення, запобігання їм, їх (доцільне – О. Х.) приховування чи залучення, а також управління ними, уможливується й реально відбувається “управління майбутнім”: “На ініціативи щодо розвитку і використання технологій (у сфері природи, суспільства або особистості) нагромаджуються питання політичного та наукового “поведження” (виявлення, запобігання, приховування, залучення, управління) із ризиками, які несуть із собою очікуваному майбутньому технології, що наразі використовуються або є потенційними” [6, с. 12]. При цьому сучасна людина *вимушена* не зволікати із власними реакціями на виклики реальностей свого буття у “суспільстві ризику”, повинна завжди зважати на те, що невирішені нею проблеми нагромаджуються і породжують наступні, виснажують її наявні ресурси, не дають змоги відновлювати та збільшувати останні, плюндрують благополуччя й унеможливають позитивні життєві перспективи. У. Бек описує це наступним чином: “Зворотній бік тимчасового прояву безробіття – перетворення зовнішніх причин у внутрішню провину, в системні проблеми особистісної недолугості. Тимчасове безробіття, що після багатьох спроб його подолання перетворюється в довготривале та хронічне, – це хресний шлях самопізнання... Нове зубожіння – це передусім матеріальна проблема, але не тільки. Воно водночас і покірне саморуйнування особистості, яке відбувається в марних ритуальних спробах ухилитися від невідворотного; якщо придивитися, то масова доля сповнюється саме такими саморуйнуваннями” [Там само, с. 101–102].

Незалежно від наукових розвідок У. Бека оригінальне дослідження аспектів соціальної вразливості особистості через втрату нею сенсу суспільної суб’єктної активності як наслідку впливів невизначеності здійснив Гай Стендінг, запропонувавши *теорію прекаріату* – специ-

фічного для сучасності соціального класу населення, який уявляє собою строкату за властивостями його частину, що, згідно із визначенням автора терміна “прекаріат” П’єра Бурд’є, є “нестабільним та незахищеним суспільним прошарком”, має найгірші соціальні ресурси і перспективи порівняно з іншими суспільними стратами [35, с. 12]. Г. Стендінг акцентує увагу на об’єктивній небезпеці пасивного, приреченого вичікування стосовно перспектив буття у повсякденні невизначеності, до якого тяжіє суб’єкт цього соціального прошарку: “Прекаріат не відчуває себе частиною солідаризованого трудового співтовариства. Від цього посилюється відчуженість і невпевненість у тому, що належить робити. Дії та настрої таких людей через невизначеність скочуються до безпринципності. Над їх учинками не маячить “тінь майбутнього”, яка дає змогу усвідомити, що все, що вони говорять, роблять та відчувають сьогодні, відіб’ється на їхніх довготермінових відносинах. Прекаріат розуміє, що у всього, до чого він вдається в даний момент, немає жодної проекції на майбутнє, як немає й самого майбутнього” [Там само, с. 29].

Оцінюючи найбільш песимістичні прогнози, що пов’язані із впливом невизначеності, У. Бек свої висновки, як і увесь зміст ідей щодо буття людини у “суспільстві ризику”, жодним чином не спрямовує в бік погодження з позицією приреченого вичікування стосовно щасливого буття або нещасливого випадку, коли ризик перетвориться у реальну небезпеку й можливу втрату: “Ми розуміємо також, якщо відволіктися від літературних варіантів загрози та загибелі, що й після всього цього належить продовжувати жити” [6, с. 8]. Отож очевидно, що дискурс відкритого, щирого та сміливого сприйняття людиною реальностей “суспільства ризику” як найкращої платформи для буття у невизначеності цей дослідник аргументує утилітарним висновком про те, що ризику – це головні попередження, предиктори і дороговкази на шляху відшукання адекватних способів впливу на її власне буття та своє майбутнє: “Ризики не вичерпуються наслідками і збитками, що вже відбулися. Через них проявляється суттєва компонента майбутнього. Вона ґрунтується частково на пролонгації очевидних у теперішній час шкідливих впливів на майбутнє, частково на загальній втраті довіри або на припущенні “зростання ризику”. Таким чином ризики спричиняють передбачення, котрі ще не

відбулися, проте нарастають своєю руйнівною дією, і які саме тут і тепер є реальними саме в такому значенні”, вони передбачають майбутнє, настання якого належить затримати” [Там само, с. 26].

У будь-якому разі зрозуміло, що У. Бек обґрунтовано позиціонує *ризик* як точку, “клітинку”, монаду буття, з якої джерелять будь-які ситуації і події у майбутньому людини. Ризик, звісно як феномен та умова, є цінним для неї своєю випереджувальною здатністю умістовлювати, релевантно натякати на те, що *ще не відбулося, але обов’язково відбудеться*: “... як припущення, як загроза в майбутньому, як прогноз ризику мають та розвивають випереджувальну релевантність дії. Центр усвідомлення ризику знаходиться не у теперішньому, а в майбутньому. У суспільстві ризику минуле втрачає здатність визначати теперішнє. Його місце займає майбутнє як щось неіснуюче, як конструкт чи фікція у ролі “спричинення” сучасних хвилювань і *вчинків* (курсив наш – О. Х.). Або ми будемо активні сьогодні, щоби завбачливо усунути чи пом’якшити проблеми та кризи завтрашнього й післязавтрашнього дня, або у нас такої можливості не буде” [6, с. 26].

Підтримуючи і розвиваючи фундаментальний висновок К-Г. Юнга про те, що “світ висить на тонкій нитці і ця нитка – психіка людини” [47, с. 673], У. Бек революційно змінює порядок залежності для фундаментальних онтологічних засновків життєдіяльності людини, виносячи у базис, у центр першопричину створення, підтримання та розвитку реального буття *свідомість* людини: “Розбіжність між ущемленням (вразливістю) у класовому суспільстві та ущемленням (вразливістю) у суспільстві ризику є винятково сутнісною. Спрощено [це означає, що] у класовому суспільстві буття визначає свідомість, а в суспільстві ризику, навпаки, свідомість (знання – У. Бек) визначає буття. Вирішальне значення при цьому має різновид знання, а саме його незалежність від власного досвіду, з одного боку, та глибока залежність від обізнаності щодо усіх параметрів небезпеки, яка загрожує, – з іншого” [6, с. 48].

Отже, У Бек розвиває висновки Н. Лумана про те, що в сучасних умовах найбільше актуалізується не стільки небезпека, скільки непередбачуваність ситуацій ризику, непридатність її для раціонального аналізу [22]. Він доходить думки про обов’язковість наукового підходу до управління ризиками на усіх рівнях

соціального буття: “Дещо змінивши відоме висловлювання, можна стверджувати: науковий раціоналізм, будучи позбавлений соціального, є порожнім, а соціальний прагматизм без наукового – сліпим” [6, с. 22].

Г. Стендінгом обґрунтовано низку соціальних та індивідуальних ознак, за якими суб’єкт життєдіяльності може потерпати від пасивності своєї *свідомості*, “холостого ходу” власного ноезису під впливом факторів невизначеності власного буття [35]. Переважний стан відчаю, у якому перманентно перебувають особи, котрі позиціонуються цим дослідником як особливий соціальний клас – прекаріат, характеризується тим, що така особа “відчуває себе пригніченою не лише через неминучість перспектив постійних змін у працевлаштуванні, кожна з яких пов’язана з новою невизначеністю, але й також тому, що такі перманентні зміни не дозволяють встановити надійні соціальні відносини... Немає у прекаріата й “сходів мобільності”, якими можливо було б піднятися, тому люди й зависають з-поміж найсильнішою самоексплуатацією і свободою” [Там само с. 41–42].

Прекаріат-особистість із перманентними соціальними проблемами, отримуючи негативний досвід невдалого соціального буття, приреченого на онтогенетичні втрати, більше впадає у відчайдушний ризик власної аморальності: “...в умовах нескінченної мінливості та невпевненості будь-яке відчуття співробітництва або морального консенсусу опиниться під загрозою... Ми вдаємося до того, що нам під силу, вчиняємо з вигодою для себе нерідко на грані аморальності. Цьому значно простіше знайти виправдання, якщо щодня чуємо про еліту та людей селебрітіз, котрі безкарно порушують моральні заповіді, а у наших *вчинках* (курсив наш – О. Х.) немає навіть тіні майбутнього” [35, с. 45].

У працях мислителів, які у другій половині ХХ століття вдавалися до спроб сформулювати актуальний *Zeitgeist*, піднімаються й акцентовано виокремлюються моральні аспекти соціальної поведінки людей у швидкоплинних і волатильних умовах невизначеності або дефіциту визначеності. Фактично мовиться про аспекти, що вкидають людину в обійми підступних бажань свідомо під небосхилом виправдань невизначеності (“так уже склалося, що ж тут вдієш”), необачно розраховуючи на фортуна скористатися випадком на власну користь, причому незалежно від того, чи завдасть це збитків іншій людині чи ні. Так, за висновками В. Бернстайна, американ-

ського дослідника економічної поведінки в умовах невизначеності, *“людській натурі властиво тяжіння до азартних ігор, тому мало хто спроможний утриматися від спекуляцій на подіях, які неможливо передбачити”* [7, с. 8].

Видатний французький письменник, філософ та соціолог Р. Кайуа досліджував проблеми соціалізації людини через *оптику гри* як домінуючої форми людського ірраціоналізму, як утілення певних людських інстинктів. За його методологією ігрова природа людини підкорюється чотирьом інстинктам, що створюють для неї ірраціональне підґрунтя індивідуального та соціального існування. Причому призначення гри тут бінарне: з одного боку, людина має спроможність актуалізувати й реалізувати через гру відповідний інстинкт, з іншого – упередити, нівелювати вірогідні ірраціональні, непередбачувані наслідки від людських ініціатив, що викликані такими інстинктами, забезпечуючи і зберігаючи таким чином збалансований соціальний порядок [18]. У власному аналізі, зокрема азартної природи людини, цей філософ слушно підкреслює, що існує доволі прикладів, коли люди збагачуються або втрачають багатство внаслідок саме азартних ігор. Сучасність переобтяжена прикладами того, що азартні ігри стали прибутковою індустрією, вдало та продуктивно провокуючи особистість скористатися і регулярно користуватися сумнівними перевагами випадку.

Загалом Р. Кайуа виокремлює чотири інстинкти людини, що утворюють ірраціональну основу її індивідуального та соціального буття: прагнення перемогти “у змаганні завдяки лише тільки особистій заслuzі..., зречення від власної волі та пасивно-тривожне очікування вироку долі..., бажання одягтися в чужу особистість..., й насамкінець, потяг до умлівання...” [18, с. 76]. Кожному із інстинктів відповідає своя власна гра, що одночасно надає людині психофізичні ресурси більш повно реалізувати його і водночас не зашкодити їй чи оточенню та спільноті в цілому.

З часів, коли Р. Кайуа писав ці рядки (1958 р.), пройшло більше як півстоліття. Гральна індустрія стала надприбутковою економічною сферою. Тоталізатор із залів біржових торгів і місць продажу лотерейних квитків вийшов у формат професійного спорту та кримінальних ігрових систем. Казино перетворилися у майже взірцеві культурні осередки. Ігроманія стала синдромом психічних порушень. Тому висновки Г. Стендінга щодо ризикових учинків на

грані аморальності з боку осіб із перманентними соціальними проблемами сьогодні лише загострюються.

Г. Стендінгом проблематика моральності соціального онтогенезу індивіда в умовах дефіциту визначеності поширюється й на більш делікатні аспекти взаємовідносин: на стосунки між поколіннями, у родині, на інтимне контактування: “В умовах гнучкого ринку праці окремі люди бояться опинитися скутими довготерміновими поведінковими обов’язками. Так, молодь не бажає матеріально залежати від батьків, оскільки тоді прийдеться підтримувати їх у глибокій старості, а стареча немічність і надалі все більш віддалена межа довголіття наводять на думку, що сплачувати за “сидіння на шиї” у батьків доведеться дорогою ціною. Послабленню взаємних угод між поколіннями відповідає й зростаюча невизначеність у сексуальних та дружніх стосунках..., відтак страждає моральний, етичний аспект взаємостосунків” [35, с. 45–46].

Розвиваючи теорію прекаріату, яку доцільно сприймати як соціогуманітарну теорію про наслідки впливу світу VUCA, Г. Стендінг, окрім тих узагальнень, що були наведені раніше, висновує й про інші фундаментальні соціогуманітарні продукти невизначеності соціально неприйняттого, антивітального змісту. Зокрема, прогнозується поширення в майбутньому такого явища, як зниження зацікавленості людини у підвищенні власних професійних компетентностей через невизначеність перспектив статусу і розвитку установ працевлаштування (бізнес-структур, підприємств тощо). Такі перспективи передусім пов’язані із суттєвою волатильністю домінуючих й активних локацій ринку праці; зростанням ваги аутсорсингу як альтернативи-замінника інституціоналізованому працевлаштуванню та збільшенням ролі нестабільних, проте зручних для “плинності капіталу”, фінансових структур, подібних до офшорних і біткоїн-систем [35, с. 60].

Такий стан негативно позначатиметься на якості трудових відносин, виробничої ефективності, на перспективах стабільності та розвитку ринку праці й, як результат, на якості соціального повсякдення громадян: “Стимул для внесків у трудові навички визначається вартістю їх здобування. Якщо ризик збільшується, або немає можливості практикувати навички, внесок у них зменшиться, а разом з цим зменшиться й психологічна (курсів наш – О. Х.) прив’язаність до компанії. Стисло кажучи,

коли фірми стають менш стабільними, робітники не горять бажанням робити там кар'єру. І це підштовхує їх ставати на сторону прекаріату" [35, с. 60].

Особливою соціальною групою, що є найбільш уразливою від ризиків невизначеності в онтологічному (суто буттєвому) відношенні є молодь (чисельністю більше мільярда осіб віком від 15 до 25 років), особливо із країн "третього світу". Вразливість тут пов'язана передусім із поступовим збільшенням конкуренції на ринку праці з представниками старших і більш професійно досвідчених поколінь на фоні збільшення віку трудової спроможності та покращення соціально-медичних систем забезпечення тривалого життя людини: "... найбільш звичний образ прекаріату – це молоді люди, котрі закінчили школу та коледж тільки для того, щоби після цього перебувати у невизначеності. Почасти це є ще більш драматично, оскільки покоління їх батьків мало у їхньому віці стабільну роботу. Молодь завжди вливалася у трудові ресурси на невизначених позиціях: з початку треба довести, на що ти здатний, та повчитися. Проте сьогодні молодим людям не пропонують пристойної угоди" [35, с. 120].

Невизначеність чим надалі, тим більше пронизує всі аспекти світової економіки, об'єктивуючи та актуалізуючи сучасні соціальні умови праці як ризиковані для утримання благополуччя дорослої людини хоча б на тому рівні, якого вона вже досягла: "Праця, "робота заради роботи", робота заради відновлення – усі ці витрати на опанування видів діяльності даються кожному нелегким шляхом. Вони вимагають старанності й при цьому не гарантують результат. Чисельні з цих робіт виконуються у тяжких умовах, із невизначеною економічною віддачею і навіть із явними альтернативними витратами (тобто із вірогідно втраченою вигодою), і все це тільки через гостру потребу у грошових коштах" [35, с. 225].

Стан латентної невизначеності у найважливішому аспекті життєдіяльності людини – професійній самореалізації, постійне відчуження особою "хибного кола" власної економічної безпорадності породжують у неї системні збої індивідуального самосприйняття, загального психологічного благополуччя: "Психологічна реакція... може бути дуже різноманітною: це і несамовита активність, що займає увесь день і потенційно призводить до фізичного та морального виснаження, тривожність і невміння зосередитися. Або ж невпевненість, котра

поширюється буквально на все й спроможна призвести до ментального паралічу або ж викликати ступор. Проте частіше за все людина просто відчуває пресинг і ще більше часу та зусиль віддає роботі, причому вже декільком її видам замість одного" [35, с. 225].

Шляхи виходу із кола проблем, що об'єктивно створює особистості у багатьох важливих кластерах її життя невизначеність як панівний іманентний аспект сучасності, не є очевидними навіть для найбільш передових науково-прикладних соціальних інституцій найбільш розвинених країн. Сучасні системи ментально зорієнтованої функціональної підготовки, підтримки та соціальної реабілітації професіонала, що існують у суспільстві у вигляді систем освіти, професійного навчання та психологічної допомоги, причому як державні, так і комерційні, також не спроможні забезпечити мінімізацію впливу невизначеності.

Використавши економічний висновок В. Бернстайна щодо гарантій, які спроможні надати відомі засоби і способи соціального функціонування в умовах невизначеності, зауважимо, що в минулому людства таких засобів та способів не існує: "Звичайно, ви можете поглянути на історичні дані та вивчити методи, що здавалися винятково успішними в минулому, проте не варто плутати їх з тими, що будуть працювати в майбутньому" [7, с. 8]. Проте саме у минулому знаходяться вірогідні базисні ресурси для підготовки до майбутнього та уможливлення благополучної життєдіяльності в ньому.

Філософом і методологом як автором системомислєдїяльнїсної (СМД-) методологїї і, щонайперше, її фундатору та засновнику Московського методологічного гуртка Г.П. Щєдровицькому (1929–1994) проблематику онтофеноменальної сутності невизначеності закладено в основу створення, в логіку і технологію прикладного використання вказаної СМД-методології (див. [40; 47; 48]). Тут підкреслимо сутнісно важливий момент. Незалежно від досліджень, про які йшлося вище, Г.П. Щєдровицький запропонував власний, мислєдїяльно сконструйований, образ сучасного світу – "вихитуваний (рос. – кольшущийся) світ безперервних невизначеностей", ознакою якого вважав об'єктивну волатильність (леткість, мінливість) трьох можливих позицій ноєзису особи на прикладі наукового світу, ґрунтуючись на "дискусії Бора та Ейнштейна про три типи фізиків: один ще не знає, як усе є насправді, другий уже знає, як усе є насправді, а третій знову

не знає, як усе насправді є... Для того щоб розвиватися, належить вийти з цієї третьої позиції: максимально вільно ставитися до коліхкого світу – світу безперервних невизначеностей – і навчитися рухатися в ньому” [48, с. 68].

В лоні СМД-методології висновується, що “першою проблемою організації та управління є проблема співвідношення поміж визначеністю та невизначеністю завдань, які ставляться” [47, с. 100]. При цьому зазначається, що “...занадто визначені завдання є шкідливими й істотно знижують ефективність усіх заходів..., оскільки визначеність... ускладнює, а іноді й унеможлиблює, управлінську діяльність” [Там само]. За власний базис філософського практикування формами, засобами та інструментами триполюсової мислєдіяльності ця методологічна школа передбачає та використовує *організаційно-діяльнісну гру* (ОДГ) як унікальний комплексний метод свого структурно-функціонального узмістовлення та прикладного застосування фундаментальних інтелектуальних напрацювань.

Організаційно-діяльнісна гра – це своєрідна матриця або прикладне універсальне знаряддя для мислєдіяльності в умовах, коли одночасно актуалізуються *три можливі позиції ноєзису особистості*, про які йшлося вище. Через це, висновки і практикування СМД-методології передбачають проведення ОДГ як методологічного базису мислєдіяльності їх учасників в умовах невизначеності, коли увесь попередній особистісний та професійний досвід кожного не спрацьовує: “... перше, що відбувається у грі (ОДГ), коли люди повинні відмовитися від себе самих і власного професіоналізму, це відчуття, що світ перед ними починає коливатися. Учасники гри потрапляють в умови невизначеності й починають розуміти, що всі їхні знання і вміння у таких нових умовах не працюють. Відчуття це посилюється завдяки запитанням, що закономірно з’являються...” [48, с. 195].

Ноєтична здатність особистості при зустрічі з певним зовнішнім впливом, актуальною ситуацією полягає не у відсутності прагнення позбутися цього, не уникати контакту і комунікації, а навпаки – в нарощуванні фронту та місця зреалізування власної інтенційності, в активному її упредметненні. Тому нарощувати оберти власної рефлексії, на думку Г.П. Щєдровицького, – це чи не найважливіша риса суб’єкта або актуалізованої особистості: “Відтак має бути якийсь об’єкт. Ось я

зараз здійснюю певну дію, будь-хто... здійснює певну дію, наприклад кожний педагог – виховну чи навчальну дію. Все залежить від того, чи будете ви здатними захиститися від цієї дії чи ні. Або, навпаки, розкриєтесь, для того щоб її сприйняти” [47, с. 191]. У такий спосіб акцентується аспект *деконструкції особистості* як “ключ”, потрібний для переходу від *гри імітаційної*, захисної, ритуальної, мімікрійної до *справжньої гри*, а також на тому, що для суб’єкта це найважчий складник його діяльнісного, *вчинкового буття*, що певним чином виправдовує за певних умов його *вчинкову пасивність*: “... Людина може так розгвинтитися у ході гри, що її надалі вже не зібрати. Я завжди наголошував, що гра починається з деструкції” [Там само, с. 255]. До того ж очевидно, що обставини напруженого високопроблемного сьогодення у реальності глобалізованого світу саме через вплив невизначеності, інтенсивності та мінливості соціальних процесів є далеко не штучними, а такими, що найкраще відповідають максимі Георгія Петровича: “якщо людина не буде у відчай – вона розвиватись не буде” [Там само, с. 74].

Таким чином, *об’єктивна необхідність особистісної деконструкції суб’єкта* – це засаднича умова його соціального розвитку, що актуалізується як природний або органічний ризик, котрий має бути ним подоланий: “...я повертаюся... до... проблеми *деструкції* (курсив Г. Щ.) та проголошую..., що ми неймовірно невимогливі щодо себе. Це начебто і є *власне* психологічна проблема – проблема моделей і якостей людини. І те, що виявляється в іграх, це... школа мислєдіяльнісного життя, по-перше, та ...школа демократії, – по-друге. Друге також є дуже важливим. Школа демократії у прямому і точному сенсі цього поняття, оскільки основні ідеї, що сюди закладаються, – суть не ідеї ієрархічної організації зверху донизу, а ідеї *соорганізації* та *самоорганізації*, які мають бути ініційовані” [47, с. 263–264].

Базовим складником розв’язання проблем життєдіяльності в умовах невизначеності Г.П. Щєдровицький вважає *моделювання*, хоча й вживає термін “програмування”, тобто більш вузький формат моделювання, через що нами не вважається використання наступної цитати помилкою або пов’язаною з підміною понять. Крім того, моделювання або програмування цим відомим філософом обґрунтовується як один із методологічних засновків здійснення ОДГ – особливого методу розв’язання реаль-

них організаційно-господарчих, промислових проблем, коли конкретна проблема *уже* існує й етап конфлікту є обов'язковим стосовно активізації продуктивних фрустраційних процесів у групі колективних рішень, але безпечним для учасників цієї групи. Проте реальні ситуації буття з активним впливом невизначеності не надають суб'єкту жодних гарантій стосовно його комфорту та безпеки. Крім того, суб'єктна ірраціональність як об'єктивний фактор унедоречноє за самим змістом поняття “програмування”. Тому вважаємо логічним керуватися наступною формулою мислєдїяльностї (за Г.П. Щєдровицьким) як *моделювання*, що містить етапи-елементи: 1) розуміння, 2) рефлексію, 3) мислення, 4) ноєму, мисленнєвий текст, 5) мислєдїю, узмістовлений образ діяннїя [47, с. 245].

В українській психологічній науці проблематика онтофеноменальної сутності гри розробляється науковою школою А.В. Фурмана (див. [42; 43]). Тут фокус досліджень зосереджується на розвитку міждисциплінарної теорії й удосконалення сценарних практик ОДГ. В основу своїх досліджень колективом науковців (О.Є. Фурман, С.К. Шандрук та ін.) покладено методологічні підходи відомого українського мислителя, фундатора психософії вчинку В.А. Роменця [1; 31; 32] та науковий спадок колективу, що працював під керівництвом російського філософа Г.П. Щєдровицького, на теренах якого уперше виник концепт “організаційно-діяльнісна гра” [47; 48].

Контур теоретичних висновків СМД-методології через *оптику* включеної до її корпусу теорії ОДГ, на наш погляд, спроможний стати *об'єднувальною платформою*, інтегральною “фокальною точкою” [46] для міждисциплінарних методологічних рефлексій щодо прикладної утилітарності феномену невизначеності, відповідного пошуку, розробки й обґрунтування філософсько-психологічних пропозицій, висловлених на предмет моделювання життєдіяльності людини в умовах *невизначеності її повсякдення*.

Особливістю процесу мислення суб'єкта діяльності СМД-методологія визначає його *нелінійність* як “складне утворення, у якому існує масив засновків (витоків), тоді як увесь процес відбувається цілевизначальним, а не детермінованим чином” [47, с. 138]. До речі, це узгоджується з відомим принципом нелінійності, котрий чим далі, тим більше набуває в сучасній прикладній філософії та психології засадничого значення. Він є результатом ме-

тодологічного пошуку епістемологічних способів шляхом предметної рефлексії віднайти більш-менш урівноважену позицію для імплементації в контур філософії та соціогуманітарних наук *принципу співвідношення невизначеностей* В.-К. Гейзенберга, який на початку ХХ століття здійснив фундаментальні розвідки у царині квантової механіки та, власне, обґрунтував цей принцип [11].

Згідно із нормативами зазначеного принципу для будь-якої фізичної системи є іманентним те, що спостерігач за її динамікою не має змоги одночасно вимірювати координати елемента системи та його імпульсу. Інакше кажучи, фізична система не може знаходитися у стані, при якому для спостерігача одночасно можливо точно зафіксувати імпульс частки-елемента та місця її перебування саме в момент спостереження. При цьому принцип невизначеності діє об'єктивно і незалежний від присутності довільного спостерігача, котрий здійснює свої вимірювання. Все вказане стосується й інших канонічних сполучних величин: енергії та часу, моменту кількості руху та кута [11].

Опрацьовуючи власний теоретичний підхід до проблематики невизначеності через нелінійність, бельгійський учений І.Р. Пригожин запропонував теорію дисипативних структур (див. [28; 29; 30]). Названа теорія стала результатом вивчення ним закономірностей еволюції відкритих неврівноважених систем і спонтанного виникнення у їхній буттєвості порядку, стану і процесів самоорганізації, незважаючи на процеси розсіювання (дисипацію) енергії в них, точніше – завдяки розсіюванню. Дисипація, що є іманентною динамічною властивістю відкритих нелінійних систем ініціює та забезпечує в них “розмивання”, розсіювання неоднорідностей. Завдяки дисипації у системі відбувається скидання надлишків зовнішніх надходжень, передусім енергії та речовини, на нижчі рівні, у більш прості форми або перенастанвлення та виведення їх за межі системи. Отож дисипація – це процеси розсіювання енергії, трансформації її у менш організовані форми (скажімо, тепло) у результаті дифузії, зміни в'язкості, тертя, теплопровідності та ін. Інакше кажучи, дисипація означає переструктурування “чужого” у “своє” та розсіювання “зайвого”, невластивого, чужеродного. “Дисипативні процеси, – висновує І.Р. Пригожин, – призводять не до рівноваги, але до формування дисипативних структур, що як тотожні процеси в лоні вза-

емної компенсації призводять до рівноваги” [28, с. 11].

Загалом теорія дисипативних структур є похідною від більш загальної теорії змін Брюссельської школи, на теренах якої виникла ідея І.Р. Пригожина щодо дисипації як фундаментального чинника буття. У засновках філософії вказаної школи міститься припущення, що “...реальність аж ніяк не постає ареною, на якій панує порядок, стабільність і рівновага: панівну роль у світі, який нас оточує, відіграють неусталеність та нерівновага” [30, с. 17]. Відрадно констатувати, що, незважаючи на суто природничий характер названих досліджень, підтримується та розвивається, зокрема науковою спадщиною І.Р. Пригожина, ідея, котра суголосна висновкам Н. Лумана та У. Бека [6, с. 22] про нагальність нових наукових підходів до вивчення *соціального буття* через аспекти *культури*: “Наука являє собою відкриту систему, котра занурена у суспільство та пов’язана з ним мереживом зворотних зв’язків. Наука відчуває на собі потужний вплив з боку оточуючого середовища, тому її розвиток, власне кажучи, визначається тим, наскільки культура є сприйнятливою до наукових ідей” [30, с. 13–14].

Такою новаторською формою сучасної науки стала започаткована в дослідженнях І.Р. Пригожина концепція “постнекласичної науки” (див. [15; 28; 29; 30; 34]) як того новітнього історичного етапу, що обирає своєю спрямованістю, логікою і технікою завдання та засоби, які спроможні вивести науку із кола “зручних” проблем, вирішення котрих звичними засобами із минулого істотно не впливає на якість інтелектуального прогресу й у підсумку на якість *буттєвої очевидності* людини. Зважаючи на те, що “універсальні закони аж ніяк не універсальні, а придатні до застосування лише у локалізованих просторах реальності, то стає зрозумілим, що... до цих просторів наука доклала найбільших зусиль” [30, с. 16]; і постнекласичний науковий вимір покликаний здолати невідповідність наукових методів складним викликам суспільного буття, зокрема й лівової частки тих, що пов’язані з буденною невизначеністю.

Процеси нелінійної та дисипативної природи у соціальних системах, що мають джерелом притаманну людям ірраціональність і здебільшого сприймаються науковим детермінізмом як стохастичні, випадкові, тривалий час є предметом інноваційної для національної науки сфери інтелектуального практикування,

якими є дослідження специфічного сегмента економіки – економічної поведінки людини. І справді, з економічного погляду, феномен невизначеності має значний градус актуалізації. Це зумовлено передусім високою залежністю економічних показників і перспектив від особливостей прийняття та реалізації усупільненим індивідом власних рішень в умовах високого профіциту та волатильності позицій для прийняття оптимальних індивідуальних виборів. Мінімально підсумовуючись у вигляді споживчого попиту, вказані психологічні чинники в глобальному вимірі сучасного світу невизначеності стають чи не найбільш фундаментальними предикторами для здійснення економічних розрахунків і ресурсно найкращого використання активів підприємств, відповідного економічного планування та соціального прогнозування.

В просторі економічних теорій Дж. М. Кейнс, вивчаючи вплив невизначеності на економічний стан соціумів, засвідчував, що “невизначеність є ситуацією, коли не існує взагалі ніякого наукового підґрунтя для визначення, встановлення будь-якої придатної для обрахування ймовірності” [20, с. 132]. Водночас Ф.Х. Найт відносить до ситуацій невизначеності ті, у яких неможливі ані обчислення, ані присвоєння кількісної ймовірності, хоча б і суб’єктивної. За умов невизначеності, що означає обмежену кількість вимірювальних спроможностей і характеризується, власне, як “вимірювана невизначеність”, учений описує її через поняття “ризик” [25, с. 30] і розмежовує поле зазначеної невизначеності на два види: а) ризик або невизначеність через брак інформації, яку все ж можна релевантно встановити і б) об’єктивну невизначеність як стохастичну сутність невідомого, непридатного для свого встановлення. Причому цікаво, що останній притаманний не лише негативний характер: “Ми говоримо про ризики втрат і невизначеність виграшу” [Там само, с. 225].

За концепцією А.М. Асаула “невизначеність – це сувора правда життя. Через що разом із відвагою, яка потрібна для сміливих рішень, необхідна ще й мужність, причому для того, щоб мати справу з неприємними сюрпризами” [4, с. 125]. У цьому сенсі невизначеність – перш за все “неповнота або неточність інформації про умови реалізації... діяльності”, тому вона “передбачає наявність факторів нестабільності, за яких результати дій не обумовлені, а ступінь їх впливу на діяння невідома”. Окрім того, невизначеність імпліцитно міститься як

неспецифічна ознака у прийнятті рішень на корпоративному рівні та змістовно відрізняється від нестабільності, що визначається як “незвична поведінка або як зміни окремих параметрів... середовища”. За висновками цього дослідника “ризик є потенційно здатною до вимірювання можливістю несприятливих ситуацій і пов’язаних з ними наслідків у вигляді збитків, утрат... через нестабільність і невизначеність. У кількісному та якісному відношеннях нестабільність і невизначеність уможливають відхилення результату від очікуваного або середнього значення як у сторону зменшення, так і збільшення. Тому три категорії, що впливають на... діяльність суб’єкта такої діяльності – нестабільність, невизначеність і ризик – повинні аналізуватися й оцінюватися неподільно” [Там само, с. 39, 114, 115, 118].

Для встановлення прагматичного, утилітарного та функціонального використання категорійного поняття “невизначеність” як загального А.М. Асаулом запропоновано *таксономію* її чотирьох взаємопов’язаних аспектів [4, с. 118]:

- нестабільність як незвична поведінка, або як зміна окремих параметрів середовища;
- невизначеність як неповнота чи неточність інформації про умови реалізації ідей і завдань суб’єкта діяльності;
- ризики як можливість втрат у зв’язку із нестабільністю та невизначеністю;
- втрати як збитки у зв’язку з настанням ризикованої події (ситуації) в довіллі нестабільності та невизначеності.

Отже, розвиваючи власне уявлення про утилітарно-функціональне використання невизначеності, А.М. Асаул продовжує логічну схему Г.В.Ф. Гегеля відносно значення за невизначеності факторів і ситуацій прийняття суб’єктом відповідних особистих рішень, зауважуючи, що “в умовах невизначеності більшість проблем прийняття... рішень спричинені відхиленнями від раціональної процедури”. При цьому вирішальної ваги набув вплив особистісних чинників такого прийняття: “...до 70% управлінських рішень приймаються не шляхом раціонального перебору альтернатив, а під дією суб’єктивних факторів” [4, с. 125]. Небезпеку стосовно бажаної якості прийнятих рішень цей науковець убачає у їх стереотипно-інтуїтивному вчиненні та схильності до інтерпретації маркерів ситуації на користь первинної гіпотези. Він слушно зауважує про природність і звичайність такого стану суб’єкта

дії: “Інтуїтивні механізми прийняття рішення виробляються в людей у процесі життя у звичному навколишньому світі... Тому очевидно, що “стереотипна” інтуїція працюватиме тільки у стабільному середовищі. Як тільки це середовище раптово змінюється, апробований досвід найчастіше не підходить, освоєні поведінкові рішення стають неефективними” [Там само].

Окреслені теоретичні уявлення А.М. Асаула суголосні основоположному позиціюванню Д. Канемана та співавторів щодо впливів стереотипів мислення на якість індивідуальних рішень суб’єкта діяльності у повсякденні невизначеності (див. [19]). Зокрема, дослідження останніх показали, що під тиском власних, здебільшого важко пояснювальних причин, викликаних побоюваннями здаватися занадто довірливими, люди часто приймають нерозумні з економічного погляду та невігідні для них самих рішення. Як класичний наводиться приклад поведінки людини, котра для покупки товару зі знижкою у значно віддаленому магазині не приймає до уваги те, що, доїжджаючи до магазину, вона витрачає більшу суму, аніж виграє від знижки.

Крім того, виходячи з експериментальних результатів, Д. Канеман спільно з А. Тверські розробили так звану “теорію перспектив” (Prospect Theory), згідно із якою людські ілюзії є систематичними та мають певні закономірності у своєму виникненні, функціонуванні, розвитку. Для цього в науковий обіг уведено поняття “евристика судження”, яке пояснює змістовність окремих інтуїтивних рішень, що генеруються роботою іншої системи розуму людини, аніж дискурсивна, вербальна. Сутнісно мовиться про три домінуючих “евристики судження”, що іноді позначаються як “пастки мислення”: а) евристика репрезентативності, б) евристика доступності та в) евристика прив’язки або “якоря” [19]. Знахідка репрезентативності полягає в тому, що люди зазвичай завищують цінність, віддають перевагу вірогідності та уявним наслідкам подій, які більшою мірою відповідають їх особистому досвіду та уявленням, котрі вже склалися, сформувалися в минулому. Знахідка доступності, за висновками Д. Канемана, відіграє найсуттєвішу роль серед інших чинників прийняття особою рішення в умовах невизначеності. Її основний зміст становить те, що людина оцінює вірогідність певних подій залежно від того, наскільки легко такі події (або схожі з ними) спадають їй на думку, уявляються

або виринають із пам'яті та досвіду. Одним із проявів-ефектів евристики доступності, який часто експлуатується, скажімо мас-медіа, є ефект наочності або яскравості, коли на судження людей впливає колоритність і яскравість певної інформації. Факт, але люди, приймаючи особисте рішення, більшою мірою знаходяться під впливом яскравої та конкретної інформації, аніж блідої та абстрактної. Знахідка прив'язки чи "якоря" спрацьовує під час оцінки суб'єктом як вірогідності випадкових подій, так і наслідків реалізації їх альтернатив. Її сутність зводиться до того, що у процесі оцінювання майбутніх подій люди мимоволі "прив'язуються" до певних власних вихідних оцінкових позицій, що були надані кимось раніше, або взагалі були в минулому отримані випадковим чином та закріпилися у свідомості. Отож оцінювальні судження, відіграючи роль "якоря", начебто притягують до себе висновки людей, які, нічого не підозрюючи, "підганяють" під них свої думки. І для того щоб захиститися від впливу прив'язки, особистості треба довільно, свідомо та критично ставитися до будь-якої запропонованої оцінки, навіть коли вона уявляється дотичною та правдоподібною. Кращим способом є свідоме ігнорування таких оцінок, забування про них, проте реально це зробити людині або важко, або незручно, або вона перебуває в цейтноті.

Встановлено, що евристики судження спрацьовують як окремо, так і комплексно у процесі міркувань людини над певною проблемою під впливом невизначеності. Одним із важливих для врахування подібних ефектів є феномен "відрази до збитків", який засвідчує, що люди своїм власним збиткам чи втратам надають більшого значення, ніж надбанням, причому навіть тоді, коли їх величина (якість, обсяг, цінність) однакова порівняно із збитками. Примітно також, що ефекти від евристик судження спроможні послідовно породжувати інші ефекти. Так, скажімо, "відразу до втрати" за відповідних умов може викликати "ефект власності", згідно з яким втрата певного предмета власності відчувається людиною сильніше, вразливіше, аніж його придбання [10].

Адептами новітньої наукової дисципліни, що присвячена дослідженням небезпеки як цивілізаційного феномену й що отримала назву "ноксологія", невизначеність тлумачиться як характеристика системи, взаємодія елементів котрої спроможна призводити до різних за змістом, варіативних результатів. Зокрема,

предметне поле ноксології визначається так: "Системний метод фокусується на тому, що будь-яке явище, дія, об'єкт сприймаються як елемент системи. Під системою розуміється сукупність елементів, взаємодія яких є адекватною однозначному результату. Така система сприймається як визначена. Якщо ж сукупність елементів взаємодіє таким чином, що можливі різні результати, то така система позначається як невизначена. При цьому рівень невизначеності системи є настільки великим, наскільки багато різних результатів спроможні з'явитися. Невизначеність породжується неповним урахуванням елементів та характеру взаємодії між ними" [17, с. 27].

У царині наукових досліджень невизначеності проблематика умов та закономірностей прийняття особою оптимальних рішень під її впливом становить осереддя більшості із них. Так, від рівня стохастичності, випадковості у ситуації невизначеності залежить й метод прийняття рішення. Адже частими неусувними складовими соціальної подієвості є ситуації, коли особистість не має можливості оцінити вірогідність тієї чи іншої зміни у події, що відбувається або ось-ось розпочнеться, а рішення, тим не менше, треба приймати. У таких випадках Н. Талеб радить зосередитися на характері наслідків, про які людина спроможна знати, враховувати їх, а не на ступені вірогідності події, про яку вона може й не здогадуватися [37, с. 340]. Такі висновки Н. Талеб отримує на загальному для теорії вірогідності правилі прийняття рішення в умовах невизначеності, що позначається як "принцип максиміна-мінімакса" [26]. Відповідно до цього принципу кожна дія повинна оцінюватися за найгіршим наслідком для такої дії, а оптимальною є тільки та дія, що призводить до найкращого серед найгірших результатів.

Дослідження онтофеноменальних аспектів невизначеності становлять окремий сегмент досліджень у сфері економічної поведінки, а саме міждисциплінарної для вітчизняної науки царини наукових знань, що унааявлює собою соціально-економічний напрям та підрозділ "теорії ігор" (див. [8; 13; 16; 23; 26]). Теорія ігор, як відомо, – це система математичних моделей для прийняття оптимальних рішень в умовах невизначеності та конфлікту; також це розділ прикладної математики, який досліджує моделі прийняття рішень в умовах невизначеності та розбіжності інтересів сторін (гравців). У будь-якому разі є підстави констатувати, що феномен невизначеності став

центральною проблемною базою, методологічним стрижнем для усього корпусу і контурного пояса наукової теорії ігор. Оптикою глибокої булевої логіки, відповідним інструментарієм складних математичних викладок теорія ігор досліджує найбільш актуальні проблеми економічного, політичного та військового змісту і спрямування.

Засновником “теорії ігор” Дж. фон Нейманом запропоновано основну класифікацію видів невизначеності в обрисі досліджень “теорії ігор” [26]:

1. *Комбінаторна невизначеність* – композиційно опрацьована кількість варіантів, яку у певний, визначений, конкретний проміжок часу неможливо встановити за допомогою існуючих технічних можливостей; прикладом тут є перебір кількості варіантів стратегій в іграх на кшталт шахів, преферансу тощо.

2. *Стохастична (ймовірнісна) невизначеність* – неочікувані та непридатні до надійного прогнозу фактори подій, що є результатом сліпого випадку і що подібні до варіативного розсіювання при киданні гральних кубиків, або кількості влучень у мішень під час стрільби.

3. *Стратегічна (ігрова) невизначеність* – неясність через неочевидність, невідомість намірів противника або партнера (у такий спосіб враховуються також і природні чинники) в ігровій взаємодії.

У психологічному розумінні тут, на нашу думку, йдеться про два фундаментальні види невизначеності: *статистичну невизначеність* (комбінаторна та частково стратегічна (ігрова) нечіткості, за Дж. фон Нейманом [26]), коли перемінні актуальної ситуації відомі, але через їх велику кількість та значну волатильність змін їх позицій і впливів на *суб’єкта ситуації* вони стають близькими за своїм ефектом до *стохастичної невизначеності* (стохастична та частково стратегічна, ігрова) *невиразність*, коли завдяки аспекту майбутнього, тобто того, що ще не відбулося, впевнено передбачити наслідки ситуації її суб’єкту об’єктивно неможливо. При цьому третій клас невизначеності за Дж. фон Нейманом [Там само] – це стратегічна (ігрова) неясність, охоплює як *статистичну*, так і *стохастичну* невизначеності, що надає її ігровим аспектам тієї просторовості, за якої уможливується вплив на предметно-речові – об’єктивні та суб’єктивні – елементи буття з метою мінімізації негативних для людини наслідків невизначеності.

Змістовний аналіз семантичного акроніму VUCA, безперечно, як базисної ознаки сучасності, сьогодні здійснений дослідниками через оптику статистичного та стохастичного видів невизначеності, котра актуалізує домагання або й відповідність (залежно від *психологічного габітусу суб’єкта* та поточної *ситуації неясності*) аспектів Volatility (укр. – “леткість, мінливість, волатильність”) та Complexity (“заплутаність, складність”) до *статистичної* (себто придатної до виявлення) невизначеності; аспектів Uncertainty (“ненадійність”) та Ambiguity (“неоднозначність, неясність, невизначеність”) *частково* як до *статистичної*, так і до *стохастичної* (тобто цілком випадкової, рандомізованої, у більшості *ситуацій* незалежної від *психологічного габітусу суб’єкта*) невизначеності (див. [27; 47; 48; 55]).

В умовах виконання завдань реалізованого нами дискурсу деконструкції та подальшої реконструкції категорійного статусу невизначеності підлягають концептуальні ніші *статистичної неясності* і *стохастичної невиразності* з використанням оптики її *таксономії* (за А.М. Асаулом – це “Нестабільність-Невизначеність-Ризики-Втрати” [4, с. 118] та *формули мислєдїяльності особистості* у повсякденній невизначеності Г.П. Щедровицького [47, с. 245]. Спираючись на ці методологічні важелі, уможливується створення *структурно-функціональної матриці ігрового моделювання в часопросторі невизначеності* як інтегрованого комплексу базисних чинників її психогенного впливу на життєдіяльність людини (див. *рис.*).

Зміст *формули мислєдїяльності особи* в умовах невизначеності Г.П. Щедровицького становлять такі етапи-елементи *мисленнєвого моделювання*: 1) розуміння, 2) рефлексія, 3) мислення, 4) ноєма, мисленнєвий текст, 5) мислєдія, узмістовлений образ діяння [47, с. 245]; тому таке моделювання дотично розгортається як *таксономічна функція* в контексті *формули вчинку* як універсального сценарію його канонічної діяльності у будь-якій ситуації буття. В.А. Роменцем, автором психософійної теорії вчинку, до формули вчинку задіяно чотири базисних компоненти вчинку [1; 31; 32]: *ситуація – мотивація – дія – післядія*, які змістовно наповнюються та уточнюються за умов застосування вищезгадуваної формули мислєдїяльності у подієвій плінності невизначеності.

На теренах національної психології існують потужні прагматичні підходи щодо наукової

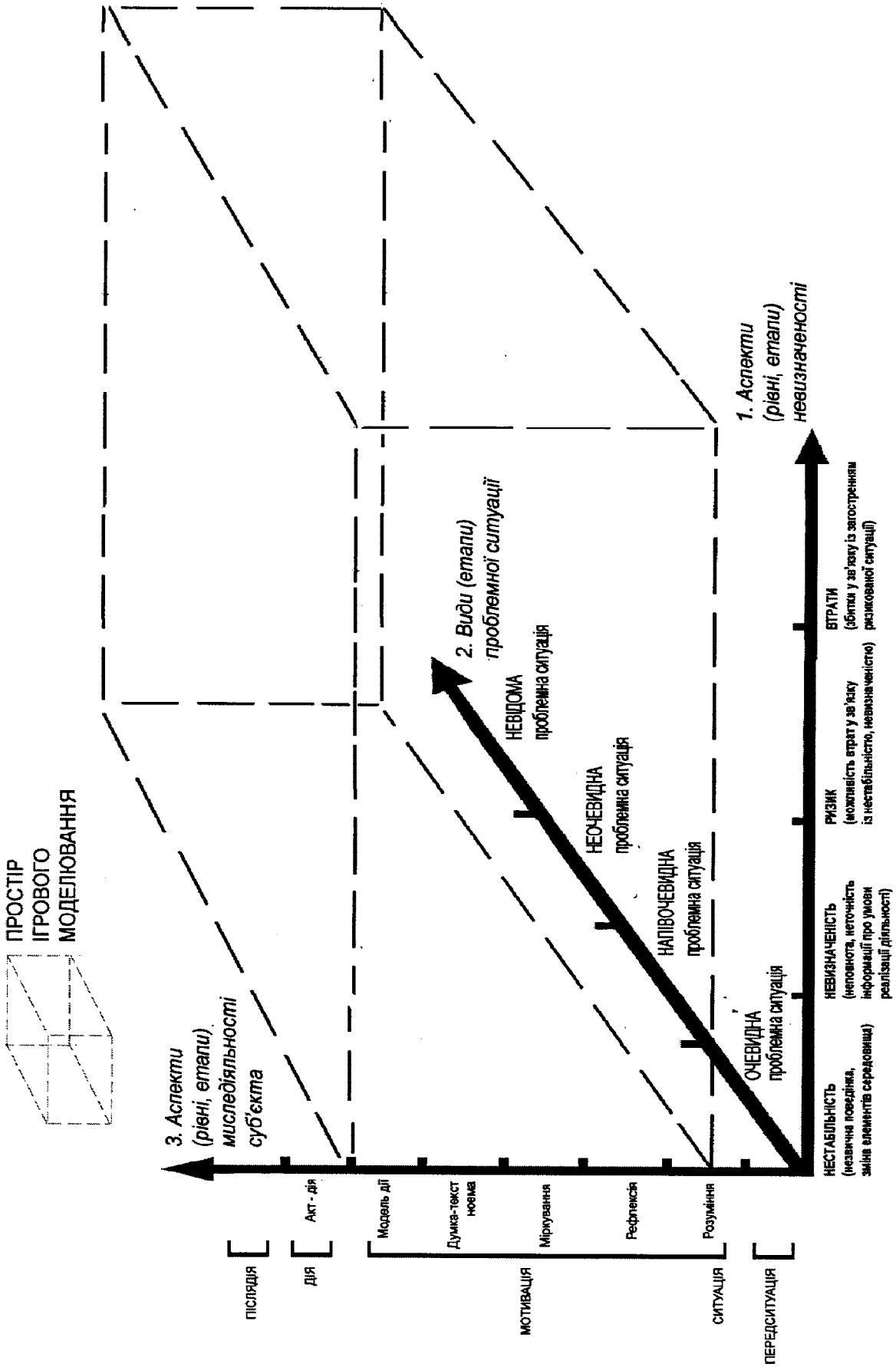

Рис. Структурно-функціональна матриця ігрового моделювання в умовах невизначеності

інституціоналізації феномену невизначеності. Так, пропонується дискурс та зміст *структурно-функціональної матриці ігрового моделювання у часопросторі невизначеності* (див. *рис.*) суттєво уточнюються та набувають прагматичності завдяки імплементації рішень, що запропоновані проф. А.В. Фурманом, де феномен невизначеності досліджується у рамках міждисциплінарної теорії навчальних проблемних ситуацій [42; 43]. Ця теорія є архітектонічною “системою психодидактичних ідей, закономірностей, принципів, моделей, мислеспем, класифікацій, категорій, понять, дослідних та експериментальних фактів, що організовані за логіко-змістовим форматом четвертинного предметного взаємодоповнення (комплементарності) психології, дидактики, соціології та методології наукових досліджень” [44, с. 14].

А.В. Фурманом доведено, що “у психології проблемна ситуація – вихідний момент продуктивного мислення, джерело і стимул пошукової пізнавальної активності і творчої діяльності людини” [Там само, с. 24], а проблемність є атрибутивною характеристикою пізнання [Там само, с. 29], що робить її невід’ємною ознакою буття, базисом для подолання невизначеності. Причому проблемні ситуації розподіляються на такі види: очевидні, напівочевидні, неочевидні та невідомі [44, с. 31]. У реальних умовах буття людина може потрапляти у проблемну ситуацію будь-якого конкретного виду: від цілковито невідомих, де панує суцільна стохастичність змін, й до очевидних, але водночас таких, що потребують уваги та зусиль суб’єкта для упорядкування його актуального простору відповідно до власних рішень і дій.

Примітно, що види внутрішніх проблемних ситуацій є одночасно й етапами вирішення будь-якої проблемної ситуації життя: рухаючись у часі та просторі (хронотопі) певної ситуації суб’єкт для подолання виявленої проблемності актуальної поточної ситуації вимушений робити зусилля щодо перетворення “невідомого” у “неочевидне”, “неочевидного” у “напівочевидне”, “напівочевидного” в “очевидне”, а “очевидне” у “добре відрефлексоване”, таким чином долаючи, вирішуючи внутрішню проблемну ситуацію, роблячи свій простір збалансованим, високоентропійним. Такий висновок А.В. Фурмана є тотально консонансним висновку Д. Канемана про загальний алгоритм та закономірності подолання суб’єктом невизначеності [19].

Фундаментальним для розвитку психології невизначеності, на наш погляд, є висновування А.В. Фурмана про бінарний базис проблемної

ситуації, де зустрічаються та створюють власне проблемність два філогенетичних аспекти буття людини – Зовнішнє або Екзо-реальне, Об’єкт-Предметне та Внутрішнє або Ендо-реальне, Суб’єктне. Такий бінарний базис складається із об’єктивного (екзо-, незалежного від суб’єкта ситуації) аспекту чи виміру і суто суб’єктного (ендо-, іманентного суб’єктотвірного) (див. *табл.*).

Здійснюючи рух етапами-щаблями внутрішньої проблемної ситуації суб’єкт готує собі підґрунтя та інструментарій вірогідних предметних дій, формулює мотиви-цілі для розробки моделі предметних дій, в активному режимі шукає та віднаходить аргументи для зміцнення власної мотивації для поступового переходу до активних дій, учинку як цілісного діяння-продукту всього процесу.

Нами вбачається, що концепт поетапного вирішення проблемної ситуації містить алгоритм інтеграції (упредметненого, ситуаційного, актуалізованого симбіозу) двох бінарних ключових аспектів-процесів функціонування психіки – екстеріоризації та інтеріоризації, занурення і вивільнення. У будь-якому разі теорія навчальних проблемних ситуацій суттєво збільшує обшир прикладного використання здобутих у її лоні ідей, концептів, закономірностей, принципів, моделей, понять, фактів та набуває ознак (за умов її системного застосування) методологічної універсальності.

Теорія навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана ущільнює міждисциплінарні зв’язки психології і теорії ігор, насичує їх предметним змістом. Так, діапазон та класифікація видів невизначеності, за Дж. фон Нейманом [26] в інтегральному поєднанні із класифікацією видів (етапів) внутрішньої проблемної ситуації, за А.В. Фурманом, набуває своєї психологічної конструктивності та робить будь-який, навіть яскраво стохастичний, випадковий прояв буттєвості, придатним до упредметнення та впливу на нього, утилітарним явищем, підставою для компетентної діяльності і повновагового вчинення.

Елементи *структурно-функціональної матриці невизначеності* відповідають ситуаційним обставинам повсякдення людини-громадянина. Їх зміст дозволяє моделювати *діяльнісну, вчинкову активність* особистості як *суб’єкта життєдіяльності*, тобто упредметнювати *вчинки суб’єкта* залежно від соціальних обставин. Водночас це породжує невизначеність, примушуючи конкретну особу моделювати траєкторії своєї поведінки в умо-

Таблиця

Класифікація внутрішніх проблемних ситуацій (створена на матеріалі [44])

Об'єктивний (екзо-, незалежний від суб'єкта ситуації) аспект або вимір	Вид внутрішньої проблемної ситуації суб'єкта	Суб'єктивний (ендо-, іманентний суб'єкту, суб'єктивний) аспект або вимір
невідомість	НЕВІДОМА	незнання
суб'єктивно-особистісна невизначеність	НЕОЧЕВИДНА	передчуття і передбачення проблемності
інтелектуальне утруднення	НАПІВОЧЕВИДНА	відчуття проблеми, проблема поставлена у неявному вигляді
пізнавально-сміслова суперечність	ОЧЕВИДНА	бачення проблеми, проблема поставлена у явному вигляді
інваріантно-сенсова суперечність	ВІДРЕФЛЕКСОВАНО ОЧЕВИДНА	проблема морального вибору, відрефлексована проблема, розробка рішення діяти з метою впливу

вах тиску різних аспектів невизначеності на перебіг її повсякдення.

Зміст концепції “рівноваги” Дж. Неша [16] дає змогу припусками, що формулювання *рівноваги* як міждисциплінарної категорії доцільно сприймати і використовувати як матрицю функціонального гомеостазу всіх складових особистості (психічних властивостей, процесів, станів, тенденцій і новоутворень), що уможливорює та забезпечує моделювання життєдіяльності особистості за невизначених обставин залежно від ситуації її реального життя і відповідно до базисних чинників психогенного впливу неясності на перебіг її буденності (див. *рис.*).

Рівновага, за концепцією Дж. Неша, у соціальному, психологічному сенсі симетрично відповідає принципам умов ковітальності – гарантованого позитивного буттєвого співіснування. У прикладній реалізації така рівновага, уявлена у вигляді критерію оптимальності суспільного добробуту (за В. Парето) як ковітальність, стає головним соціальним чинником існування та розвитку як суспільства, так і громадянина. Сутність критерію оптимальності Парето полягає у тому, що досягнутий рівень суспільного добробуту вважається оптимальним, якщо добробут жодної особи не може бути підвищено (завдяки будь-якого можливого перерозподілу ресурсів чи готових продуктів) без того, щоби при цьому не було нанесено збитку добробуту будь-кого іншого із членів спільноти. Це означає, що добробут населення буде підвищуватися лише тоді, коли кожна людина у спільноті щось виграє. Такий

максимум добробуту повніше реалізується у часопросторі вільної конкуренції [33, с. 14–15].

Концепції “рівноваги” Дж. Неша [16], “фокальної точки” Т. Шелінга [46], “проспективна теорія” Д. Канемана із співавторами [19], концепція “екологічного підходу” Г. Гігеренцера [55], низка інших близьких за упредметненням теорій своїм змістом та спрямованістю відкривають простори міждисциплінарні обшири для психологічних досліджень у форматі *моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності*, займають чільне місце серед їх теоретичних засновків, реалізуючи методологічні висновки постнекласичного модусу науки щодо пізнання природи надскладних об'єктів соціогуманітарного спрямування. Тому цілком закономірно, що сучасні науково-психологічні розвідки *феноменального горизонту невизначеності* концентруються в контурі філософії та методології постнекласичної раціональності (Стьопін, 1991, 2000, 2009; Фурман, 2001, 2014, 2016, Гусельцева, 2015 та ін.), які у психологічній науці об'єктивовані вітакультурною методологією А.В. Фурмана (Фурман, 2016), культурно-аналітичним підходом М.С. Гусельцевої (Гусельцева, 2015), історико-еволюційним підходом у психології особистості О.Г. Асмолова (Асмолов, 2012), концепцією функціонально-рівневої регуляції вибору як прийняття рішення Т.В. Корнілової, О.І. Саннікова (Корнілова, 2006, 2014; Санніков О.І., 2016), концепцією саморегуляції суб'єкта діяльності В.О. Олефіра (Олефір, 2016), канонічною психологією і психософією вчинку В.А. Роменця та його школи.

Перехід науки на принципи і нормативи постнекласичного етапу розвиткового функціонування відбувається діалектично як природна реакція цього важливого інтелектуального інституту на сучасні виклики багатопроблемних умов суспільного життя: “В історичному розвитку науки можна зафіксувати епохи, котрі характеризуються змінами типів наукової раціональності. Можливо виділити три таких типи: класичну, некласичну та постнекласичну раціональність” [34, с. 7]. Нагальність якісного метаморфозу науки як інституційного каналу розвитку цивілізації і культури була викликана тим, що існуючі наукові засоби-продукти класичної та некласичної раціональностей не встигали за суспільними змінами. Через такі обставини, користуючись алегорією У. Бека [6, с. 22], науковий раціоналізм спустошувався через брак зручних для себе наукових проблем, а соціальний, культурний, цивілізаційний простір усе більше втрачав здатність побачити релевантні та валідні напрями і засоби постановки й розв’язання травмуючих людство проблем. На рубежі переходу науки у часопростір постнекласичної раціональності каталізатором, прискорювачем для такого переходу стало “...розуміння тієї обставини, що відповіді природи на наші запитання визначаються не лише побудовою самої природи, а й способом нашої постановки запитань. Сам спосіб залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної та практичної діяльності” [34, с. 12–13].

Активність та якість ноєзису як головні чинники продуктивної рефлексії на зміни і ризику середовища в умовах світу невизначеності посилюють свою об’єктивність та постають генеральними засновками ефективної пізнавальної і практичної діяльності системи як спільноти, соціуму (що є власне наукою), так і людини (системи її *інтелектуально-особистісного потенціалу* і здатності кожного до відповідальних *учинкових* дій). Проблема зазначених активності та якості, мисленневого аспекту внутрішнього діалогу особистості із самою собою є історичною, іманентно актуальною поза часом та будь-якими локаціями. Чи не найпершим на цю проблему звернув увагу один із фундаторів християнської філософії К.С.Ф. Тертуліан. Оцінюючи стан соціальної взаємодії та її актуальні тенденції, звертаючись до людей тієї епохи (кінець II – початок III ст.), він висвітлює поширену тоді схильність до мисленневої пасивності, притупленого ноєзису: “Сама людська допитливість завмерла

всередині вас. Вам дійсно подобається не знати того, знання чого принесло би іншому насолоду. Ви надаєте перевагу незнанню, тому що вже ненавидите, начебто знаєте напевно, що не будете ненавидіти, якщо дізнаєтеся” [38, с. 37].

Дефіцитарність активності та якості ноєзису людини як суб’єкта конкретної буттєвості в сучасному світі перестала бути винятковою та специфічною за історичним часом і географічними локаціями, натомість набула об’єктивних цивілізаційних ознак. Умови світу VUCA – “плинної сучасності”, “суспільства ризику”, “вислизаючого світу”, світу зростаючого прекаріату, “хиткого світу безперервних невизначеностей” – й утворилися завдяки такій *дефіцитарності*. Адже суспільство складається із наявних соціальних суб’єктних одиниць-елементів, індивідуальний брак певної якості яких, ковітально інтегруючись, створює системний ефект і знаходить відображення на всій спільноті кумулятивно. Воднораз джерелом такого кумулятивного ефекту, окрім особливостей індивідуальної психіки, є також і те, що сучасні системи освіти, професійного навчання та психологічної допомоги, державні і комерційні, поки не спроможні стимулювати в потенційній особистості саморозвиток активного та якісного ноєзису, збудити його ініціативність і пошуковість задля постійного самісного удосконалення.

Незалежно від висновків Г.П. Щедровицького про збитковість профіциту визначеності [47, с. 100] Ф. Фейгенберг актуалізує навчальну доцільність завдань з елементами невизначеності як базису для розвитку особистості: “Лікар у житті, й не лише лікар, а також й інженер або економіст, отримує завдання в нерозв’язному вигляді, інакше кажучи, в нього не вистачає даних. Школяр скаже: ви мені дали погане завдання. У житті так висловлюватися не можна, проте завдання виконати треба. Через що потрібно вирішити, яких даних не вистачає і як їх активно здобути й у такий спосіб вирішити завдання... Під час навчання треба більше завдань, й не лише таких, що традиційно застосовуються у школі, а завдань з недостатніми даними, які належить отримати” [39, с. 90].

Не лише ноєтична пасивність негативно впливає на якість буттєвості людей у складних умовах невизначеності. Невдале *упредметнення ноєзису*, невміння задавати самому собі слушні, релевантні *обставинам та ризикам* життєдіяльності запитання, відповідним чином *моделювати* своє повсякдення засобами

власного інтелектуально-особистісного потенціалу [27], розвивати у собі здатність до предметних *учинкових* дій [1; 31; 32] істотно погіршує ситуаційне – дійсне й перспективне – проживання особи, групи, спільноти. Йоган Гейзінга, автор фундаментального культурного дослідження гри [41] як засобу існування цивілізації описує небезпеки поверхових ноетичних упредметнень: “Саме тут й зосереджена небезпека незадовільного формулювання запитань. Дослідники стрімголов накидаються на матеріал, поспішають опрацювати його, добряче не знаючи, чого ж, власне, вони шукають... Там, де не пролунало чітке запитання, ніяке знання не пролунає однозначною відповіддю... Недуг скривається у невизначеності запитання, а не в занадто спеціальному характері предмета як такого... Межі пролягають зовсім не у самому матеріалі, а в тому способі, яким він користується” [41, с. 224].

Таким чином, *активність, якість і релевантність* ноєзису спільноти та особистості за наявних умов і ризиків їх життєдіяльності, якість запитань собі як *мислесхем моделювання повсякдення* наявними засобами; *моделювання* самих засобів у їх безперервному розвитку, виходячи із *ситуаційного, поточного та дійсного*, є *головними засновками буттєвої екзистенції* в умовах невизначеності. Для науки як одного з найважливіших способів інтелектуального практикування людства і шляху його збереження означає бути рушієм прогресу й упевнено вести соціальний розвиток у надійне майбутнє. І це становить стрижень її постнекласичного модусу та самобутньої методологічної оптики.

Умови невизначеності у постнекласичній науці постають як об’єктивна потреба розвитку інших ідеалів і типу раціонального знання, як головне спричинення для удосконалення усього корпусу пізнавальних методів, засобів, інструментів. Стосовно психологічної науки на таке вказує М.С. Гусельцева, авторка культурно-аналітичного підходу у психології постнекласичного періоду: “Горезвісна кризовість, еклектичність, невизначеність, примус до вибору характеризують ситуацію постнекласичної свободи в епістемології, водночас саме непередзаданість перебігу дослідження збільшують його методологічну рефлексивність і креативну складність” [15, с. 39]. Звідси зрозуміло, що невизначеність позначається як “принцип та метафоричний конструкт”, найбільш адекватний “спосіб описання для “сус-

пільства ризику”, “вислизуючого світу” та “плинної сучасності” [Там само, с. 115, 92]. З іншого боку, сучасний світ надає особі невичерпні можливості для подолання дефіцитарності активності, якості та релевантності свого ноєзису: “Світ, що візуалізується через постнекласичну методологічну оптику, не з’являється перед нами як застиглий (картографія класичної науки) або суворо наслідуючий закономірні стадії розвитку (лінійний еволюціонізм некласичної науки). Він грає (переливається) смислами, іскрить можливостями та утримує допитливий розум у напруженні нестабільністю, непередбачуваністю і невизначеністю” [Там само, с. 114].

Переливання, грайливість сенсів та можливостей як іманентна ознака світу невизначеності створює *ігрову атмосферу в ситуаціях*, через які суб’єкт сприймає та через які він впливає на світ, у часопросторі якого перебуває. Ноєзис як *миследіяльність* суб’єкта та ендочастина його Я через створювані ноємні мислесхеми й реалізацію відповідних *моделей учинкових дій* здійснює свій перехід-метаморфоз як *учинок актуалізованої ситуації* в екзочастину власного Я. Так він набуває оновленої іманентної суб’єктності, оприявнюючи *інтелектуальний та особистісний потенціали* у форматі предметного *вчинення* і завдяки ресурсам самісного *ігрового моделювання*. При цьому повнота зворотного зв’язку з елементами *ситуаційної* взаємодії забезпечується шляхом активної *рефлексії*, своєчасної та оптимальної *антиципації* всіх частин *діалектичного розгортання* ситуації у часі та просторі. “Постнекласична раціональність відрізняється толерантністю не лише до невизначеності, але і до антиномійності знання, демонструючи здатність виявляти за суперечливістю його повноту. Світ... мерехтить численними атрибутами, де інтерпретація залежить від позиції спостерігача, від методологічної оптики та дослідницьких настановлень... увага... в аналітичній філософії надавали важливе значення іграм логіки, і це відповідало суворому духу некласичної раціональності; постнекласична ж раціональність має справу з рефлексивними і діалектичними іграми...” [15, с. 120].

Онтофеноменологія *ігрового моделювання життєдіяльності суб’єкта* в середовищі невизначеності як предмет окремого дослідження становить певну наукову новизну, адже для сучасної психологічної науки “дослідження феноменів розсіяної, грайливої, невиз-

наченої ідентичності, – пише М.С. Гусельцева, – нерідко дозволяє подолати розрив між теорією і практикою, наприклад, визначивши відповідність з-поміж постнекласичною раціональністю як методологією та емпіричними дослідженнями соціалізації в умовах невизначеності” [15, с. 130].

Окрім досліджень, що були приведені раніше, методологічні розвідки обґрунтування невизначеності як категорійного поняття сучасної гуманітаристики поширюються на психологічне умістовлення невизначеності [52], проблематику саморегуляції суб’єкта діяльності [27], тематику особистісного вибору як прийняття рішення [21], толерантності-інтолерантності до невизначеності (див. [14; 21; 27; 54; 56; 57; 58]). Скажімо, Р.В. Нортон, вивчаючи психологічні закономірності невизначеності шляхом контент-аналізу семантики цього поняття, встановив вісім окремих лексем, що розкривають зміст поняття “невизначеність”: чисельність суджень, неточність, неповнота та фрагментованість, вірогідність, неструктурованість, дефіцит інформації, мінливість і волатильність, несумісність і суперечливість, незрозумілість [57]. У цьому дослідженні інтолерантність до неясності пов’язується з небажанням особи аналізувати власні проблеми у рамках їх вірогідності, з тяжінням до прозорих, зрозумілих ситуацій. У рамках зазначеної аналітики доведено, що інтолерантність до невизначеності становить “тенденцію сприймати нечітку інформацію як різновид психологічного дискомфорту та загрози” [Там само].

Загалом психологічні дослідження у проблемному контурі невизначеності розпочалися та здебільшого зосереджуються на встановленні закономірностей стосовно толерантності-інтолерантності до невизначеності (див. вище). Перші розвідки у цьому розрізі здійснені Е. Френкель-Брунsvік, якою толерантність до невизначеності розуміється як емоційна та перцептивна особистісна властивість [54]. К. Стойчева вказує на актуальність встановлення психологічних закономірностей поведінки людини в невизначених, багатозначних ситуаціях, а також на її внутрішню готовність брати участь у таких ситуаціях або ігнорувати, ухилитися від них [58]. На доповнення Р. Халман висновує, що толерантність до невизначеності являє собою здатність приймати конфлікт та напруження, що виникають через ситуації складного вибору, прийняття суперечливої інформації або чогось невідомого, не відчувати дискомфорту перед невизначеністю [56]. На-

томість В.О. Олефір підкреслює, що саме через умови невизначеності уможливорюється повноцінна реалізація людиною власного інтелектуального та особистісного потенціалу, під яким він розуміє “... системну якість, котра безпосередньо пов’язана з успішністю саморегуляції суб’єкта діяльності” [27, с. 356]. При цьому “інтелектуальними складовими потенціалу є загальні інтелектуальні здібності, полене-залежність, рефлексивність, гнучкість когнітивного контролю, а особистісними – автономна каузальність, толерантність до невизначеності, самоефективність, орієнтація на дію в разі неуспіху та при реалізації запланованого, життєстійкість, оптимістичний атрибутивний стиль”.

Т.В. Корніловою категорія невизначеності, з одного боку, обґрунтовується як методологічний принцип, з іншого – осмислюється як об’єктивна характеристика реальності, що має бути передбачена у створенні нових моделей її наукового сприймання, пояснення, прогнозування. Зокрема, нею обстоюється настановлення, що “принцип невизначеності є принципом розуміння світу, побудови цілісної картини світу та місця людини в ньому” [21].

ВИСНОВКИ

Результати приведених у статті методологічних рефлексій на предмет висвітлення поняттєвого горизонту *невизначеності як психологічної категорії*, інтегрування теоретичних умістовлень стосовно феномену невизначеності з метою пошуку й конкретизації філософсько-наукового підґрунтя розробки та обґрунтування психологічних пропозицій щодо моделювання життєдіяльності людини у *ситуації невизначеності* дають підстави сформулювати такі висновки.

1. Базальними спричиненнями актуалізації невизначеності як головного джерела соціальних ризиків у сучасному світі є:

- об’єктивність феномену невизначеності як фундаментальної ознаки сучасності та її впливу на всі аспекти та елементи суспільного буття людей;

- домінування у соціальних процесах нелінійності і, як наслідок, збільшення інтенсивності та різноманіття форм дисипації соціальних структур і процесів;

- нестійкі соціальні і суб’єктні орієнтації особи-діяча через глобальні інформаційні впливи сучасних комунікативних засобів і процесів;

- прецизійність інтелектуальних рішень соціально- та індустріально-референтних осе-

редків та осіб, нагальна актуальність для них захисту, збереження і збільшення наявних матеріальних, утилітарних ресурсів та інших особливостей глобалізації;

– швидкість та автономність життєпотуку грошей як еквіваленту суспільних матеріальних цінностей;

– стрімке соціальне та майнове розшарування суспільства;

– поява і збільшення соціально нестабільного суспільного прошарку – прекаріату, тобто класу, групи населення із перманентними соціальними проблемами, найбільш інституційно незахищеного, з найгіршими соціальними ресурсами і перспективами, депресивною соціальною мотивацією;

– слабка можливість керування та недостатня релевантність контролю над соціальними процесами з боку формальних соціальних інститутів, їх низька прогностична компетентність і запізніла впливовість;

– поширеність соціального стереотипу щодо потреби протистояння усім проявам невизначеності, випадковості, через що має місце закріплення у суспільній свідомості невизначеності як суто негативного чинника буття;

– зростання соціальної вразливості особистості через ризик втрати нею сенсу суспільної суб'єктної активності й відтак загальне посилення невизначеності соціальних процесів, прояви їх замкненої циклічності;

– виснаження моральних ресурсів соціальної поведінки людей як засобу мінімізації впливу невизначеності через зростання популярності засобів соціальних спекуляцій на подіях, які неможливо передбачити.

2. Виходячи із наявного філософського досвіду, у якому об'єктивно відсутнє семантично унормоване поняття “невизначеність”, доцільно обрати за теоретичну платформу висновок про те, що невизначеність є ризиком та загрозою втрати, невідновлення, неможливості збільшення соціальних ресурсів особи, фізичне настання яких відбувається поетапно, а саме як: 1) нестабільна, незвична поведінка або зміна окремих елементів середовища; 2) неповнота або неточність інформації про умови реалізації ідей та рішень суб'єкта діяльності; 3) ризик, імовірність втрат у зв'язку із нестабільністю та невизначеністю (неповнотою, неточністю інформації про умови діяльності, неготовністю суб'єкта до дії за таких умов); 4) фактичного настання втрат, збитків через уреальнення ситуації-події ризику в умовах нестабільності та невизначеності.

3. Процес поступового перетворення нестабільності середовища у ризик невизначеності та вірогідні подальші втрати і фізичні збитки суб'єкта повсякдення має ймовірнісний характер і залежить від: 1) *ступеня стохастичності факторів*, що формують ризиковану ситуацію (подію) та 2) *психологічного габітусу суб'єкта ситуації* (події) як інтегрованого функціонального утворення, похідного, зі свого боку, від його інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта та його вчинкових дій у хронотопі конкретної ситуації-події. Загалом успішність цих учинкових дій перебуває у форматі *ігрової ситуаційної невизначеності* через *мислєдіяльнісну, учинково-рефлексивну взаємодію* особи із параметрами ситуації для впливу на наміри супротивників або партнерів у спільному *ігровому* практикуванні.

4. Ситуації невизначеності здебільшого викликані неготовністю суб'єкта до продуктивних дій в умовах дефіциту засобів, коли немає готових варіантів розв'язку, хоча наявна перевага шаблонних альтернатив поведінки. Тому в обставинах ризику й особистісних втрат психологічний габітус особи повинен бути максимально вільним від впливів репродуктивного мислення та забезпечувати її внутрішню готовність до цілеспрямованих продуктивних дій у плинному хронотопі ситуації.

5. Звичайні реакції людей за умов невизначеності тяжіють до волатильності, свідомого ухилення, уникання, “виходу” із актуальної ситуації ризику втрат від невизначеності. Водночас сьогодні життєдіяльність громадян, зважаючи на об'єктивний фактор *ймовірності перетворення нестабільності у втрати*, не становить *оптимальний модус* ковітального повсякдення. Тому пошук, розробка й обґрунтування науково-психологічних пропозицій із *моделювання життєдіяльності особистості у часопросторі невизначеності* мають бути спрямовані на встановлення закономірностей та алгоритмів *ігрового виду моделювання її вчинкових дій* у напруженій ситуаційній ритміці невизначеності через використання нею на власне убезпечення своїх *інтелектуального, соціального і духовного потенціалів* та *суперечностей плинного “тут і тепер”* для *конструктивного наповнення власного вчинення у самісному хронотопі буття*. Головними ризиками *ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта за постійної невизначеності* є *дефіцитарність активності, якості та релевантності ноєзису людини, показників її названих потенціалів* і, як

результат, *неефективність практичних учинкових дій* у переповненому небезпеками довкіллі.

6. Філософсько-методологічною платформою для розробки та обґрунтування психологічних пропозицій щодо технології *ігрового моделювання життєдіяльності людини в умовах невизначеності*, встановлення закономірностей, засобів та алгоритмів відпрацювання нею оптимальних учинкових дій за цих умов доцільно обрати *постнекласичний науковий базис* (Пригожин, 1986, 1989, 2000; Стюпін, 1991, 2000, 2009; Фурман, 2001, 2013, 2014, 2016; Гусельцева, 2015 та ін.).

7. Методологічну оптику дослідження рефлексивного теоретизування становлять теорія вчинку (Роменець, 1989), СМД-методологія, у тому числі теорія і практика організаційно-діяльнісних ігор (Щедровицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014а, 2014б), вітакультурна методологія (Фурман, 2005–2017, 2016), культурно-аналітичний підхід у психології (Гусельцева, 2015); психологічні теорії саморегуляції суб'єкта діяльності (Олефір, 2016), функціонально-рівневої регуляції вибору як прийняття рішення (Корнілова, 2006, 2014; О.І. Санніков, 2016); “проспективна теорія” (Д. Канеман та співавт., 2005) та ін. Водночас у ролі дотичних міждисциплінарних засновків указаної оптики обрано наукові надбання теорії дисипативних нелінійних структур (Пригожин та співавт., 1986, 1989) і теорії ігор (Нейман співавт., 1970; Шелінг, 2007 та ін.).

8. Головним міждисциплінарним методологічним осердям дослідження ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності аргументовано обрано теорію навчальних проблемних ситуацій (А. В. Фурман, 1994, 2007). Зазначена теорія через таксономію проблемних ситуацій створює центральний, інтегруючий елемент побудови структурно-функціональної *матриці ігрового моделювання*, надає змогу наповнити приведену матрицю релевантним та конструктивним психологічним змістом, а також уможливує розробку її основи оргтехнічного алгоритму ноетичної та учинкової активності людини у часопрострі багатопроblemного повсякдення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
2. Аристотель. Метафізика / Аристотель; пер. с греч. П.Д. Первова і В.В. Розанова. – М.: Інститут філософії, теології і історії св. Фоми, 2006. – 232 с.

3. Аристотель. Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти / Аристотель; пер. на рус. Е.В. Альмовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 183 с.

4. Асаул А.Н. и др. Теория и практика разработки принятия и реализации управленческих решений в предпринимательстве / А.Н. Асаул, В.П. Грахов, О.С. Коваль, Е.И. Рыбнов; под ред. засл. деятеля науки РФ, д-ра экон. н., проф. А.Н. Асаула. – СПб.: АНО “ИПЭВ”, 2014. – 304 с.

5. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман; [пер. с англ.; под ред. Ю.В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

6. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. – Пер. изд.: Beck U. Risikogesellschaft. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.

7. Бернштейн У. Разумное распределение активов. Как построить портфель с максимальной доходностью и минимальным риском / У. Бернштейн; пер. на русский язык, издание на русском языке. – М.: ООО “Манн, Иванов и Фербер”, 2012. – 310 с.

8. Васильев В.А. Модели экономического обмена и кооперативные игры / В.А. Васильев. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1984. – 96 с.;

9. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет / Г.В.Ф. Гегель: в 2-х т. – Т. 2 / сост., общ. ред. А.В. Гулыги. – М.: Мысль, 1971. – 630 с. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие)

10. Гегель. Сочинения / Г.В.Ф. Гегель. – Том 5. Наука логики. Академия наук СССР. Институт философии. – М.: Госуд. соц.-экон. изд., 1937. – 520 с.

11. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое / В. Гейзенберг; пер. с нем. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. – 400 с.

12. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс; пер. с англ. – М.: Изд. “Весь Мир”, 2004. – 120 с.

13. Губко М.В., Новиков Д.А. Теория игр в управлении организационными системами / М.В. Губко, Д.А. Новиков. – М.: ИПУ, 2005. – 138 с.

14. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности: проблематика исследований / А.И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8. – С. 75–80.

15. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания: дисс. на соискание ученой степени доктора психологических наук, 19.00.01 – Общая психология, психология личности, история психологии / Марина Сергеевна Гусельцева. – М., 2015. – 459 с.

16. Диксит А. Теория игр. Искусство стратегического мышления в бизнесе и жизни / Авинаш Диксит и Барри Нейлбафф; пер. с англ. Н. Яцюк. – 2-е изд. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 464 с.

17. Ефремов С.В., Ковшов С.В., Зинченко А.В., Цаплин В.В. Ноксология / С.В. Ефремов и др.: учеб. пособие; под ред. С.В. Ефремова. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. – 250 с.

18. Кайуа Р. Игры и люди; Статьи и эссе по социологии культуры / Роже Кайуа; сост., пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. – М.: ОГИ, 2007. – 304 с.

9. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2005. – 632 с.

20. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – Петрозаводск: Петроком, 1993. – 306 с.

21. Корнилова Т.В. Психология неопределенности: единство интеллектуально-личностной регуляции ре-

- шений и выборов / Т.В. Корнилова; [Электронный ресурс]. – Режим доступа :http://www.cognitivpsy.ru/Pubs/2013_Uncertainty_Kornilova.pdf
22. Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман. – М., 2007. – С. 196–197.
23. Льюис Р.Д. Игры и решения. Введение и критический обзор / Р.Д. Льюис, Х. Райфа. – М., 1961. – 642 с.
24. Майстров Л.Е. Развитие понятия вероятности / Л.Е. Майстров. – М.: Наука, 1980. – 270 с.
25. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Х. Найт; пер с англ. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
26. Нейман Дж. фон, Маргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение / Дж. фон Нейман, О. Маргенштерн. – М.: Наука, 1970. – 707 с.
27. Олефір В.О. Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності: Дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних, 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / В.О. Олефір. – Харків, 2016. – 428 с.
28. Пригожин И. Переоткрытие времени / Илья Пригожин; пер. с английского Н.В. Шабурова // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 3–19. (*Prigogine I. The Discovery of Time. Russian translation*).
29. Пригожин И. Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин. – Ижевск: НИЦ “Регулярная и хаотическая динамика”, 2000. – 208 с.
30. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин, И. Стенгерс; пер. сангл.; общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
31. Психологія вчинку: шляхи творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.
32. Роменець В.А. Вчинок і постановня канонічної психології / Володимир Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11–36.
33. Сафиуллин А.Р. Экономика благосостояния. Теория и практика: [учебное пособие] / А.Р. Сафиуллин. – Ульяновск: УлГТУ, 2007. – 111 с.
34. Степин В.С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция / В.С. Степин // Рациональность и ее границы. Мат. междунар. научн. конф. “Рациональность и ее границы” в рамках заседания Международного института философии в Москве (15-18 сентября 2011 г.). – М.: ИФРАН, 2012. – 233 с.
35. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Г. Стэндинг. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
36. Талев Н. Одураченные случайностью. Скрытая роль шанса в бизнесе и жизни / Насим Талев. – М.: Манн.Иванов и Фербер, 2011. – 292 с.
37. Талев Нассим Николас. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости — 2-е изд., доп. / Нассим Николас Талев; пер. с англ. — М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2016. — 736 с.
38. Тертуллиан. Избранные сочинения / Тертуллиан; пер. с лат.; общ. ред. и сост. А.А. Столярова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Культура”, 1994. – 448 с.
39. Фейгенберг И.М. Воспоминания / И.М. Фейгенберг // Независимый психиатрический журнал. – 2009. – №2. – С. 85–92.
40. Фурман А.В. Идея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
41. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Йоган Хейзинга; пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; коммент. Д.Э. Харитоновича. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
42. Фурман А. В., Шандрук С. К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Сергій Костянтинів Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 272 с.
43. Фурман А. Теоретична модель гри як учинення / Анатолій В. Фурман // Наука і освіта. – 2014. – №5. – С. 95–104.
44. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2007. – №1. – С. 9–80.
45. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Екон. думка, 2007. – 164 с.
46. Шеллинг Томас. Стратегия конфликта / Томас Шеллинг; пер. с англ. Т. Даниловой; под ред. Ю. Кузнецова, К. Сониной. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 366 с.
47. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов [текст] (1) / Из архива Г.П. Щедровицкого. – Т 9 (1). – М.: Наследие ММК, 2004. – 288 с.
48. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов (2) / Из архива Г.П. Щедровицкого. – Т. 9 (2). – М.: Наследие ММК. 2005. – 320 с.
49. Юнг К.-Г. Психологические типы / К.-Г. Юнг; под ред. В. Зеленского. – СПб.: Ювента, М.: Издательская фирма “Прогресс - Универс”, 1995. – 716 с.
50. Bennett, N. & J. Lemoine. 2014. What VUCA really means for you. Harvard Business Review, 2014 papers.ssrn.com
51. Brian C. Scott. Broadening Army Leaders for the Volatile, Uncertain, Complex and Ambiguous Environment. U.S. Army War College, 122 Forbes Avenue, Carlisle, PA 17013
52. Caron, D. (2009 February 08). It's a VUCA world. CIPS. Retrieved from <http://www.slideshare.net/dcaron/its-a-vuca-world-cips-cio-march-5-2009-draft>
53. Clampitt P.G., Williams M.L. Managing, organizational uncertainty: Conceptualization and measurement. Paper presented at the international, communication, association conference. – San Diego: CA, 2000.
54. Frenkel-Brunswik, E. Intolerance of Ambiguity as an Emotional and Perceptual Variable / E. Frenkel-Brunswik // Journal of Personality. – 1949. – Vol.18. – P. 108-143.
55. Gigerenzer G., Swijtink Z. et al. The Empire of Chance. How probability changed science and everyday life. – N. Y., 1989.
56. Hallman, R. J. The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity / R. J. Hallman // Journal of Humanistic Psychology. – 1963. – Vol.3, №1. – P. 14-27.
57. Norton, R. W. Measure of ambiguity tolerance / R. W. Norton // Journal of Personality Assessment. – 1975. – Vol.39, №6. – P. 607-619.
58. Stoycheva, K. Tolerance for ambiguity, creativity, and personality / K. Stoycheva // Bulgarian Journal of Psychology (SEERCP 2009 Conference Papers, Part Two). – 2010. – Vol.1, №4. – P. 178-188.
59. STRATEGIC LEADERSHIP PRIMER, 3rd Edition, Department of Command, Leadership and Management, U.S. Army War College, Carlisle Barracks, PA 17013-5050.

REFERENCES

1. Akademik Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. L.O. Shatyрко. – K.: Lybid, 2016. – 272 s.
2. Aristotjel'. Mjetafizika. Pjerjevod s grjehjeskogo P.D. Pjervova i V.V. Rozanova. M.: Institut filosofii, tjeologii i istorii sv. Fomy, 2006. – 232 s.

3. Aristotjel'. Protrjptik. O chuvstvjennom vosprijatii. O pamjati / Pjer. na rus. E.V. Alymovoj. – SPb.: Izd-vo S.-Pjetjerb. un-ta, 2004. – 183 s.
4. Asaul A.N. i dr. Tjeorija i praktika razrabotki prinjatija i rjealizacii upravljenchjeskih rjeshjenij v prjedprimatjel'stve / A.N. Asaul, V.P. Grahov, O.S. Koval', E.I. Rybnov; pod rjed. zasl. djejatjelja nauki RF, d-ra ekon. n., prof. A.N. Asaula. – SPb.: ANO "IPEV", 2014. – 304 s.
5. Bauman Z. Tjekuchaja sovrjemjennost' / Z. Bauman; [pjer. s angl.; pod rjed. Ju.V. Asochakova]. – SPb.: Pitjer, 2008. – 240 s.
6. Bjek U. Obschjestvo riska: Na puti k drugomu modjernu / U. Bjek; pjer. s njem. V. Sjedjel'nika, N. Fjedorovoj. – M.: Progrjess-Tradicija, 2000. – 384 s. – Pjer. izd.: Beck U. Risikogesellschaft. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.
7. Bjernstajn Uil'jam, Razumnoje rasprjedjeljenje aktivov. Kak postroit' portfel' s maximal'noj dohodnost'ju i minimal'nym riskom. Pjerjevod na russkij jazyk, izdanije na russkom jazykje, oformljenije. OOO "Mann, Ivanov i Fjerbjer", 2012. – 310 s.
8. Vasil'jev V.A. Modjeli ekonomichjeskogo obmjena i koopjektivnyje igry. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1984. – 96 c.;
9. Gjegjel' G.V.F. Raboty raznyh ljet : v 2-h t. – T. 2 / Sost., obsch. rjed. A.V. Gulygi. – M.: Mysl', 1971. – 630 s. (AN SSSR. In-t filosofii. Filosof, nasljedije)
10. Gjegjel'. Sochinjenija. Tom V. Nauka logiki. Akadjemija nauk SSSR. Institut filosofii. – M.: Gosudarstvjennoje social'no-ekonomichjeskoje izdatjel'stvo, 1937. – 520 s.
11. Gjejzjenbjerg V. Fizika i filosofija. Chast' i cjeloje: Pjer. s njem. – M.: Nauka. Gl. rjed. fiz.-mat. lit., 1989. – 400 s.
12. Giddjens E. Uskol'zajuschij mir: kak globalizacija mjenjajet nashu zhizn' / Pjer. s angl. – M.: Izdatjel'stvo "Vjes' Mir", 2004. – 120 s.
13. Gubko M.V., Novikov D.A. Tjeorija igr v upravljenii organizacionnymi sistjemami. – M.: IPU, 2005. – 138 s.
14. Gusjev A. I. Toljerantnost' k njeoprjedjeljennosti: probljematika issledovanij / A.I. Gusjev // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2007. – № 8. – S. 75–80.
15. Gusjel'cjeva M.S. Kul'turno-analichjeskij podhod k izuchjeniju evolucii psihologichjeskogo znanija. Na pravah rukopisi. Dissjertacija na soiskanije uchjenoj stjepjeni doktora psihologichjeskih nauk, 19.00.01 – Obschaja psihologija, psihologija lichnosti, istorija psihologii. M., 2015. – 459 s.
16. Dixit, Avinash. Tjeorija igr. Iskusstvo strajtegichjeskogo myshljenija v biznjesje i zhizni / Avinash Dixit i Barri Njejlbaff; pjer. s angl. N. Jacjuk. – 2-je izd. – M.: Mann, Ivanov i Fjerbjer, 2016. – 464 s.
17. Efrjemov S.V., Kovshov S.V., Zinchjenko A.V., Caplin V.V. Noxologija. Uchjeb. Posobije. Pod rjed. S.V. Efrjemova. – SPb.: Izd-vo Politjehn. un-ta, 2012. – 250 s.
18. Kajua R. Igry i ljudi; Stat'i i esse po sociologii kul'tury / Rozhje Kajua; Sost., pjer. s fr. i vstup. st. S.N. Zjenkina. – M.: OGI, 2007. – 304 s.
19. Kanjeman D., Slovik P., Tvjerski A. Prinjatije rjeshjenij v njeoprjedjeljennosti – Har'kov : Gumanitarnyj Cjentr, 2005. – 632 s.
20. Kjejns Dzh. M. Obschaja tjeorija zanjatosti, procjenta i djenjeg. – Pjetrozavodsk: Pjetrokom, 1993. – 306 s.
21. Kornilova T.V. Psihologija njeoprjedjeljennosti: jedinstvo intjelljektual'no-lichnostnoj rjeglujacii rjeshjenij i vyborov / T.V. Kornilova; [Eljektronnyj rjesurs]. – Rjezhim dostupa : http://www.cognitivepsy.ru/Pubs/2013_Uncertainty_Kornilova.pdf
22. Luman N. Vvjedjenije v sistjemnuju tjeoriju. – M., 2007. – S. 196–197.
23. L'jus R.D., Rajfa H. Igry i rjeshjenija. Vvjedjenije i kritichjeskij obzor. – M., 1961. – 642 s.
24. Majstrov L.E. Razvitije ponjatija vjerojatnosti. – M.: Nauka, 1980. – 270 s.
25. Najt F.H. Risk, njeoprjedjeljennost' i pribyl'. pjer s angl. – M.: Djelo, 2003. – 360 s.
26. Njeiman Dzh. fon, Margjenshtjern O. Tjeorija igr i ekonomichjeskoje povjedjenije. – M.: Nauka, 1970. – 707 s.
27. Olefir V.O. Psykholohiia samorehuljatsii subiekta diialnosti. Na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora psykholohichnykh, 19.00.01 – zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii, Kharkiv, 2016. – 428 s.
28. Prigozhin I. Pjerjeotkrytije vrjemjeni / Pjer. s anglijskogo N.V. Shaburova // Voprosy filosofii. 1989. № 8. S. 3–19. (Prigogine I. The Discovery of Time. Russian translation).
29. Prigozhin I. Konjec oprjedjeljennosti. Vrjemja, haos i novyje zakony prirody. – Izhjevsk: NIC "Rjeglujarnaja i haotichjeskaja dinamika", 2000. – 208 s.
30. Prigozhin I., Stjengjers I. Porjadok iz haosa: Novyj dialog chjelovjeka s prirodoy: Pjer. s angl. / Obsch. rjed. V.I. Arshinova, Ju.L. Klimontovicha i Ju.V. Sachkova. – M.: Progrjess, 1986. – 432 s.
31. Psihologija vchinku: shljahi tvorchosti V.A. Romjencja: zb. st. / uporjad. P.A. M'jasoid; vidp. rjed. A.V. Furman. – K.: Libid', 2012. – 296 s.
32. Romenets V.A. Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii // Liudyna. Subjekt. Vchynok. Filosofskopsykholohichni studii / Za red. V.O. Tatenka. – K.: Lybid, 2006. – S. 11–36.
33. Safiullin, A.R. Ekonomika blagosostojanija. Tjeorija i praktika: uchjebnoje posobije / A.R. Safiullin. – Ul'janovsk: UIGTU, 2007. – 111 s.
34. Stjepin V.S. Nauchnaja racional'nost' v tjehnogjennoj kul'turje: tipy i istorichjeskaja evolucija // Racional'nost' i jeje granicy. Matjerialy mjezhhdunarodnoj nauchnoj konferjencii "Racional'nost' i jeje granicy" v ramkah zasjedanija Mjezhhdunarodnogo instituta filosofii v Mosquje (15-18 sjentjabrja 2011 g.). – Mosqua: IFRAN, 2012. – 233 s.
35. Stending, Gaj. Prjekariat: novyj opasnyj klass. – M.: Ad Marginjem Prjess, 2014. – 328 s.
36. Taljeb N. Odurachjennyje sluchajnost'ju. Skrytaja rol' shansa v biznjesje i zhizni. – M.: Mann, Ivanov i Fjerbjer, 2011. – 292 s.
37. Taljeb Nassim Nikolas. Chjernyj ljebjed'. Pod znakom njeprjedskazujemosti — 2-je izd., dop. / Nassim Nikolas Taljeb ; Pjer. s angl. — M. : KoLibri, Azbuka-Attikus, 2016. — 736 s.
38. Tjertullian. Izbrannyje sochinjenija: Pjer. s lat. / Obsch. rjed. i sost. A.A. Stoljarova. – M.: Izdatjel'skaja gruppa "Progrjess", "Kul'tura", 1994. – 448 s.
39. Fjejgjenbjerg I.M. Vospominanija // Njezavisimyj psihiatrichjeskij zhurnal. – 2009. – № 2. – S. 85–92.
40. Furman A.V. Ideja i zmist profjesijnogo metodologuvannja: [monografija] / Anatolij Vasil'ovich Furman. – Tjernopil': TNEU, 2016. – 378 s.

41. Hjojzinga J. Homo Ludens; Stat'i po istorii kul'tury. / Pjer., sost. i H 35 vstup. st. D.V. Sil'vjestrova; Kommjent. D.E. Haritonovicha. – M.: Progrjess-Tradicija, 1997. – 416 s.

42. Furman A. V., Shandruk S. K. Orhanizatsiino-diialnisi ihry u vyschii shkoli: monohrafiia / Anatolii Vasylovych Furman, Serhii Kostiantynovych Shandruk. – Ternopil: TNEU, 2014. – 272 s.

43. Furman A. Teoretychna model hry yak uchynennia. – Nauka i osvita, №5. – 2014. S. 95–104.

44. Furman A.V. Navchalna problemna situatsiia yak ob'iekt psykhologichnoho piznannia / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2007. – №1. – S. 9–80.

45. Furman A. V. Teoriia navchalnykh problemnykh situatsii: psykhologo-dydyaktychnyi aspekt: Monohrafiia. – 2007. – 164 s.

46. Shjelling Tomas. Stratjegija konflikta / Tomas Shjelling; pjer. s angl. T. Danilovoj ; pod rjed. Ju. Kuznjecova, K. Sonina. – M.: IRISEN, 2007. – 366 s.

47. Schjedrovickij G. P. Organizacionno-djejatjel'nostnaja igra. Sbornik tjestov [tjext] (1) / Iz arhiva G.P. Schjedrovickogo. T9. (1). – M.: Nasljedije MMK, 2004. – 288 s.

48. Schjedrovickij G. P. Organizacionno-djejatjel'nostnaja igra. Sbornik tjestov (2) / Iz arhiva G.P. Schjedrovickogo. T. 9 (2) M.: Nasljedije MMK. 2005. – 320 s.

49. Jung K.-G. Psihologichjeskije tipy / K.-G. Jung; pod rjed. V. Zjeljenskogo. – SPb.: Juvjenta, M.: Izdatjel'skaja firma "Progrjess - Univjers", 1995. – 716 s.

50. Bennett, N. & J. Lemoine. 2014. What VUCA really means for you. Harvard Business Review, 2014 papers.ssrn.com

51. Brian C. Scott, Broadening Army Leaders for the Volatile, Uncertain, Complex and Ambiguous Environment. U.S. Army War College, 122 Forbes Avenue, Carlisle, PA 17013

52. Caron, D. (2009 February 08). Its a VUCA world. CIPS. Retrieved from <http://www.slideshare.net/dcaron/its-a-vuca-world-cips-cio-march-5-2009-draft>

53. Clampitt P.G., Williams M.L. Managing, organizational uncertainty: Conceptualization and measurement. Paper presented at the international, communication, association conference. – San Diego, CA, 2000.

54. Frenkel-Brunswik, E. Intolerance of Ambiguity as an Emotional and Perceptual Variable / E. Frenkel-Brunswik / Journal of Personality. – 1949. – Vol.18. – P. 108-143.

55. Gigerenzer G., Swijtink Z. et al. The Empire of Chance. How probability changed science and everyday life. N. Y., 1989.

56. Hallman, R. J. The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity / R. J. Hallman // Journal of Humanistic Psychology. – 1963. – Vol.3, №1. – P. 14-27.

57. Norton, R. W. Measure of ambiguity tolerance / R. W. Norton // Journal of Personality Assessment. – 1975. – Vol.39, №6. – P. 607-619.

58. Stoycheva, K. Tolerance for ambiguity, creativity, and personality / K. Stoycheva // Bulgarian Journal of Psychology (SEERCP 2009 Conference Papers, Part Two). – 2010. – Vol.1, №4. – P. 178-188.

59. STRATEGIC LEADERSHIP PRIMER, 3rd Edition, Department of Command, Leadership and Management, U.S. Army War College, Carlisle Barracks, PA 17013-5050.

АНОТАЦІЯ

Хайрулін Олег Михайлович.

Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії.

Стаття висвітлює дискурс визначення психологічного змісту категорійного поняття “невизначеність”,

його сутності, значення та утилітарних функцій для пошуку способів розв'язання онтофеноменальних, системофункціональних проблем людського буття в сучасному світі. Наведено результати семантико-психологічного аналізу поняттєвого простору витлумачення невизначеності. Запропоновано узагальнення специфічних ознак цього феномену, що є притаманними усім формам його оприявлення. Здійснено пошук міждисциплінарних консонансних узмістовлень, що мають загальнотеоретичне, психологічне і суто прикладне значення для осмислення невизначеності як важливої передумови життєдіяльності людини і спільноти та об'єктивної умови розвитку їхньої суб'єктивності. Обрано програмно-дослідний кортеж складових упредметнення онтофеноменальної сутності невизначеності як комплексу факторів, які впливають на повсякдення особистості. Визначено ужитковий зміст терміна “невизначеність”, що охоплює широкий діапазон взаємозалежного перетворення нестабільності середовища у ризик невизначеності та вказує на можливі подальші втрати і фізичні збитки суб'єкта буденності, які мають виражений стохастичний, ймовірнісний характер. Окреслено базальні спричинення актуалізації невизначеності як головного джерела ризиків у глобалізованому світі. Запропоновано модель структурно-функціональної матриці ігрового моделювання у часпросторі невизначеності як інтегрованого комплексу базисних чинників її психогенного впливу на життєдіяльність людини. Обґрунтовано методологічну платформу створення технології ігрового моделювання життєактивності особи задля подолання невизначеності, встановлення закономірностей, засобів та схем-алгоритмів відпрацювання нею оптимальних учинкових дій. Осередям вказаної методологічної платформи обрано постнекласичний науковий базис, який у межах пропонованого дослідження реалізується на основі вітакультурної методології і теорії навчальних проблемних ситуацій А. В. Фурмана, культурно-аналітичного підходу у психології М. С. Гусельєвої, концепції саморегуляції суб'єкта діяльності В. О. Олефіра та теорії дисипативних нелінійних структур І. Р. Пригожина.

Ключові слова: *постнекласична наука, невизначеність, світ VUCA, людина, суспільство, суб'єкт життєдіяльності, організаційно-діяльнісна гра, ігрове моделювання, технологія, структурно-функціональна матриця, теорія навчальних проблемних ситуацій, прекаріат, ноезис, учинок, рефлексія, габітус, стохастичність, ризик.*

АННОТАЦИЯ

Хайрулин Олег Михайлович.

Значенно-смысловой горизонт неопределенности как психологической категории.

Статья актуализирует дискурс определения психологического содержания категориального понятия “неопределенность”, его сущности, значения и утилитарных функций для поиска способов решения онтофеноменальных, системофункциональных проблем бытия человека в современном мире. Приведены результаты семантико-психологического анализа понятийного пространства истолкования неопределенности. Предложено обобщение специфических признаков этого феномена, которые присущи всем формам её проявления. Осуществлён поиск междисциплинарных консонансных содержаний общетеоретического, психологического и собственно прикладного характера, полезных для осмысления неопределенности

в качестве важнейшей предпосылки жизнедеятельности человека и общества и одновременно объективного условия развития их субъективности. Избран программно-исследовательский кортеж элементов научного анализа онтофеноменальной сущности неопределенности как комплекса факторов, которые воздействуют на повседневность личности. Определено практико ориентированное содержание термина “неопределенность”, которое охватывает широкий диапазон взаимозависимого превращения нестабильности среды в риск неопределенности и указывает на возможные дальнейшие потери и физический ущерб для субъекта, которые имеют стохастический, вероятностный характер. Очерчены базальные причины актуализации неопределенности как основного источника рисков в глобализированном мире. Предложена модель структурно-функциональной матрицы игрового моделирования в ситуациях неопределенности как интегрированного комплекса базисных факторов ее психогенного воздействия на жизнедеятельность человека. Три интегрированных данной матрицей базиса отражают логику и содержание таксономии аспектов неопределенности А.М. Асаула, классификации проблемных ситуаций А. В. Фурмана и оргсхемы мыследеятельности Г. П. Щедровицкого. Обосновано методологическую платформу создания технологии игрового моделирования жизнеактивности человека с целью преодоления неопределенности, установления закономерностей, средств и схем-алгоритмов выработки им оптимальных поступков. Центром такой методологической платформы избрано постнеклассический научный базис, который в границах предоставленного исследования реализуется на основе витакультурной методологии и теории проблемных ситуаций А. В. Фурмана, культурно-аналитического подхода в психологии М. С. Гусельцевой, концепции саморегуляции субъекта деятельности В. А. Олефира, теории диссипативных нелинейных структур И. Р. Пригожина.

Ключевые слова: *постнеклассическая наука, неопределенность, мир VUCA, человек, общество, субъект жизнедеятельности, организационно-деятельностная игра, игровое моделирование, технология, структурно-функциональная матрица, теория учебных проблемных ситуаций, прекариат, ноэзис, поступок, рефлексия, габитус, стохастичность, риск.*

ANNOTATION

Oleh Khairulin.

The meaning-semantic horizon of uncertainty as a psychological category.

The article actualizes the discourse of the definition of the theoretical psychological content of the category concept of “uncertainty”, its essence, meaning and utili-

tarian functions for finding ways to solve ontophenomenal, system-functional problems of human being in modern conditions. The results of the semantic-psychological analysis of the conceptual space “uncertainty” are given. The generalization of specific features of the phenomenon of uncertainty, which are inherent in all forms of its implementation, is proposed. The search for interdisciplinary consonant content of psychological, theoretical and applied nature, useful for understanding uncertainty as the determining precondition for the life of a person, society and the objective condition of their subjective risks, is carried out. A program-research tuple of the elements of the scientific analysis of the uncertainty ontophenomenal essence is selected as a complex of factors that affect the vital activity of the subject. The utilitarian content of the uncertainty concept in its range of interdependent transformation of environmental instability into the risk of uncertainty and possible further losses and physical damage to the subject that are stochastic and probabilistic, are determined. The basal reasons of uncertainty actualization as the main source of risks in the modern world are outlined. The model of the structural and functional matrix of game modeling under situations of uncertainty as an integrated complex of basic factors of its psychogenic influence on human vital activity is proposed. The three bases integrated by this matrix reflect the logic and content of the taxonomy of uncertainty aspects by A. M. Asaul, the classification of problem’s situations by A. V. Furman and the algorithm of thought-activity by G. P. Schedrovitsky. The methodological platform of creation of game modeling technology in terms of person’s vital activity under conditions of uncertainty, the establishment of laws, means and algorithms of development of optimum acts is proved. The center of such a methodological platform is the post-nonclassical scientific basis, which, within the scope of the research, is implemented on the basis of vita-cultural methodology and the theory of problem situations by A. Furman, the cultural-analytical approach in psychology by M. S. Guseltseva, the self-regulation concept of the activity subject by V. O. Olefir and the theory of dissipative nonlinear structures by I. R. Prigogine.

Keywords: *post-nonclassical science, uncertainty, VUCA-world, man, society, subject of vital activity, organizational-activity game, game modeling, technology, structural-functional matrix, theory of educational problem situations, precariat, noesis, act, reflection, habitus, stochasticity, risk.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалец В.П.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

Надійшла до редакції 25.09.2017.

Підписана до друку 2.10.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О. Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії / Олег Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 56–81.

РІЗНОВИДИ МІЖСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ЇХ ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Андрій ГІРНЯК

УДК 159.92

Andriy Girnyak VARIETIES OF INTERPERSONAL INTERACTION AND THEIR PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Актуальність дослідження. В епоху мультикультуралізму й глобалізації саме механізми налагодження просоціальної міжсуб'єктної взаємодії лежать в основі діалогу культур, конструктивних взаємин між представниками різних соціальних прошарків, пропедевтики соціальних конфліктів, утвердження толерантності та гуманістичних ідеалів. Доцентровий вектор інтеграційних процесів неминуче наближує людство до постання моноцілісного світового устрою. Взаємне проникнення культур, не тільки сприяє їхньому збагаченню і розвитку, а й на глобальному рівні нейтралізує підстави для міжнаціонального суперництва, ворожнечі та антагоністичних протистоянь [1].

Водночас саме характер міжсуб'єктної взаємодії конститує форму взаємин і рівень розвитку конкретної соціальної групи (дифузна група, асоціація, кооперація, корпорація, колектив). Тому у постіндустріальному суспільстві провідним є настановлення на сприяння узгодженій взаємодії між особами, малими групами, спільнотами та людством у цілому. Нині мовиться про становлення інтелектуально розвиненої, просоціальної, духовно збагаченої особистості, яка керується гуманістичними цінностями, спричинюється культурними, соціальними і психодуховними чинниками. Виняткова роль поміж них належить системі взаємодії суб'єктів освітнього впливу (сім'я, навчальний заклад, референтна група) з окремою людиною, зокрема з її установками, ціннісними орієнтаціями, матеріальними потребами, ментальним досвідом, характерологічними особливостями та ін. [2, с. 127].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Піднята наукова проблематика є міждисциплінарною, оскільки охоплює аспекти педагогічної та вікової психології, соціальної психології, соціології, конфліктології, психології управління, психокультури, психодидактики, та психологічної герменевтики. Зокрема, з різних теоретико-методологічних позицій досліджено категорійно-понятійне поле піднятої проблематики (Г.М. Андреева, М.С. Каган, В.М. М'ясищев, А.В. Фурман та ін.), психологічні передумови міжсуб'єктної взаємодії (Г.О. Ковальов, К. Роджерс, В.О. Татенко та ін.), взаємодію як форму суб'єкт-суб'єктних взаємин (А.Л. Журавльов, Б.Ф. Ломов, О.М. Матюшкін, А.У. Хараш, Г.А. Цуркерман, Т.Д. Щербан та ін.), психологічні засади взаємодії як форми спілкування (І.Д. Бех, О.О. Бодальов, В.О. Моляко, В.П. Москалець, Р.С. Немов, Т.Д. Щербан, О.Є. Фурман (Гуменюк) та ін.), проблеми взаєморозуміння та діалогічної взаємодії (Г.О. Балл, Г.Я. Буш, Л.В. Загуліна, Ю.М. Лотман, А. Маслов, Р. Мей, В.А. Семиченко та ін.), структура і технології педагогічної та освітньої взаємодії (О.В. Киричук, А.В. Фурман, О.Є. Фурман та ін.). Також наявні наукові розвідки, що присвячені окремим видам взаємодії: соціальній (М. Вебер, О. Хайрулін та ін.), міжкультурній (Д.Т. Асланова, М. Я. Данилевський та ін.), інформаційній (В.В. Кириченко, Т.В. Чаплъ та ін.), педагогічній (Ю.К. Бабанський, Л.К. Велитченко, О.І. Мещеряков та ін.), соціально-політичній (М.Ф. Головатий, Дж. Мід, М.М. Слюсаревський та ін.).

Мета дослідження: здійснення методологічного аналізу, психологічної диференціації та критеріальної систематики основних різновидів міжсуб'єктної взаємодії.

Сутнісний зміст і виклад основного матеріалу дослідження. Категорія *взаємодії* вказує на мінливість явищ дійсності й тлумачиться як універсальна форма розвитку об'єктивного світу, що визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної чи ідеальної системи. Вона також є основою кожної системи та умовою встановлення різноманітних зв'язків і відносин між об'єктами (чи компонентами), включаючи причинно-наслідкові, каузальні [3, с. 282]. Тому важливо методологічно виокремити й психологічно обґрунтувати основні різновиди взаємодій, що згруповані нами за наступними критеріальними ознаками:

I. Просторово-часовий вимір:

1. За *рівнем просторового охоплення*: глобальна, регіональна, локальна.
2. За *кількістю суб'єктів*: дуже мала (до 7 осіб), мала (8–50 осіб), середня (51–250 осіб), велика (понад 250 осіб).
3. За *періодом існування*: минула, актуальна, потенційна (перспективна), одвічна.
4. За *динамікою*: висхідна (інтенсивна, наростаюча), фіксована (стабільна), низхідна (екстенсивна, затухаюча).
5. За *тривалістю*: довго-, середньо- і короткотривала.
6. За *рівнем стійкості*: стійка (перманентна), періодична, конкретно ситуаційна.
7. За *локалізацією джерела спричинення*: інтрасуб'єктна (внутріособистісна, аутодіалогічна), інтерсуб'єктна (міжіндивідуальна, міжгруповая).
8. За *пропорцією участі суб'єктів*: паритетна (суб'єкт-суб'єктна), асиметрична (суб'єкт-об'єктна).

II. Організаційно-управлінський вимір:

1. За *ієрархізованістю зв'язків*: горизонтальна, вертикальна.
2. За *способом контактування*: безпосередня та опосередкована (медіативна, дистанційна).
3. За *стратегією взаємодії* наставника з колективом/наступниками: фасилітація (допомога, підведення до правильної відповіді), модерація (відсторонена координація, невтручання), експліція (перешкоджання шляхом утруднення чи проблематизації).
4. За *стилем управління*: авторитарна (директивна), ліберальна (спонтанна), демократична (паритетна, діалогічна).

5. За *рівнем добровільності*: організовано антагоністична (базується на примушуванні); організовано-солідарна (добровільна участь), організовано змішана (частково керується примусом, а частково – добровільною підтримкою усталеної системи взаємовідносин та цінностей). Соціальні взаємодії постають як соціокультурні, що охоплюють три процеси: а) взаємодія норм, цінностей стандартів, що містяться у свідомості людини та групи; б) взаємодія конкретних людей і груп; в) взаємодія матеріалізованих цінностей суспільного життя (за П. Сорокіним) [4, с. 52].

6. За *рівнем формалізації* (регламентації, публічності): офіційно ділова, приватно особистісна, змішана.

7. За *рівнем організованості*: проєктивна, комбінована, стихійна/випадкова.

8. За *типом спонуки*: зовнішньо стимульована, внутрішньо вмотивована, полімотивована.

III. Структурно-функціональний вимір:

1. За *наявністю ключових ознак-компонентів*: псевдовзаємодія, квазівзаємодія (з квазісуб'єктом), повновагома взаємодія, метавзаємодія.
2. За *типом суб'єктів*: самовзаємодія (аутогенна), міжіндивідуальна, міжгруповая, масова, змішана (між індивідом і групою тощо).
3. За *структурою*: елементарна, проста, складна; гомогенна чи гетерогенна.
4. За *модусами людського існування*: фізична, психічна, соціальна, екзистенційна, духовна.
5. За *складовими психічного життя*: сенсорна (візуальна, тактильна, аудіальна і т.д.), почуттєва (моральна, естетична, практична тощо), емоційно-вольова (пристрасна, наполеглива, принципова та ін.), інтелектуальна (пізнавальна, розумова, мисленнева), комунікативна (інтрадіалогічна, монологічна, діалогічна, полілогічна; вербальна та невербальна).
6. За *типом спричинення емоційних станів*: стенична (тонізуюча) та астенична (гальмуюча); позитивна (радісна, життєствердна), нейтральна (збалансована, апативна), негативна (фрустраційна, стресогенна).
7. За *спрямуванням*: змагання, пристосування, соціальний конфлікт та асиміляція (за Р. Парком) [5, с. 142].
8. За *рольовою позицією суб'єкта*: взаємодія у ролі “дитини”, “дорослого”, “батька” (за Е. Берном).

9. За *соціальним розшаруванням суб'єктів*: елітарна, масова, змішана.

IV. Формозмістовий вимір:

1. За *формою*: матеріальна (фізична), ма-

теріалізована (віртуальна), ідеальна (раціонально-логічна (наукова), образно-емоційна (мистецька)).

2. За змістом взаємодії: співробітництво (кооперація, асоціація, співдружність, пристосування, порозуміння) та суперництво (конкуренція, опозиція, конфлікт, дисоціація, ворожість); солідарна (узгоджена) та антагоністична (ворожа) [5, с. 141].

3. За сферами взаємовпливу: взаємодія у системі “людина – людина”, “людина – природа”, “людина – художній образ”, “людина – знакова система”, “людина – техніка” (за Є.О. Клімовим).

4. За глибиною: тотальна (сильна), часткова (помірна), поверхнева (слабка).

5. За провідною діяльністю: ігрова, навчальна, комунікативна, професійна.

6. За різновидом соціальних інституцій: освітня, культурна, економічна, сімейна, релігійна, політична тощо.

7. За рівнем проявленості: латентна, явна, демонстративна.

8. За рівнем усвідомленості: усвідомлена (раціональна, рефлексивна), малоусвідомлена (імпульсивна, спонтанна, стереотипна, традиційна).

9. За співвідношенням інтересів учасників: егоїстична, альтруїстична, паритетна.

10. За наслідками: конструктивна (прогресивна, інтеграційна, консолідує, реформаторська), деструктивна (регресивна, дезінтеграційна), безрезультативна (затрати тотожні користі).

ВИСНОВКИ

1. Міжособистісну взаємодію як сукупність зв'язків і взаємовпливів, що утворюються у спільній (сумісній) діяльності людей, аналізують у двох аспектах: широкому розумінні – як особистий контакт двох і більше людей, що спричиняє взаємні зміни у їхній поведінці, діяльності, ставленнях і настановах, думках і почуттях; та у вузькому – як систему взаємо-спричинених індивідуальних дій, де поведінка кожного з учасників є одночасно стимулом і реакцією на поведінку інших [6]. При цьому взаємні дії можуть здійснюватися у чотирьох формах: співдії (взаємодопомоги), бездії, псевдо- чи квазидії або протидії.

2. В умовах взаємодії людей завжди наявна активність її учасників, яка може бути як ініціальною (суб'єкт дії), так і реактивною (суб'єкт реакції, відреагування). Відтак взаємодія охоплює як суб'єкт-суб'єктні, так і

суб'єкт-об'єктні відносини й потенційно виникає як функція діяльності (предметно спрямованої активності), поведінки (пасивного взаємозв'язку), вчинення (інтенційованого діяння) чи суб'єктного (активаційного) зреалізування людини.

3. Категорія взаємодії дає змогу уникнути спрощених варіантів пояснення будь-якої системи, оскільки є основною передумовою процесів її виникнення, функціонування, розвитку і самоорганізації. Тому без взаємодії компонентів (елементів, складових, етапів, фаз, стадій, періодів, ритмів, циклів тощо) система нездатна існувати. Отож взаємодія – це така форма зв'язку, за котрої складові певної системи не лише змінюють свою просторову дислокацію, а й перманентно трансформуються самі, зумовлюючи загальну зміну цілісного механізму (див. [7]).

4. У ході дослідження нами здійснена систематика основних різновидів міжсуб'єктних взаємодій, що виокремлені за 35 критеріальними ознаками, котрі, своєю чергою, об'єднані за чотирма вимірами: 1) *просторово-часовий вимір* (8 критеріальних ознак): за рівнем просторового охоплення, кількістю суб'єктів, періодом існування, динамікою, тривалістю, рівнем стійкості, локалізацією джерела спричинення, пропорцією участі суб'єктів; 2) *організаційно-управлінський вимір* (вісім критеріальних ознак): за ієрархізованістю зв'язків, способом контактування, стратегією взаємодії наставника з колективом / наступниками, стилем управління, рівнем добровільності, рівнем формалізації (регламентації, публічності), рівнем організованості, типом спонуки; 3) *структурно-функціональний вимір* (дев'ять критеріальних ознак): за наявністю ключових ознак-компонентів, типом суб'єктів, структурою, модусами людського існування, складовими психічного життя, типом спричинення емоційних станів, спрямуванням, рольовою позицією суб'єктів та їх соціальним розшаруванням; 4) *формозмістовий вимір* (десять критеріальних ознак): за формою, змістом взаємодії, сферами взаємовпливу, глибиною, провідною діяльністю, різновидом соціальних інституцій, рівнями проявленості та усвідомленості, співвідношенням інтересів учасників і наслідками.

Зазначене дослідження не вичерпує усіх аспектів піднятої проблематики, а відтак предметом подальших наукових розвідок стане обґрунтування сутнісних ознак і загальних характеристик виокремлених різновидів міжсуб'єктної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глобалізація: (матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії) [Електронний ресурс] – Режим доступу до стат.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>
2. Гірняк А. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2017. – № 3. – С. 127–141.
3. Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. / [редкол.: ... А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1: А – Калібр. – 1986. – 752 с.
4. Осипова Н.П. Соціологія: [підручник] / Н.П. Осипова, В.Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
5. Соціологія: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. центр “Академія”, 2005. – 560 с.
6. Кожушко С. Взаємодія як філософське й психологічне поняття / Світлана Кожушко // Український науковий журнал “Освіта регіону”. – 2013. – № 4. – С. 261.
7. Гуменюк (Фурман) О.Є. Модульно-розвивальна система як об’єкт соціально-психологічного аналізу [Текст]: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Гуменюк Оксана Євстахіївна; Державна академія керівних кадрів освіти АПН України. – К., 1999. – 185 с.

REFERENCES

1. Ghlobalizacija: (material z Vikipediji – viljnoji encyklopediji) [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu do stat.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> [in Ukrainian].
2. Ghirnjak A. Ponjattjevo-kateghorijne pole i naukovy pidkhody do rozuminnja vzajemodiji u psykholohiji / Andrij Ghirnjak // Psykholohija i suspiljstvo. – 2017. – # 3. – S. 127–141 [in Ukrainian].
3. Ukrajinsjkyj radjansjkyj encyklopedychnyj slovnyk: v 3-gh t. / [redkol.: ... A. V. Kudrycjkyj (vidp. red.) ta in.]. – 2-ghe vyd. – K.: Gholov. red. URE, 1986. – Т. 1: А – Kalibr. – 1986. – 752 s. [in Ukrainian].
4. Osypova N.P. Sociologhija: [pidruchnyk] / N.P. Osypova, V. D. Vodnik, Gh. P. Klimova ta in.; za red. N.P. Osypovoji. – K.: Jurinkom Inter, 2003. – 336s. [in Ukrainian].
5. Sociologhija: [pidruchnyk dlja studentiv vyshhykh navchaljnykh zakladiv] / za red. V. Gh. Ghorodjanenka. – K.: Vyd.cent. Akademiya”, 2005. – 560 s. [in Ukrainian].
6. Kozhushko S. Vzajemodija jak filosofsjke j psykholohichne ponjattja / Svitlana Kozhushko // Ukrajinsjkyj naukovyj zhurnal “Osvita rehionu”. – 2013. – # 4. – S. 261 [in Ukrainian].
7. Ghumenjuk (Furman) O.Je. Moduljno-rozvyvaljna systema jak objekt socialjno-psykholohichnogho analizu [Tekst]: dys... kand. psykol. nauk: 19.00.05 / Ghumenjuk Oksana Jevstakhijivna ; Derzhavna akademija kerivnykh kadriv osvity APN Ukrajinu. – K., 1999. – 185 s. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Гірняк Андрій Несторович.
Різновиди міжсуб’єктної взаємодії та їх психологічний аналіз.

У статті здійснена систематика основних різновидів міжсуб’єктних взаємодій, що виокремлені за 35 критеріальними ознаками, котрі, своєю чергою, охоплені чотирма вимірами: 1) *просторово-часовий вимір* (вісім критеріальних ознак): за рівнем просторового охоплення, кількістю суб’єктів, періодом існування, динамікою, тривалістю, рівнем стійкості, локалізацією джерела спричинення, пропорцією участі суб’єктів; 2) *організаційно-управлінський вимір* (вісім критеріальних ознак): за ієрархізованістю зв’язків, способом контактування, стратегією взаємодії наставника з колективом / наступниками, стилем управління, рівнем добровільності, рівнем формалізації (регламентації, публічності), рівнем організованості, типом спонуки; 3) *структурно-функціональний вимір* (дев’ять критеріальних ознак): за наявністю ключових ознак-компонентів, типом суб’єктів, структурою, модусами людського існування, складовими психічного життя, типом спричинення емоційних станів, спрямуванням, рольовою позицією суб’єктів та їх соціальним розшаруванням; 4) *формозмістовий вимір* (десять критеріальних ознак): за формою, змістом взаємодії, сферами взаємовпливу, глибиною, провідною діяльністю, різновидом соціальних інституцій, рівнями проявленості та усвідомленості, співвідношенням інтересів учасників і наслідками.

Ключові слова: соціальна взаємодія, міжсуб’єктна взаємодія, суб’єкт-суб’єктні взаємини, психологічні критерії розмежування, система вимірів: просторово-часовий, організаційно-управлінський, структурно-функціональний, формозмістовий.

АННОТАЦИЯ

Гирняк Андрей Несторович.
Разновидности межсубъектного взаимодействия и их психологический анализ.

В статье осуществлена систематика основных разновидностей межсубъектных взаимодействий, что выделены за 35 критериальными признаками, которые, своей очередь, охваченные четырьмя измерениями: 1) *пространственно-временное измерение* (восемь критериальных признаков): по уровню пространственного охватывания, количеству субъектов, периоду существования, динамике, длительности, уровню стойкости, локализации источника детерминации, пропорции участия субъектов; 2) *организационно-управленческое измерение* (восемь критериальных признаков): по иерархизированности связей, способу контакта, стратегии взаимодействия наставника с коллективом / преемниками, стилю управления, уровню добровольности, уровню формализации (регламентации, публичности), уровню организованности, типу побуждения; 3) *структурно-функциональное измерение* (девять критериальных признаков): по наличию ключевых признаков-компонентов, типу субъектов, структуре, модусам человеческого су-

ществования, составляющим психической жизни, типу детерминации эмоциональных состояний, направлению, ролевой позиции субъектов и их социальному расслоению; 4) *формосодержательное измерение* (десять критериальных признаков): по форме, содержанию взаимодействия, сферам взаимовлияния, глубине, ведущей деятельности, разновидности социальных институций, уровням проявления и осознанности, соотношению интересов участников и последствиям.

Ключевые слова: *социальное взаимодействие, меж-субъектное взаимодействие, субъект-субъектные отношения, психологические критерии разграничения, система измерений: пространственно-временное, организационно-управленческое, структурно-функциональное, формосодержательное.*

ANNOTATION

Andriy Girnyak.

Varieties of interpersonal interaction and their psychological analysis.

The systematic of the main varieties of inter-subjective interactions which are singled out by 35 criteria features, which in turn are covered by four dimensions, is carried out in the article: 1) spatio-temporal dimension (eight criterion features): according to the level of spatial coverage, the number of subjects, period of existence, dynamics, duration, level of stability, localization of the source of cau-

sation, proportion of participation of subjects; 2) organizational-managerial dimension (eight criterion features): according to the hierarchy of relationships, the way of contact, the strategy of co-operation of the mentor with the team / successors, the style of management, the level of voluntariness, the level of formalization (regulation, publicity), level of organization, type of incentive; 3) structural-functional dimension (nine criterion features): according to the presence of key features-components, type of subjects, structure, modes of human existence, components of mental life, type of causation of emotional states, orientation, the role position of the subjects and their social stratification; 4) form-content dimension (ten criterion features): according to the form, content of interaction, spheres of mutual influence, depth, leading activity, variety of social institutions, levels of manifestation and awareness, the ratio of interests of participants and consequences.

Key words: *social interaction, interpersonal interaction, subject-subjective relationships, psychological criteria for delimitation, system of dimensions: spatial-temporal, organizational-managerial, structural-functional, form-content.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.

Надійшла до редакції 14.09.2017.
Підписана до друку 28.09.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Гірняк А. Різновиди міжсуб'єктної взаємодії та їх психологічний аналіз / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 82–86.

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПОЯВИ ЧУТОК: ШТРИХИ ДО АНОМАЛІЙ ВЛАДИ

Наталія ПОТАПЧУК

УДК 159.9.922.27:942

Nataliya Potapchuk

EMERGENCY SITUATION AS A FACTOR IN THE APPEARANCE OF RUMORS: STROKES TO ANOMALIES OF POWER

Постановка суспільної проблеми. В Україні щорічно виникає велика кількість важких надзвичайних ситуацій (далі – НС) природного і техногенного характеру, внаслідок яких гине багато людей, а матеріальні збитки сягають кількох мільярдів гривень. Статистика дає нам невтішні дані: наприклад, тільки за 2015 рік в Україні було зареєстровано 148 надзвичайних ситуацій, які відповідно до Національного кадастру “Класифікатор надзвичайних ситуацій” розподілилися на: техногенного характеру – 63; природного характеру – 77; соціального характеру – 8. Внаслідок цих НС загинуло 242 особи (з них 40 дітей) та 962 – постраждало (з них 422 дитини). За масштабами НС, що виникли у 2015 році, розподілилися на: державного рівня – 2; регіонального – 9; місцевого – 62; об’єктового рівня – 75.

Тенденція зростання кількості природних й особливо техногенних НС та важкість їх наслідків змушують розглядати цю проблему як загрозу безпеці окремої людини, суспільства та навколишньому середовищу, а також стабільності розвитку економіки країни. Запобігання НС природного і техногенного характеру, ліквідація їх наслідків, максимальне зниження масштабів утрат перетворилися на загальнодержавну проблему і є одним з найважливіших завдань діяльності органів виконавчої влади та управління всіх рівнів. Адже

від їх реагування, правильних і скоординованих дій залежить не тільки збереження матеріальних цінностей, але й життя людей.

З огляду на це, **метою статті** є дослідження стилів реагування органів виконавчої влади на виникнення НС як чинника появи чуток.

Авторська ідея полягає в тому, що внаслідок бездіяльності органів виконавчої влади чи обрання помилкового стилю реагування на виникнення НС можуть з’являтися та поширюватися чутки різного змісту і характеру, які здатні завдати більше шкоди населенню, аніж сама НС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду проблеми поширення чуток присвячені праці Г. Андрєєвої (вивчення механізмів циркуляції чуток у суспільстві), М. Мельникової (аналіз чинників поширення чуток), В. Москаленко (пізнання природи феномену чуток), Л. Орбан-Лембрик (соціально-психологічний вплив чуток на населення), А. Назаретяна, Д. Олшанського, Л. Почебут, О. Тімченка (аналіз впливу чуток на розвиток паніки) та інших [1; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У своїх дослідженнях науковці звертають увагу на основні характеристики цього феномену, не розглядаючи діяльність органів виконавчої влади при виникненні НС як чинника появи та поширення чуток серед населення.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. У Кодексі цивільного захисту України зазначено, що *надзвичайна ситуація* – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на цій території або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (чи може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, а також унеможливило проживання на такій території чи об'єкті, здійснення на ній господарської діяльності [4]. І далі: *реагування на НС та ліквідація їх наслідків* – це скоординовані дії суб'єктів забезпечення цивільного захисту, котрі здійснюються відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, уточнених в умовах конкретного виду та рівня надзвичайної ситуації, і полягають в організації робіт з ліквідації наслідків НС, припинення дії або впливу небезпечних чинників, викликаних нею, рятування населення і майна, локалізації зони НС, а також ліквідації або мінімізації її наслідків, які становлять загрозу життю або здоров'ю населення, заподіяння шкоди території, навколишньому природному середовищу або майну [Там само].

Задля вичерпної інтерпретації поняття “реагування на надзвичайні ситуації” звернемося до Статі 110 Кодексу цивільного захисту України, в якій зазначено, що реагування на НС полягає в: а) організації та здійсненні органами управління та силами цивільного захисту скоординованого комплексу організаційних і практичних дій (заходів) щодо ліквідації НС, подій та їх наслідків; б) проведенні робіт з ліквідації НС; в) екстреній допомозі населенню у НС; г) життєзабезпеченні постраждалого населення, надання йому медико-санітарної, матеріальної та психологічної допомоги; д) проведенні відновлювальних робіт. При цьому реагування здійснюється на всі види НС та подій на усій території України (Ст. 110) [4].

Варто зауважити, що для координації робіт з ліквідації НС за рішенням місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, керівника підприємства, установи та організації створюються *спеціальні комісії з ліквідації НС*, яким належить: 1) організувати виконання плану заходів щодо ліквіда-

ції НС; 2) сформувавши план заходів щодо захисту населення і територій від наслідків НС; 3) безпосередньо організувати та координувати діяльність структурних підрозділів місцевого органу виконавчої влади, виконавчого органу ради, підприємств, установ та організацій, пов'язаної з виконання плану заходів щодо ліквідації наслідків НС; 4) забезпечувати життєдіяльність постраждалого населення; 5) забезпечувати заходи соціального захисту постраждалого населення; 6) організувати відновлювальні роботи.

Планування реагування на НС є однією з найважливіших функцій управління у сфері цивільного захисту, яке здійснюється на основі певних принципів. До загальних *принципів планування реагування на НС* відносять [2] цільову направленість, системність, безперервність, збалансованість, оптимальність використання ресурсів, адекватність рівня загрози та заходів реагування. На нашу думку, тут потрібні уточнення. Так, перший принцип реагування – *вибір та обґрунтування цільової направленості (цілей), кінцевої мети, результатів реагування на НС* – є найважливішим принципом планування. Чітко та зважено визначені кінцеві цілі становлять вихідний пункт планування. Ефективність та реальність планів значною мірою залежить від ступеня реалізації *принципу системності*, який вимагає, щоб планування охоплювало всі сфери діяльності суб'єкта господарювання, враховувало тенденції, зміни та зворотні зв'язки між усіма елементами (об'єктами, процесами). Водночас важливою проблемою та передумовою життєздатності планування є забезпечення його *безперервності*; тому процес планування в організації має здійснюватись постійно в межах установленого циклу, а розроблені плани постійно змінювати один одного.

Однією із найважливіших вимог до планових рішень є забезпечення *оптимальності використання застосовуваних ресурсів*, орієнтуючись на потреби і реальні можливості, які враховують стан суб'єкта та можливість інтенсифікації діяльності долучених сил і засобів, максимально повне задіяння наявних резервів тощо. І тут важливою якісною характеристикою плану виступає його *збалансованість*, тобто необхідна і достатня кількісна відповідність між взаємопов'язаними його розділами та показниками. Збалансованість являє собою визначальну умову обґрунтованості будь-якого плану, реальності його виконання, що залежить

від відповідності між потребами і наявними ресурсами. Цей принцип вимагає також планування ресурсного забезпечення готовності до швидкої та адекватної реакції на зміни умов функціонування об'єкта.

Принцип *адекватності планування відносно об'єкта та умов його функціонування* виходить з такого настановлення: оскільки постійної мінливості зазнають не лише небезпечні чинники, які створюють загрозу життю і здоров'ю людей, а й причини їх виникнення та, відповідно, оргтехнології реагування на новопосталі загрози, то методи планування, показники і завдання планів, організація самого процесу їх розробки повинні постійно переглядатись і (за потреби) розроблюватись і застосовуватись для поліпшення або створення принципово нових методів і процедур планування [2].

Проте однією з найголовніших проблем на сьогодні в Україні є відсутність виписаних (формалізованих) процедур *інформаційного реагування* на надзвичайні події (принаймні такі, що відповідають сучасному стану розвитку інфопростору). Це часто призводить до загрозової ситуації, коли інформаційне реагування здійснюється "навздогін", тобто не узгоджено між основними постачальниками інформації з боку органів державної влади. Зі свого боку, відсутність інформації або її нестача сприяє виникненню чуток і пересудів, що створює сприятливе психосоціальне середовище для появи панічних настроїв. А паніка серед постраждалого населення завдає значно більше негативних наслідків, ніж сама НС. Тому форма подання стресогенної інформації в умовах НС повинна відповідати низці умов, що забезпечують мінімальний рівень *захисту населення та уможливають протидію чуткам*: конструктивне уявлення проблеми (люди знаходяться у стані активного психічного опору), аналіз можливих способів подолання труднощів, інформування про хід розв'язання проблеми, надання психологічної підтримки постраждалим та учасникам рятувальної операції (демонстрація соціального схвалення і допомоги) [3].

Логіка розгортання теоретизації предмета дослідження потребує з'ясування змісту поняття "чутки". Так, соціальні психологи Н. Ануфрієва, Т. Зелінська та Н. Єрмакова [13, с. 212] розглядають цей феномен як специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої передається емоційно значуща для аудито-

рії інформація, повідомлення, що відображають реальні чи вигадані події. А в психологічному словнику [12, с. 599] чутки розглядаються як специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет, що певною мірою відображає деякі реальні або вигадані події, стає надбанням великої дифузійної аудиторії.

Сутнісна характеристика психозмістової визначеності цього феномену дозволяє дійти висновку, що чутки є емоційно забарвленою інформацією, значущою для певної аудиторії, хоча вони й можуть виникати безпідставно, відображаючи вигадані, а не реальні, події. В умовах НС чутки дуже часто призводять до підвищення і так завищеного рівня емоційного напруження в населення, що, своєю чергою, провокує появу конфліктності і нервозності у поведінці всіх учасників такої несприятливої для життя ситуації [14].

Для протидії розповсюдженню чуток інформація повинна бути: а) оперативною, тобто своєчасно доводитися до населення; б) відкритою та достовірною, оскільки створення невірною уявлення про ризики, приховування або заперечення фактів, їх замовчування принесе тільки шкоду; в) чіткою, себто має надаватися так, щоб її зрозуміла цільова аудиторія (однак це не має завдавати шкоди фактичній точності або повноті інформації); г) безперервною, тому що неоновлена регулярно інформація забувається; д) об'єктивною та своєчасною [3]. До того ж при настанні НС природного характеру, як зазначає М. Клушина, основними *критеріями протидії чуткам* повинні стати достовірність інформації, якомога нижча її сенсаційність та здійснення інформування в тісному контакті з державною владою. Достовірна інформація має бути цільовою – першочерговою зорієнтованою на людей, котрі перебувають у зоні лиха, а не на весь громадянський загал, бути довершено аналітичною (роз'яснювати причини події), спрямованою на навчання і дотримання правил поведінки, носити психотерапевтичний характер, позаяк одне необережне слово може призвести до непередбачених соціальних та політичних наслідків. Отож вибудовування інформаційного поля й у цьому разі має здійснюватися в тісному контакті з органами влади.

Відомо, що вибір стилю реагування на появу чуток в умовах НС істотно залежить від типу політичної влади в країні. Так, *тоталітарний режим* завжди нетерпимий до будь-

якого генератора невизначеності в екстремальній ситуації. Зазвичай він орієнтований на ідеал централізованого наскрізного контролю, сприймає спонтанність як прикру помилку управління і прагне вибудувати повністю “прозору” інформаційну систему, що отримала назву командно-адміністративної. Зауважимо, що чутки – таке ж негативне явище, як, наприклад, приватна власність або підприємницька ініціатива. Тому тут з ними ведеться боротьба будь-якими методами, способами, засобами.

В демократичному суспільстві чутки вважаються відносно нормальним явищем. Тому, навіть із настанням НС, допускається оптимальне співвідношення визначеності і невизначеності ситуації, яке надає системі більшої аморфності й, разом з тим, внутрішньої різноманітності, а відтак гнучкості й адаптивності. Та й у демократичному суспільстві ніколи не ставиться завдання ліквідації чуток узагалі як соціального феномену. А в умовах НС практичні завдання обмежуються вибудовуванням стресостійкого довкілля в межах окремих, відносно замкнених, груп (аварійно-рятувальний підрозділ, місцевий орган виконавчої влади, підприємство тощо), при проведенні робіт з ліквідації наслідків НС, у виробленні заходів цілеспрямованої протидії конкретній поширюваній чутці [8].

Дослідник психології масової поведінки А. Назаретян [8] зазначає, що іноді з настанням НС чутки навмисно розповсюджуються підготовленими провокаторами з боку органів державної влади. Це здійснюється для того, щоб свідомо *нагнати обстановку* в зоні лиха та *привернути увагу людей до себе*, тобто щоб підвищувати або підтверджувати значущість власної персони в очах навколишніх, а тим самим й у власних очах.

Іншим чинником навмисного поширення чуток в умовах НС з боку органів державної влади є, як не дивно, підтримка *емоційного балансу серед населення*. Виявляється, що ширена чутка здатна тимчасово оптимізувати емоційний баланс у групі людей, тобто знизити або підвищити емоційне напруження до оптимального рівня. Якщо група тривалий час живе в напруженому очікуванні (особливо в очікуванні інформації про ситуацію в зоні лиха), то люди відчувають непереборне бажання обговорити “між собою можливі небезпеки”. Парадоксальним чином, але навіть поширення серед людей “чуток-жахів” здатне на певний

час знизити емоційне напручування – спрацьовує ефект афіліації, тобто відчуття своєї приналежності до громади [8].

У випадку *бездіяльності органів виконавчої влади* в умовах НС (некомпетентність влади, надмірна її забюрократизованість, нездатність своєчасно та адекватно реагувати на НС, відсутність алгоритму дій при виникненні такої ситуації і при застосуванні прийомів нейтралізації чуток) поширювані чутки здатні завдати дуже серйозної соціально-психологічної та матеріальної шкоди і навіть загрожувати життю чи здоров'ю людей. Так, Чорнобильська аварія 26 квітня 1986 року захопила зненацька не тільки політичних керівників, а й науковців. Довколишніми районами миттєво поширилася “чутка-жаховисько” про надзвичайну небезпеку вибуху на ЧАЕС для здоров'я і життя людей. Але партійне радянське керівництво України, не намагаючись розібратися в тому, наскільки чутка є достовірною, за сталою традицією, думало тільки про те, як би побільше інформації засекретити (від своїх співгромадян) і як позбутися посиленого інтересу до цієї ситуації. Потрібно було будь-якою ціною спростувати ці чутки, і такою ціною стало здоров'я людей. Замість того, щоб скасувати масову першотравневу демонстрацію і рекомендувати громадянам не залишати квартири, партійні організації отримали вказівку домогтися максимальної масовості учасників. З погляду застосування технологій спростування чуток, усе робилося начебто правильно. Заходи виявилися настільки ефективними, що через декілька днів після аварії американський супутник сфотографував голих до пояса хлопчаків, які грають у футбол на вулиці міста Прип'яті. А жителі тих міст, де керівництво використовувало більш людяну тактику, скасувавши святкові заходи і розповівши про можливі небезпеки, отримали значно меншу дозу радіації і згодом не пережили настільки сильного психологічного шоку [8].

На жаль, така ж ситуація спостерігається і при *помилкових діях влади* у випадку виникнення НС. Неправильна оцінка ситуації з боку органів державної влади, несвоечасне інформування населення про хід робіт з усунення наслідків НС, відсутність взаємодії чи неузгодженість дій з представниками штабу по ліквідації цих наслідків, нездатність правильно реагувати на потреби і запити людей, невміння працювати зі стихійними натовпами дуже часто призводять до того, що чутки поширюються

майже миттєво. Вони не просто лякають людей, але й призводять до появи агресії і гніву (так звані “агресивні чутки”). Цього виду чутки з’являються там, де є напружені відносини між соціальними групами, причому навіть явно стихійні чи викликані власною нерозумною діяльністю у ситуації лиха, що істотно підсилює ненависть до певної групи, особистості, або керівників від влади.

Зокрема, доволі часто представники штабу з ліквідації НС не завдають собі клопоту на предмет спілкування з журналістами, або повідомляють інформацію у ЗМІ в такому вигляді, що вона сама стає чуткою. Скажімо, після закінчення вибухів на військових складах поблизу населеного пункту Новобогданівка представник штабу з ліквідації цієї надзвичайної ситуації повідомив, що через дві години вибухи відновляться. Всі жителі селища через 40 хв. зібралися на автовокзалі у повній готовності до евакуації. Але представник штабу забув згадати, що це будуть заплановані підриви зібраних рятувальниками вибухових речовин, і ці підриви не загрожують життю і здоров’ю жителів [14, с. 143–150].

Отже, інформаційний вакуум та помилкові дії влади у випадку виникнення НС можуть не тільки сприяти розголосу чуток, а й підсилювати і без того завищений рівень емоційного напруження серед населення. Внаслідок цього з’являються тривожні і панічні настрої, які часто важче подолати, аніж саму НС.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

За результатами дослідження нами з’ясовано, що органи виконавчої влади здебільшого виявляють декілька помилкових стилів реагування на НС, а саме вдаються до свідомого нагнітання обстановки, бездіяльності, або ж здійснюють вчинення з помилковими діями. В усіх цих випадках таке зреагування призводить до появи панічних настроїв серед населення і спричиняє циркуляцію різноманітних чуток (чуток-жахалок, агресивних чуток та ін.). Тому для інтенсифікації діяльності з протидії чуткам в умовах НС органам виконавчої влади слід використовувати такі техніки, як виключення мотивуючої складової або інтересу до цієї ситуації, оприлюднення фактів з метою задоволення інтересу цільової аудиторії і створення атмосфери розуміння в аудиторії [14].

Водночас реагування на НС та ліквідація її наслідків є однією з найважливіших функцій діяльності органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту. Від того, який стиль поведінки оберуть владні органи та які дії будуть здійснювати при ліквідації наслідків НС, залежить не тільки збереження фізичного і матеріального благополуччя людей, а й психічне здоров’я постраждалих. У випадку бездіяльності влади, її помилкових дій чи свідомого нагнітання обстановки серед населення можуть поширюватися панічні настрої та різноманітні чутки, які часто завдають набагато більше шкоди, ніж сама НС.

Перспективою подальших досліджень є вивчення можливостей конструктивного здійснення психологічних знань до розвитку та вдосконалення законодавчої бази протидії чуткам в умовах НС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Г.М. Социальная психология [Текст]: [уч. для высш. уч. заведений / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
2. Березюк О.В. Безпека життєдіяльності: [навч. посіб.] / О.В. Березюк, М.С. Лемешев. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 204 с.
3. Клушина Н.И. Власть, СМИ и общество (стратегии и тактики формирования общественного мнения) / Н.И. Клушина // Язык СМИ и политика / под ред. Г.Я. Солганика. – М.: Изд. МГУ; фак-тет журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова, 2012. – С. 262–283.
4. Кодекс цивільного захисту України № 5403-VI від 2.10.2012 року (із змінами, внесеними згідно із Законом № 224-VII від 14.05.2013). – К., 2012.
5. Кризова психологія [Текст]: [навч. посіб.] – 2-е вид. / за заг. ред. О.В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, КП “Міська друкарня”, 2013. – 380 с.
6. Мельникова М.С. Как правильно распускать слухи / М.С. Мельникова [Электронный ресурс] / Школа Жизни, 2011. – Режим доступа: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-21477/>. – Заголовок с экрана.
7. Москаленко В.В. Психология социального влияния: [навч. посіб.] / В.В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
8. Назаретян А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи: лекции по социальной и политической психологии [Текст] / А.П. Назаретян. – СПб.: Питер, 2003. – 192 с.
9. Ольшанский Д.В. Психология масс [Текст] / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
10. Орбан-Лембрик Л.Е. Социальная психология: [навч. посіб.] / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
11. Почебут Л.Г. Социальная психология толпы: [монография] / Л.Г. Почебут. – М.: Изд-во “Печь”, 2004. – 346 с.

12. Психологія. Словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 483 с.

13. Соціальна психологія: [навч.-метод. посіб.] / Н.М. Ануфрієва, Т.М. Зелінська, Н.О. Єрмакова. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.

14. Христенко В. Психологічні прийоми нейтралізації чуток в осередку надзвичайної ситуації / В. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. – Вип. 12, частина 2. – Харків: НУЦЗУ, 2012. – С. 143–150.

REFERENCES

1. Andreeva G. M. Social'naja psihologija [Tekst]: Uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / G. M. Andreeva. – М.: Aspekt Press, 2001. – 384 s. [In Russian].

2. Berezjuk O. V. Bezpeka zhyttjedijal'nosti: navchal'nyj posibnyk / O. V. Berezjuk, M. S. Lemeshev. – Vinnycja: VNTU, 2011. – 204 s. [In Ukrainian].

3. Klushina N. I. Vlast', SMI i obshhestvo (strategii i taktiki formirovanija obshhestvennogo mnenija) / Jazyk SMI i politika // Pod red. G. Ja. Solganika. – М.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta; Fakul'tet zhurnalistiki MGU imeni M. V. Lomonosova, 2012. – S. 262–283 [In Russian].

4. Kodeks cyvil'nogo zahystu Ukraїny № 5403-VI vid 2.10.2012 roku (iz zminamy, vnesenymy zgidno iz Zakonom № 224-VII vid 14.05.2013). – К., 2012 [In Ukrainian].

5. Kryzova psihologija [Tekst]: Navch. posibn. : 2-e vyd. / Za zag. red. O.V. Timchenka. – Н.: NUCZU, KP "Mis'ka drukarnja", 2013. – 380 s. [In Ukrainian].

6. Mel'nikova M. S. Kak pravil'no raspuskat' sluhi [Jelektronnyj resurs] / Shkola Zhizni, 2011. – Rezhim dostupa: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-21477/>. – Zagolovok s jekrana [In Russian].

7. Moskalenko V.V. Psihologija social'nogo vplyvu: navch. posib. / V.V. Moskalenko. – К.: Centr uchbovoi literatury, 2007. – 448 s. [In Ukrainian].

8. Nazaretjan A. P. Agressivnaja tolpa, massovaja panika, sluhi. Lekcii po social'noj i politicheskoy psihologii [Tekst] / A. P. Nazaretjan. – SPb.: Piter, 2003. – 192 s. [In Russian].

9. Ol'shanskij D. V. Psihologija mass [Tekst] / D. V. Ol'shanskij. – SPb.: Piter, 2001. – 368 s. [In Russian].

10. Orban-Lembryk L.E. Social'na psihologija: navchal'nyj posibnyk / L.E. Orban-Lembryk. – К.: Akademydav, 2005. – 448 s. [In Ukrainian].

11. Pochebut L. G. Social'naja psihologija tolpy : Monografija / L. G. Pochebut. – М.: Izd-vo "Pech", 2004. – 346 s. [In Russian].

12. Psihologija. Slovar' / Pod red. A. V. Petrovskogo, M. G. Jaroshevskogo. – М.: Politizdat, 1990. – 483 s. [In Russian].

13. Social'na psihologija: navch.-metod. posibnyk / N. M. Anufrijeva, T. M. Zelins'ka, N. O. Jermakova. – К.: Karavela, 2009. – 216 s. [In Ukrainian].

14. Hrystenko V. Psihologichni pryjomy nejtralizacii' chutok v osередku nadzvychajnoi' situacii' / V. Hrystenko // Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psihologii'. Zbirnyk naukovykh prac'. Vyp.12, chastyna 2 – Harkiv: NUCZU, 2012. – S. 143–150 [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Потанчук Наталія Дмитрівна.

Надзвичайна ситуація як чинник появи чуток: штрихи до аномалій влади.

У статті визначаються зміст та обсяг таких понять, як “надзвичайна ситуація”, “реагування на надзвичайні ситуації”, “принципи планування відреагувань на надзвичайні ситуації”. З'ясовано, що для координації робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації (НС) за рішенням місцевого органу виконавчої влади створюються спеціальні комісії з їх ліквідації. Однак однією з найголовніших проблем в Україні на сьогоднішній день є відсутність виписаних процедур інформаційного реагування на надзвичайні події, що часто призводить до виникнення чуток, створює сприятливе середовище для появи панічних настроїв серед населення. У дослідженні також здійснено сутнісну характеристику чуток як психосоціального явища, висвітлено причини та чинники їх проявів. Доведено, що органи виконавчої влади здебільшого вдаються до таких стилів реагування на НС: свідоме нагнітання обстановки, бездіяльність або ж вчинкові зусилля з помилковими діями. Обрання конкретного стилю реагування на НС призводить до появи різноманітних чуток (чуток-жахалок, агресивних чуток та ін.) і до поширення масової паніки серед населення.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, ліквідація наслідків НС, реагування на НС, інформаційне реагування на НС, органи виконавчої влади, чулки, циркуляція чуток.

АННОТАЦИЯ

Потанчук Наталья Дмитриевна.

Чрезвычайная ситуация как фактор появления слухов: штрихи к аномалиям власти.

В статье определяются содержание и объем таких понятий, как “чрезвычайная ситуация”, “реагирование на чрезвычайные ситуации”, “принципы планирования отреагирований на чрезвычайные ситуации”. Выяснено, что для координации работ по ликвидации последствий чрезвычайной ситуации (ЧС) по решению местного органа исполнительной власти создаются специальные комиссии по их ликвидации. Однако одной из главных проблем в Украине на сегодняшний день является отсутствие выписанных процедур информационного реагирования на чрезвычайные происшествия, что часто приводит к возникновению слухов, создает благоприятную среду для появления панических настроений среди населения. В исследовании также осуществлена сущностная характеристика слухов как психосоциального явления, определены их причины и факторы возникновения. Доказано, что органы исполнительной власти преимущественно используют такие стили реагирования на ЧС: сознательное нагнетание обстановки, бездействие или вывляют поступковые усилия с ошибочными действиями. Избрание конкретного стиля реагирования на ЧС приводит к появлению разнообразных слухов (устрашающих слухов, агрессивных слухов и др.) и к

распространение массовой паники среди населения.

Ключевые слова: *чрезвычайная ситуация, ликвидация последствий ЧС, реагирования на ЧС, информационное реагирование на ЧС, органы исполнительной власти, слухи, циркуляция слухов.*

ANNOTATION

Nataliya Potapchuk.

Emergency situation as a factor in the appearance of rumors: strokes to anomalies of power.

The article defines the content and scope of concepts such as “emergency”, “emergency response”, “principles of emergency response planning”. It was clarified that for the coordination of work on liquidation of the consequences of an emergency according to the decision of the local executive body, special commissions on their elimination are created. However, one of the main problems in Ukraine today is the absence of prescribed procedures of information response to emergencies, which often leads to rumors, creates a favorable environment for the panic mood among

the population. The research also carried out the essential characteristic of rumors as a psychosocial phenomenon, highlights the reasons and factors of their manifestations. It is proved that the executive authorities mostly resort to the following styles of reaction to the emergencies: conscious excitement of the situation, inaction or deed efforts with erroneous actions. The choice of a specific style of reaction to the emergencies leads to the appearance of various rumors (rumors of horror, aggressive rumors, etc.) and the spread of massive panic among the population.

Key words: *emergency situation, liquidation of consequences of emergencies, reaction to the emergencies, informational response to the emergencies, executive bodies, rumors, circulation of rumors.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Панок В.Г.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

Надійшла до редакції 16.03.2016.

Підписана до друку 15.08.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

**Потапчук Н. Надзвичайна ситуація як чинник появи чуток: штрихи до аномалій влади /
Наталія Потапчук // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 87–93.**

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 20-ІЙ РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЦЕНТРУ
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ НАПН УКРАЇНИ

Віталій ПАНОК

УДК 159.9

Vitalii Panok

APPLIED PSYCHOLOGY IN THE PEDAGOGICAL PRACTICE OF UKRAINE

ВСТУП

Кінець ХХ – початок ХХІ століття у нашій країні стали роками соціальних потрясінь, війни, вимушеної міграції великих мас людей, перманентного, і не завжди вдалого, реформування найважливіших сфер і галузей соціального життя. Сказане першочергово стосується освіти. Соціальна нестабільність відображається насамперед на організації і змісті навчально-виховного процесу у навчальних закладах, на взаємодії основних його учасників – учнів, педагогів, батьків, викладачів, студентів.

Парадоксальна ситуація склалася в сучасній педагогіці – дилема роздвоєння. З одного боку, у педагогічній науці, психології і філософії освіти інтенсивного розвитку набули ідеї гуманізму, дитиноцентризму, особистісно зорієнтованого підходу, які обґрунтовуються як основні ідеологеми реформування сфери національної освіти [9; 13; 31; 32], з іншого – в освітянській практиці спостерігаються зовсім протилежні тенденції – низька якість “освітніх послуг”, масове репетиторство, почасти негуманне ставлення до учня, студента, приниження його честі і гідності, формальний підхід до проблем розвитку особистості вихованця, міжособисті конфлікти та ін.

Такий стан справ не був секретом для багатьох науковців, керівників освітніх установ і практичних працівників. Пошуки способів

розв’язання названих проблем привели до ідеї створення у системі освіти *психологічної служби* як засобу олюднення стосунків у ритміці взаємин між учнем і вчителем, вчителем і батьками, вчителем і вчителем. Діяльність психологічної служби розглядалась як один із важелів, що здатний зменшити гостроту суперечностей між педагогічною теорією та виховною практикою, реально забезпечити впровадження гуманістичних ідей в освітній процес, розробку й використання інноваційних технологій у процесі реформування цієї важливої сфери духовного життя нації.

В наукових колах дискусії щодо нагальності запровадження в освіту прикладних досягнень психологічної науки точилися у 70-х і 80-х роках ХХ століття. Ґрунтувалися вони на неоднозначному і трагічному досвіді впровадження ідей педології і психотехніки у 20–30-х роках і на результатах поодиноких дослідницьких робіт з упровадження *посади психолога* в експериментальних школах.

Перша хвиля дискусій про шляхи впровадження досягнень психологічної науки в освітянську практику розгорнулася у 70-тих роках на шпальтах журналу “Вопросы психологии”. Дописувачі ще несміливо, не згадуючи про сумний досвід педології, говорили про важливість практичного дослідження готовності дитини до навчання в школі, про вивчення схильності підлітків до девіантної і делінк-

вентної поведінки, про розгортання широкої роботи з професійної орієнтації учнів, про необхідність створення в школах чи у районних відділах освіти “психологічних лабораторій” і т. п. У результаті у кількох експериментальних школах були започатковані дослідження прикладного психологічного характеру.

Друга хвиля дискусій припала на початок 80-х років. Тут вже мовилося про обговорення результатів експериментування, розроблялися окремі стандарти діяльності практичного психолога, формувалося розуміння про нетотожність наукової і практичної діяльності у царині психології. У московському Інституті психології була створена лабораторія психологічної служби в освіті (керівник – І.В. Дубровіна), предметом діяльності якої стало узагальнення експериментальних результатів та формулювання пропозицій щодо практичного впровадження елементів психологічної служби в навчальні заклади.

Українські вчені активно долучилися до розробки ідеї практичного застосування результатів своїх досліджень у практику роботи навчальних закладів. В кінці 80-х років кілька груп науковців НДІ психології (Київ) та небайдужих освітян розробляли й обговорювали різноманітні моделі організації, методичного і наукового забезпечення діяльності практичних психологів у школах (М.В. Вовчик-Блактіна, Ю.З. Гільбух, П.П. Горностай, А.В. Коняєва, П.А. М’ясоїд, В.О. Татенко, А.В. Фурман, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко та ін.).

До початку 90-х років ідея запровадження психологічної служби в освітню сферу визріла остаточно, чому сприяли докорінні соціально-політичні зміни в країні [14; 20; 27; 28]. Система державного управління, у тому числі і система управління освітою, яка була тут, мабуть, найпершою визнала обов’язковість упровадження досягнень психологічної науки в суспільну практику.

Систематична робота зі створення психологічної служби в національній освіті почалася з 1991 року, коли в Інституті психології (директор – О.В. Киричук) було створено новий підрозділ – *Центр психологічної служби в системі народної освіти* (керівник – В.Г. Панок). Основним завданням роботи Центру було створення психологічної служби у царині освіти, розробка нормативних документів, методичного забезпечення діяльності працівників служби, галузевих стандартів їхньої роботи.

Вирішення такої масштабної соціальної проблеми передбачало розв’язання трьох надзвичайно непростих завдань:

1. На основі метатеоретичного узагальнення робіт вітчизняних і зарубіжних психологів та методологічного осмислення психологічного практикування здійснити узмістовлення прикладної психології як специфічного виду науково-прикладної професійної діяльності, яка не зводиться тільки до дослідної роботи чи суто до психологічної практики. Вже існуюча на той час метатеоретична методологія уможливила синтез (Л.С. Виготський, Г.П. Шедровицький) різномірних психологічних теорій у проєкції на практико-зорієнтовану систему конструктів, принципів, категорій і понять прикладної психології.

2. Розробити принципи, методи і зміст методичного забезпечення діяльності працівників психологічної служби – практичних психологів і соціальних педагогів – на основі метатеоретичного й еклектичного підходів до процесу та узмістовлення психологічного практикування, причому з можливістю визначення ефективності і результативності надання психологічної допомоги або психологічного супроводу всіх учасників навчально-виховного процесу.

3. Ґрунтуючись на результатах аналізу, а саме на досягненнях практики запровадження в систему освіти психологічних служб у нашій і зарубіжних країнах, на історичних здобутках розвитку прикладних гілок психології, передовсім – педології і психотехніки, на аналізі сучасного стану і тенденцій розвитку системи освіти в Україні, треба було побудувати організаційні й методичні засади діяльності психологічної служби, у тому числі й шляхом розробки її нормативно-правового забезпечення. При цьому потрібно було дотриматися умов, які б дозволили: а) повною мірою реалізувати гуманістичний потенціал прикладної психології у педагогічній практиці; б) забезпечити органічне (безконфліктне) входження нової структури психологічної служби в існуючу систему освіти; в) забезпечити виконання завдань реального реформування освітньої сфери за наявності різних підходів, тенденцій і бачень цього процесу в суспільстві у найближчій історичній перспективі.

Роботу із вирішення зазначених тут завдань доводилось здійснювати паралельно, одночасно, в єдиній системі, оскільки досягнення одного із названих завдань органічно стимулювало удіяльність двох інших. Через зазначені

обставини теоретична і методологічна рефлексії, розробка організаційних засад і методичне забезпечення психологічної служби здійснювались як єдиний процес і містили: наукове узагальнення підходів, результатів експериментування і набутого практичного досвіду; розробку та практичну апробацію різних організаційних моделей і технологій психологічного практикування; апробацію і доопрацювання моделей і методів у практичній діяльності; широке упровадження у практику та оцінку ефективності процесу і результатів цього впровадження; закріплення одержаних результатів у вигляді нормативних документів. Іншими словами, вирішення цього триєдиного завдання являло собою цілісний процес психологізації наявності на той час у Україні освітньої практики.

Отже, **метою** даної статті є систематизований опис процесу і результатів впровадження здобутків *прикладної психології* у практику роботи установ і закладів освіти, у процес сучасного реформування національної системи освіти засобами психологічної служби.

Узмістовлення прикладної психології як теоретичної основи діяльності психологічної служби і професійної підготовки практичних психологів

Коли мова заходить про методичне забезпечення діяльності цілісної психологічної служби як єдиної скоординованої системи, різноманітні школи, концепції і напрями у психології виявляються малоефективними, оскільки не забезпечують єдності підходів, методик і методів психологічного практикування. Сьогодні у нашій країні теоретичні підвалини здійснення різноманітних психологічних практик є доволі строкатими. В теоретичному “полі” психології різні теоретико-методологічні позиції часто є несумісними як на рівні категорійно-поняттєвого апарату, так і на рівні окремих методик (див. [1; 4; 6; 14; 17; 18; 24; 25; 29]). Тому для створення наукової основи психологічного практикування в умовах єдиної психологічної служби потрібно, з позицій метатеоретичного підходу, розробити теоретико-методологічні засади прикладної психології, визначивши її сутність, структуру, базові принципи, пояснювальні підходи і категорійно-поняттєвий апарат. При цьому важливо визначити роль і місце прикладної психології у взаємозалежних сферах психологічного знання і психологічної практи-

ки. Результати такої роботи здатні не тільки підвищити ефективність надання психологічної допомоги і психологічного супроводу, а й помітно покращити професійну підготовку майбутніх працівників служби в умовах ВНЗ.

Теоретичним підґрунтям пропонованого дослідження стали фундаментальні роботи вітчизняних і зарубіжних психологів предметного поля психологічної науки, процесу, форм і методів психологічного практикування, їх співвідношення і якісної специфіки (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, В. Вундт, Г.С. Костюк, Г.О. Балл, А. Маслов, К. Роджерс, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, О.М. Ткаченко, Е. Штерн, З. Фройд, К. Юнг та ін.). Важливі теоретичні орієнтири щодо специфіки прикладної психології у системі психологічного знання та ролі і місця психологічної практики містяться у роботах Г.С. Абрамової, О.Ф. Бондаренка, Л.Ф. Бурлачука, В.О. Моляко, П.А. М’ясоїда, В.В. Рибалки, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелевої, А.В. Фурмана, Ю.М. Швалба, Т.С. Яценко.

Методологічною основою чинного дослідження є загальнонаукові підходи до дослідження проблем людини у процесі її розвитку та саморозвитку (Р. Декарт, Б.Г. Ананьєв, Е. Еріксон, Г.С. Сковорода, В.О. Сухомлинський, П. Тейяр де Шарден, Д.Н. Узнадзе та ін.); принципи, методи і підходи до цілісного розгляду людини у процесі її онтогенетичного розвитку та професійної діяльності, які були започатковані у педології і психотехніці (П.П. Блонський, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С. Хол, М.І. Шпільрейн); ідеї діяльнісного підходу у психології (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн); вчинковий (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, П.А. М’ясоїд), системно-структурний (О.М. Ткаченко, В.П. Казміренко), системомислєдільнісний (Г.П. Щедровицький і його філософська школа) і вітакультурний підходи (А.В. Фурман і його наукова школа).

Психологічне практикування

Психологічна практика є, на наш погляд, наріжним каменем, базовою категорією для адекватного узмістовлення прикладної психології [1; 3; 5; 16; 17; 20]. Перше, що тут варто зазначити – це визнання того факту, що психологічна практика є специфічним видом активності людини, який не може бути зведений до інших [17]. *Суб’єктом* психо-

логічного практикування є окрема людина або група людей, що розглядається у ролі соціального суб'єкта. Активність суб'єкта такого практикування зазвичай має свідомий, цілеспрямований характер, а її основна *мета* – здійснення впливу на іншу людину (групу людей) з тим, щоб досягти бажаної (звичайно – соціально схвалюваної) поведінки або зміни її настановлень, відношень, уявлень, цінностей тощо. Водночас *об'єктом* психологічної практики завжди постає інша людина або група людей, а її окремим видом є випадки, коли сам суб'єкт розглядається як об'єкт і його активність спрямовується на себе самого. (Зауважимо, що поняття “суб'єкт” і “об'єкт” застосовуються нами цілком умовно, оскільки зрозуміло, що тут і суб'єкт, і об'єкт психологічної практики – це живі люди, які мають власну суб'єктність. Власне психотерапевтичний чи психокорекційний процес також становить один з різновидів суб'єкт-суб'єктної взаємодії, міжособистісного спілкування [4; 6; 17; 25; 26]).

Психологічне практикування здійснюється або безпосередньо, головню через засоби міжособистісного спілкування, або опосередковано – з допомогою предметної чи знакової діяльності. *Метою* його є зміни стану або змісту свідомості суб'єктного об'єкта (ставлень, переконань, уявлень), рис чи якостей його особистості, зміни форм і стилю його поведінки, діяльності, вчинків. *Предмет* такого практикування становить зміст психічного, душевного життя людини, її настрої, думки, ставлення, почуття, переконання, властивості характеру, риси особистості, змістовлення й формування свідомого і несвідомого, схильності і здібності, навички і звички, поведінка та вчинки.

Психологічну практику доречно визначити як *одну з форм соціального і духовного практикування особистості (суб'єкта-носія психічної енергії), що спрямоване на внесення змін у поведінку і внутрішній світ іншої особистості (об'єкти докладання психологічних зусиль), на її ставлення, наміри, світогляд, онтогенетичний розвиток та соціальні зв'язки, збереження та вдосконалення її індивідуальності.*

Форми психологічного практикування слушно об'єднати у три великі групи:

– *індивідуальні*, коли об'єктом практичних дій є окрема особистість (бесіда, сповідь, індивідуальна психологічна діагностика, ритуал, консультування, навіювання, спільна діяльність або ритуальні дії, маніпуляції);

– *групові*, коли за об'єкт береться конкретна група людей, первинний колектив, реальна

контактна група, члени якої безпосередньо взаємодіють один з одним (групові форми психотерапії і психокорекції, релігійні і псевдорелігійні практики, навчальні семінари, групові ритуальні дійства, психодраматичний театр, групова художня або творча діяльність, різноманітні психотренінги);

– *масові*, коли впливи чи маніпулятивні дії спрямовані на великі соціальні групи або цільові аудиторії (масові дійства, концерти, ритуали та обряди, святкування, масові проповіді, мітинги і демонстрації, виступи перед великими групами людей, маніпуляції через ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі).

Випадок, коли суб'єкт психологічної практики постає одночасно і в ролі об'єкта останньої, також передбачає застосування певних специфічних форм – медитації, внутрішнього діалогу, самоспостереження, самонавіювання і т.п.

У цьому аналітичному контексті все розмаїття психологічного знання коректно умовно розподілити на три великі групи: наукова психологія, позанаукова психологія та ужиткова або повсякденна [3; 8; 11; 14; 18; 19; 21]. Названі типи психологічного знання виконують роль світоглядних позицій, на основі яких – свідомо чи несвідомо – здійснюється як психологічне практикування, так і психічне або психодуховне.

У реальній психологічній практиці часто поєднуються елементи трьох названих видів психологічного знання. Іноді буває неможливо чітко розрізнити у процесі практикування, які його елементи відносяться до наукової, а які до позанаукової чи повсякденної практики. Кожен з виокремлених нами видів запозичує методи, методики і прийоми практичного впливу суб'єкта практичної дії на її об'єкт чи об'єкти. Методи вдосконалюються, трансформуються, змінюють свій статус. Скажімо, метод, що застосовувався у побутових практиках, після відповідних трансформацій і вдосконалень здебільшого стає методом наукової психології. Усе це зумовлює нагальність чіткого визначення методологічних засад психологічної практики та критеріїв відбору адекватних методів і способів діяння. Останнє передбачає специфічну професійну діяльність – перетворення теорій, методів і методик наукової, позанаукової і побутової психології у конкретні технології психологічного практикування. Такий вид професійної науково-практичної діяльності ми, слідом за Л.С. Виготським, називаємо *прикладною психологією*.

Сутність прикладної психології

Існують різні підходи до класифікації видів і структури психологічного знання. Головним тут, безперечно, є критерій, який різні автори застосовують для своїх класифікацій (О.В. Киричук, А.В. Петровський, Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, А.В. Фурман та ін.). На наш погляд, найбільш продуктивний критерій розрізнення видів (або – структурних компонентів) центрується довкола визначення предметного поля психологічної науки, з одного боку, прикладної психології – з іншого.

У науковій психології основним предметом вивчення є психіка та її прояви – психічні явища, процеси, властивості, тенденції, особливості її розвитку в онто- і філогенезі. Тому напрямками психологічної науки мають бути визнані ті дисципліни, предметом яких є вивчення цього предмета (психіки) у різних формах його прояву або у різних умовах функціонування психіки [3; 10; 12; 16; 17; 18; 22]. Якщо наукова психологія структурується за принципами розвитку (вікова, диференційна, генетична, психологія особистості та ін.), або за основними якісними виявами психічного (соціальна психологія, патопсихологія, психофізіологія), то прикладна може мати сьогодні єдиний принцип, за яким розрізняються її окремі сегменти – аспекти соціальної практики, до яких докладаються (застосовуються) психологічні знання, методи, методики, процедури. Іншими словами, прикладна психологія – це ті теоретичні конструкти, дослідницька методологія, методи і технології, з допомогою яких здійснюється психологічне практикування у тій чи іншій сфері суспільного життя – економіці, медицині, спорті, освіті, мистецтві, політиці, побуті тощо. При цьому поглиблення в напрямку осягнення сутності психічного і закономірностей його розвитку, на відміну від наукової психології, тут не є пріоритетом. Натомість головне завдання прикладної психології – коректне застосування психологічних методів і підходів до розв'язання суспільних проблем – економічних, медичних, спортивних, освітніх, мистецьких, політичних та ін.

Зворотнім зв'язком між прикладною психологією і психологічною наукою є постановка проблем для теоретичного та експериментального дослідження феноменів, котрі виявляються у процесі особистісного практикування,

осмислення методів і прийомів, які застосовуються в практиці. Водночас, порівнюючи наукову і прикладну гілки психології за структурою, зауважимо, що перша виявляє свою аналітичну природу: розкладає досліджуваний предмет (психіку) на окремі складові або якісні вияви, які є результатом впливу певних факторів. Натомість друга має *синтетичний характер, адже всі її різновиди використовують* наукові дані із широкого спектру витоків психічного знання. До прикладу, такий вид прикладної психології як педагогічна психологія ґрунтується на законах, принципах і методах, що були розроблені у загальній психології, психології особистості, соціальній, віковій, експериментальній психології, психофізіології та інших дисциплінарних розгалуженнях психологічної науки (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, В.С. Мерлін та ін.).

У прикладній психології головне – не дослідження, а активне втручання у процеси індивідуальної або групової активності людей, внесення змін у їхній внутрішній світ, перетворення соціальних стосунків та самої особистості. Скажімо, у науковій психології є така дисципліна, як вікова психологія, тоді як у прикладній – немає. Її здобутки знаходять свою реалізацію у педагогічній, спортивній, юридичній психології, психології навчання, спеціальній психології та ін. (*див. рис. 1.*)

Отож більшою чи меншою мірою всі види наукової психології є джерелом знань, методів і методик для кожного окремого виду прикладної психології. І, навпаки, досвід останньої спричиняє розвиток дисциплінарних векторів наукової психології. Іншими словами, зв'язки і взаємовпливи між вказаними розгалуженнями психології функціонують за принципом “усе пов'язано з усім”. Хоча очевидно, що ці знаннєві розгалуження мають специфічні структури, які відрізняються між собою. Дисципліни наукової психології отримують те чи інше у змістовлення відповідно до предмета психологічних досліджень та основних умов і чинників, що на нього впливають (звідси постають загальна, соціальна, вікова, експериментальна та інші психології). Види прикладної психології фундується *за сферами* впровадження психологічних знань у суспільну практику, тобто переважно за способом психологічного практикування (педагогічна, юридична, військова, екологічна, інженерна робота або практика). Існують також цілісні

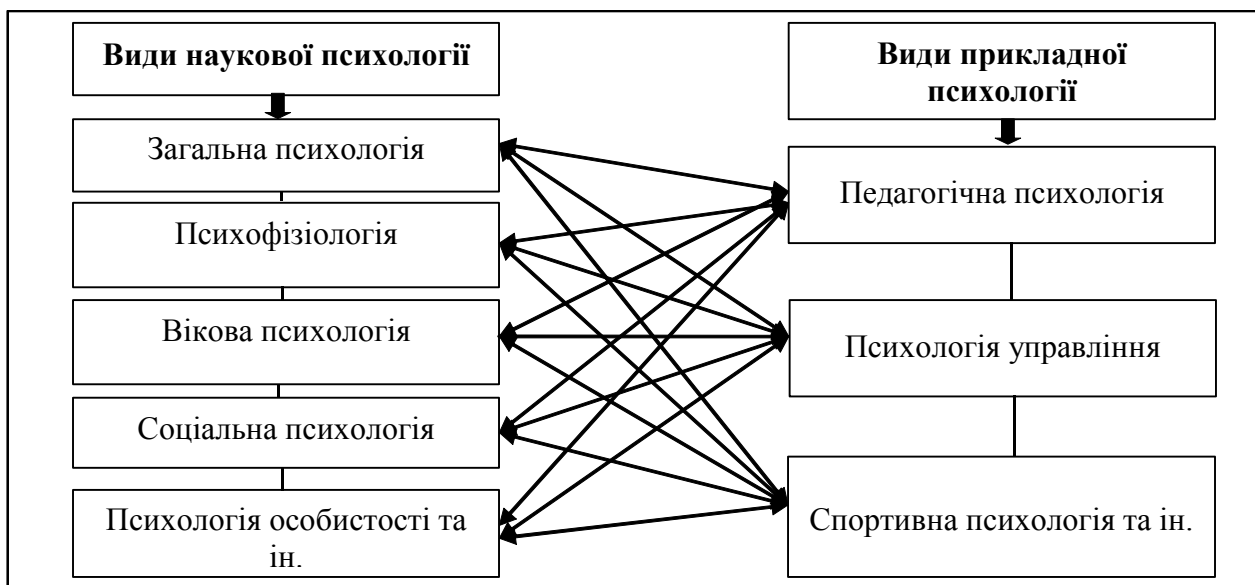

Рис. 1. Взаємозв'язки наукової і прикладної гілок психології

психологічні школи (психоаналіз, бігевіоризм, гештальтпсихологія, когнітивна психологія, гуманістична психологія, канонічна психологія тощо), які поєднують у собі як теоретичні засади і дослідницьку методологію, так і методики, практичні психотехнічні прийоми, вправи, процедури і, власне, психологічну практику.

Безпосереднє застосування наукової методології, принципів і підходів у процесі психологічного практикування породжує чисельні ускладнення та невідповідності [1; 8; 14; 21; 25; 29]. Тому постає нагальна проблема знайти сполучник, “місток” між різними типами психологічного знання і психологічної практики. Мовиться про реалізацію специфічної функції – перетворення світоглядних позицій, законів, закономірностей, методів і підходів у цілісні методичні комплекси професійної діяльності психолога-практика. Таким містком вочевидь і є *прикладна психологія*, головне призначення якої полягає у докладанні фундаментальних психологічних законів, принципів і підходів до конкретних психологічних і соціальних проблем конкретної людини, конкретної групи чи колективу (див. *рис. 2*).

Результатом наукових досліджень у психології є психологічні закони, принципи, закономірності, методи, наукові факти. Аналогічним результатом професійної діяльності в сфері психологічної практики – психічно

здорово, соціально адаптована і гармонійна особистість (індивідуальність). Натомість результат професійної діяльності у царині прикладної психології становлять методики, прийоми і технології надання психологічної допомоги конкретній особистості з урахуванням її індивідуальних, вікових і психо-соціальних особливостей.

Підсумком дискусії про визначення сутності прикладної психології може бути констатація того факту, що це дисциплінарне розгалуження психології є *специфічною сферою професійної діяльності*. Цим вона відрізняється від побутової і почасти від позанаукової. Практикуючий психолог здійснює свої професійні функції за допомогою специфічних прийомів, методів і технологій, які сконструйовані на знанні законів людської поведінки й розвитку та збагачені його професійним досвідом і компетентностями його колег. Основними видами діяльності психолога-практика є клінічна (прикладна) психодіагностика, психологічна терапія, психологічне консультування та профілактика, корекція індивідуальних рис, поведінки й культурного розвитку людини.

Прикладна психологія – це сфера професійної діяльності, метою якої є розробка й упровадження у психологічну практику цілісних технологій і методів практичної роботи шляхом інтеграції (синтезу) знань, методів і законів наукової, позанаукової і по-

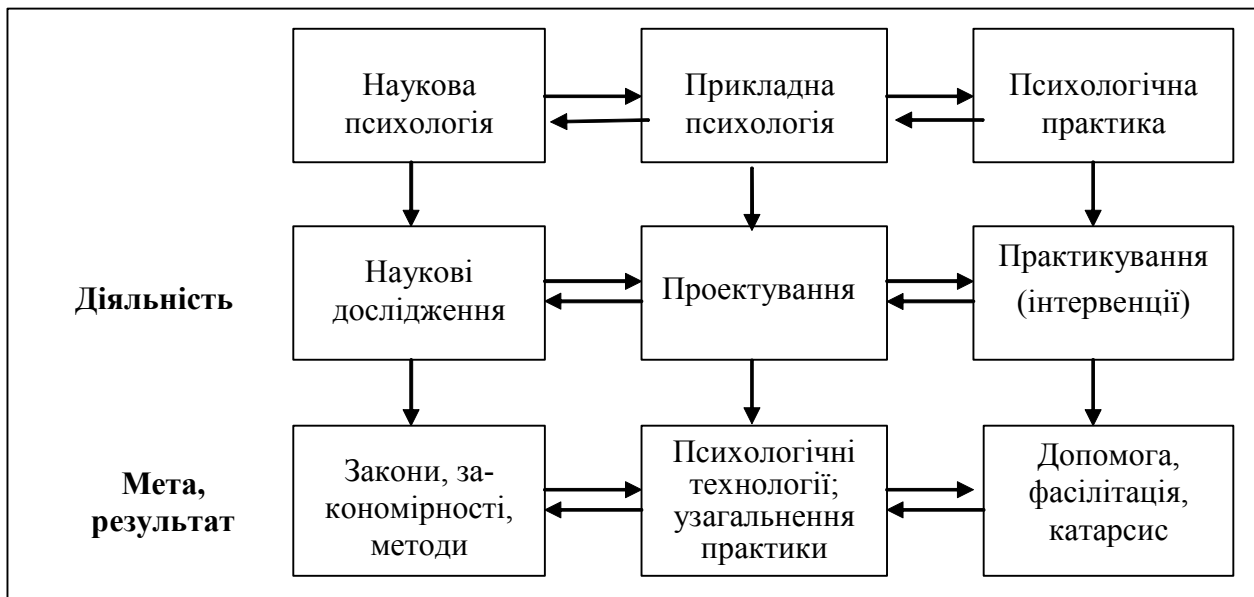

Рис. 2.

Взаємодія прикладної психології із психологічною практикою і науковою психологією

бутової гілок сучасної психології з досвідом і методами психологічного практикування. Ця сфера компетентної діяльності має специфічну мету, методологію, принципи і категорійно-поняттєвий апарат, що відрізняються своїм предметним полем порівняно з іншими типами психологічного знання. До того ж прикладна психологія не тотожна психології науковій, побутовій або позанауковій. Являє собою зняття або аплікацію досягнень психологічної науки у проекції на конкретне поле практичних проблем надання психологічної допомоги особистості, а тому враховує напрацювання інших дотичних сфер акумуляції психологічного знання.

Було з'ясовано [17], що прикладна психологія виконує як мінімум *три специфічні функції* у системі співорганізації діяльного психологічного знання і практикування: *синтез* різних за своєю природою методологічних і теоретичних поглядів на предмет (психіку) та закономірності його розвитку; *аналіз* та узагальнення досвіду психологічної роботи, її методів, методик, прийомів; *розробку* методів, методик і технологій психологічної діяльності, формулювання проблемно-предметного поля окремих наукових досліджень. Вочевидь ці специфічні функції не можуть бути редуковані ані до дослідницьких, ані до суто практичних.

Синтез (у розумінні Л.С. Виготського) наукового, позанаукового і побутового рівнів

психологічного пізнання здійснюється, як відомо, для конструювання і проектування методів розвитку і формування особистості, надання їй психологічної допомоги у складних життєвих обставинах. Ця функція прикладної психології може бути названа науково-впроваджувальною, науково-методичною, науково-прикладною (Л.С. Виготський, В.В. Рибалка, А.В. Фурман, Е. Штерн, Т.С. Яценко, П.А. М'ясоїд).

Водночас прикладна психологія – це узагальнення і синтез практичного досвіду застосування прийомів, технологій і методів у різних видах психологічної практики до представників різних цільових і вікових груп. У цьому разі потрібно враховувати як індивідуальність об'єкта практикування, так і особливості його актуальної життєвої ситуації, попереднього ментального шляху, персональних перспектив і намірів. Відтак маємо також функцією аналізу, узагальнення і теоретичного осмислення досвіду практичної психологічної діяльності (психологічного практикування).

Третя специфічна функція прикладної психології – створення і впровадження у практику методів і технологій роботи практичного психолога, які сутнісно є продуктом синтезу різних типів психологічного знання ("в голові дослідника", за словами Л.С. Виготського) й одночасно – продуктом синтезу досвіду,

котрий накопичується у процесі повсякденного психологічного практикування. У зв'язку зі сказаним вкажемо на такий факт. В останні десять років близько 25% кандидатських і докторських дисертацій із психології безпосередньо чи опосередковано торкалися проблем осмислення практичного досвіду, розробки методів і методик роботи практичних психологів або вдосконалення змісту, форм і методів їхньої професійної підготовки в умовах ВНЗ. Іншими словами, психологічна практика сьогодні є потужним джерелом наукових пошукувань у вітчизняній психології (О.Ф. Бондаренко, О.І. Бондарчук, Л.М. Карамушка, В.В. Рибалка, О.П. Саннікова, А.В. Фурман, С.К. Шандрук, Т.С. Яценко та ін.).

Отже, висновуємо, що *прикладна психологія має свою специфіку*, що полягає у поєднанні наукових законів і методології з практичним досвідом різнорідного психологічного знання і зі способами фахового практикування. Вона посідає проміжне місце між науковою психологією і психологічною практикою, має самобутній (перш за все за значеннево-предметним наповненням) категорійно-поняттєвий апарат, специфічні принципи і методологію [17], охоплює різні види психологічного знання і психологічної роботи, слугуючи своєрідним містком між теорією і практикою. Її примітною функцією є проектування розвитку *конкретної* особистості (індивідуальності) в контексті її життєвих обставин шляхом розробки і застосування корекційно-розвиткових технологій.

Методологічне обґрунтування науково-методичного супроводу діяльності працівників психологічної служби системи освіти

Одним із результатів теоретичного пошукування у сфері прикладної психології є *проектно-технологічний підхід*, в основу якого покладено *методологію соціального проектування* [15; 16; 17; 20], у тому числі й категорійні поняття “проект” і “технологія”. Цей підхід має певні переваги перед методичним, а також суто функціональним підходом у практичній педагогіці і психології.

Розглядаючи *методи психологічної практики*, передусім, відзначимо, що метод тут – це сукупність певних прийомів, дій, методик, що застосовуються за конкретних життєвих умов та в конкретній ситуації надання психологічної допомоги клієнтові як особистості.

Особливість методу психологічного практикування полягає у застосуванні певних усталених дій до конкретних обставин реальної діяльності. Метод, щонайперше, застосовується для реалізації окремих дій (операцій), тоді як технологія передбачає одержання конкретного кінцевого результату, який зафіксовано у проекті. Тому технологічні процедури вибудовуються таким чином, щоб якнайточніше, найефективніше реалізувати проектні вимоги у “виготовленні” конкретного продукту (результату). Загалом майстерність реалізації психосоціальних проектів якраз і полягає в оптимальному виборі відповідних технологій і технологічних процедур – методів, методик, технік, прийомів. Тут метод виконує другорядну, підпорядковану роль, адже технологія являє собою сукупність методів, які застосовуються у певній логічній наступності. Відтак психологу важливо відбирати й застосовувати *оптимальний* набір методів для повного досягнення мети своєї роботи.

Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємозумовлених методів, методик і процедур, що спрямовані на внесення змін, перетворення предмету психологічної практики, досягнення конкретного кінцевого результату. Вона містить діагностичні, формуючі та оцінні складові і спрямована на розв'язання певного кола психосоціальних проблем особистості.

До *основних ознак* психологічної технології належать такі:

- вона завжди спрямована на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, особистих цінностей;
- орієнтація на способи розв'язання конкретної життєвої проблеми людини або групи людей;
- аналіз та врахування конкретного соціального довкілля і природного середовища, у яких перебуває клієнт як суб'єктний об'єкт психологічної роботи;
- наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату;
- чіткість цілей, що розкривають, деталізують мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів професійної діяльності суб'єкта психологічної практики;
- структурність і системність (взаємозв'язок і взаємозалежність складових технологій);
- мультидисциплінарний характер задіяних знань і компетенцій;
- наявність дієвого зворотного зв'язку та оцінка перебігу й результативності діяльності;

– відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і психологічних проблем клієнта;

– логічно обґрунтована система діагностичних, психоформувальних, психорозвивальних і рефлексивних складових;

– гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для здолання конкретної життєвої проблеми особистості.

Підкреслимо, що за суто методичного підходу до організації психологічної роботи психологу надзвичайно важко виокремити об'єктивні критерії оцінювання результативності і ефективності застосування корекційно-розвиткових впливів. А це означає, що коли кінцевий результат поданий у вигляді побажань або просто співпадає з деякими ідеологічними настановленнями, то маємо суб'єктивізм в оцінюванні перебігу психологічної діяльності. Зовсім інша справа – оцінка соціальних проєктів, яка описується здебільшого двома основними поняттями – “результативність” і “ефективність”.

Результативність – це відповідність одержаних результатів очікуваним результатам, які заявлялись на початку виконання проєкту. За наявності чітко відпрацьованої системи критеріїв результативність можна навіть відобразити у кількісному вигляді (наприклад, відсотках). *Ефективність* проєкту полягає в адекватності застосованих під час його реалізації методів, методик і витрат ресурсів. Умовно кажучи, цвяхи можна забивати молотком, а можна – комп'ютером. Тому оцінювання ефективності спирається в основному на теоретичні уявлення про природу процесів, на які впливає проєктна активність.

Для вдосконалення методичної складової у психологічній службі системи освіти запропонована стандартна структура методичної розробки (програми, методики) [15; 16]. І якщо застосування методології проєктно-технологічного підходу в прикладній психології видається оптимальним, то не менш доцільним є використання психологічної технології як основної методичної одиниці конкретного практикування. Усе це знайшло своє відображення в нормативних документах психологічної служби та вимогах до методичних пропонувань розробок [20].

Одним з прикладів застосування проєктно-технологічного підходу до вирішення складних освітянських проблем є *інформаційно-освітня протиалкогольна програма “Сімейна розмова”*

для учнів 7–8 класів, яка здійснюється під керівництвом УНМЦ практичної психології і соціальної роботи з 2010 року й донині. Щорічно у цій програмі беруть участь від 17 до 33 тисяч учнів з 13 регіонів України. Однією з інноваційних особливостей Програми є залучення батьків до спільної профілактичної роботи з учителями і власними дітьми [30]. Оцінюючи в цілому ефективність даної програми, можна обґрунтовано стверджувати, що діяльність психологічної служби в цьому напрямку має не тільки виховний, а й широкий соціальний вплив на суспільство, підвищуючи авторитет школи, вчителя, освіти в цілому.

Разом із бурхливим розвитком психологічного практикування в освіті, в останні роки було оприлюднено значну кількість науково-методичних праць. Зокрема, тут треба згадати, крім наших (див. [14–15]), відомі роботи О.Ф. Бондаренка, Ю.З. Гільбуха, Т.С. Яценко.

Розбудова організаційно-методичних засад психологічної служби у системі освіти

Реалізація теоретичних поглядів та концепцій у практику роботи існуючої системи освіти, та ще й у період соціальної нестабільності, – справа надзвичайно складна. Без підтримки і розуміння тогочасних керівників галузі і науковців створення організаційних основ психологічної служби в національній освіті було б неможливим. Натомість, таке розуміння все ж було, що, власне, й уможливило цей масштабний соціальний експеримент під назвою “Психологічна служба”.

Подією, що доленосно вплинула на розвиток прикладної психології в Україні, була Перша всеукраїнська конференція з практичної психології (м. Луцьк, 11–14 листопада 1991). Саме в ході цієї конференції були обговорені шляхи та основні напрямки розвитку психологічної служби системи освіти, концепція її розвитку, проєкт положення про психологічну службу системи освіти, обговорені організаційні моделі та стратегія методичного супроводу її діяльності. Усе це стало підґрунтям для створення низки перших нормативних документів Міністерства освіти, що регулювали діяльність практичних психологів у закладах освіти.

Із самого початку були визначені і теоретично обґрунтовані базові *принципи* організації психологічної служби:

– *доступність* психологічних і соціально-педагогічних послуг для всіх учасників навчально-виховного процесу, що передбачає побудову таких організаційних моделей вказаної служби, які б могли забезпечити надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги учням, студентам, батькам і педагогічним працівникам незалежно від віку, расової, релігійної або національної приналежності, майнового чи соціального статусу, місця проживання, типу навчального закладу, рівня розумового та фізичного розвитку особистості;

– *науковість* цілей, змісту, форм, методів і результатів діяльності психологічної служби, що ґрунтується на засадах наукових підходів, дослідницькій методології і здобутках раціональної психології. Методики, психотехніки і технології, що застосовуються в діяльності фахівців названої служби, мають бути науково обґрунтованими, валідними і надійними;

– *розвитковості* у ситуаціях психологічного практикування треба організувати не тільки розвиток суб'єктних об'єктів психологічного впливу – учнів, студентів, батьків і викладачів, але й розвиток системи управління, методичного забезпечення, мережі закладів психологічної служби відповідно до вимог педагогічної практики і завдань реформування системи національної освіти в цілому.

На доповнення до висловленого вкажемо на кілька принципів, що оптимізують розвиток організаційної структури психологічної служби:

– *комплексності і системності* в наданні соціальної і психологічної допомоги всім, хто звертається до працівників служби; це вимагає поєднання в психотехнічній роботі універсальності з ґрунтовною спеціалізацією фахівців;

– *міждисциплінарності* у використанні методик і технологій організації соціального і психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу, де мають бути поєднані не тільки психологічні й соціально-педагогічні методи, а й засоби суміжних наук – соціології, педагогіки, дефектології, дидактики, фізіології та ін.;

– *структурності та цілісності* системи психологічної служби у сфері національної освіти з чіткою структурою, підпорядкуванням і координацією взаємодії окремих її елементів; це не суперечить різноваріантності організації підрозділів служби на місцях, але, власне, конститує службу як метасистему, що має єдину мету і завдання, методи і підходи до

надання психологічної допомоги клієнтам, єдині стандарти до оцінки роботи окремих підрозділів і спеціалістів;

– *забезпечення професійної підтримки* і допомоги фахівцям психологічної служби, чи то у вигляді супервізії або інтервізії, чи то у формі навчальних семінарів, тренінгів, консультацій; при цьому важливою є робота методичних об'єднань працівників служби за окремими напрямками роботи.

Основною структурною одиницею психологічної служби системи освіти є *навчально-методичні центри*. Саме цим в Україні вона відрізняється від аналогічних служб багатьох інших країн. У 1993 році було прийнято “Положення про психологічну службу в системі освіти України”, яке визначало сферу діяльності, права та функціональні обов'язки її ланок, а психологи стали називатися “практичними”. Наступного, 1994, в освітянських закладах України вже працювало 2852 практичних психологів. На жаль, тільки 471 із них (тобто 6,5%) мали базову вищу психологічну освіту.

Важливим етапом у розвитку психологічної служби стало прийняття у 1996 році доповнень до Закону України “Про освіту”, зокрема статтею 21 “Психологічна служба у системі освіти”, що за статусом практичні психологи визначені як приналежні до педагогічних працівників. Загалом за цей історичний час вказана служба пройшла етап становлення, довівши свою потрібність для соціальної і педагогічної практики. Практичні психологи і соціальні педагоги, здійснюючи свої професійні обов'язки, вирішували актуальні завдання сучасної освітянської галузі – оновлення змісту й форм навчально-виховного процесу, психологічний супровід педагогічних новацій, пошук і робота з обдарованими дітьми, захист психічного здоров'я учасників навчання, профілактика алкоголізму, наркоманії, протиправної поведінки, насильства над дітьми, підвищення психологічної культури учнів, батьків, учителів, керівників освітніх закладів та ін.

У липні 1998 року Міністерство освіти України (міністр – В.Г. Кремень) спільно з АПН України створили Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи як наукову установу Академії і як головну методичну організацію психологічної служби системи освіти. Центр було створено на базі і під науковим керів-

ництвом Інститут психології імені Г.С. Костюка (директор – С.Д. Максименко). Таким чином організаційна структура психологічної служби набула своєї завершеності. Крім того, відповідно до завдань та змісту її діяльності, всупереч кадровим та фінансовим негараздам, часто на самому ентузіазмі формувалася і міцніла структура управління та науково-методичного забезпечення діяльності практичних психологів дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти. Багатий досвід налагодження змістовної діяльності організаційних ланок психологічної служби накопичено в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Львівській, Сумській, Київській, Чернівецькій та інших областях.

У грудні 1999 року було затверджено “Положення про психологічну службу”, в 2001 до нього внесені зміни і доповнення. У даний час затверджено нову редакцію зазначеного Положення (2009). Для підготовки фахівців нової спеціальності вперше у країнах СНД був виданий підручник “Основи практичної психології” (К.: Либідь, 1999). Служба набула чіткої структури, що створило умови для більш якісної організації її повсякденної фахової діяльності. Водночас з року в рік упорядковувалися планування та звітність, створювалися умови для розвитку служби, видавалися навчально-методичні матеріали, що сприяло покращенню умов та якості роботи практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів. Закономірно, що з 1998 по 2002 роки психологічна служба зростає більш ніж на дві тисячі осіб, причому більшу половину (55%) склали практичні психологи з вищою базовою освітою.

З 2002 року на базі Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи була організована робота Центральної психолого-медико-педагогічної консультації (ПМПК). Співробітники Центру долучилися до створення або оновлення нормативної бази діяльності ПМПК усіх рівнів, були створені районні і міські підрозділи, що дозволило наблизити цей вид освітніх послуг до їх споживачів – батьків і дітей з особливими освітніми потребами. Підкреслимо, що за останні роки суттєво оновились методична база діяльності консультантів ПМПК, з’явилися і запроваджуються інноваційні методики і технології психолого-педагогічного супроводу учасників інклюзивної освіти.

Організаційно-управлінське, навчально-методичне та нормативно-правове забезпечення діяльності служби дозволило довести на кінець 2002–2003 навчального року чисельність практичних психологів та соціальних педагогів дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів до 7836 працівників (порівняно з 6651 особою у 2001–2002 н.р.). Це вказує на тенденцію до збільшення кількості фахівців психологічної служби та розуміння працівниками освітніх закладів її важливості.

У 2004 році сталася значна подія в історії психологічної служби національної системи освіти: 23 квітня відбулося засідання колегії МОН України (міністр – В.Г. Кремень), яка вперше за роки існування служби розглянула питання про стан і перспективи розвитку галузевої служби. Рішення колегії визначило основні напрями діяльності психологічної служби на багато років уперед, було затверджено “Стратегію розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року”, що стимулювало вдосконалення її діяльності як у кількісних, так і в якісних аспектах. Одним із вагомих результатів колегії стало виокремлення посад практичного психолога та соціального педагога у закладі освіти. З тих пір працівники названої служби відзначають 23 квітня як “День практичного психолога”.

Період з 2004 по 2014 роки можна обґрунтовано назвати періодом сталого розвитку психологічної служби системи освіти. Сьогодні вона, за статистичними даними 2015/16 н. р., складається з 22616 працівників [20; 23], з них практичні психологи становлять 14780 осіб, соціальні педагоги – 7054, методисти міських і обласних центрів – 782. За вказаний навчальний рік до працівників служби зареєстровано 3 014 130 звернень від учнів, батьків, педагогів та представників державних і громадських організацій. Мільйони звернень свідчать не тільки про зростаючий авторитет служби серед основних цільових аудиторій, а й про її конструктивну роль у зниженні соціального напруження в українському суспільстві.

Характеризуючи *сучасний стан і виклики*, що з’явилися у процесі розвитку психологічної служби, наведемо основні *тенденції*:

– процеси децентралізації, що нині відбуваються в державі, породжують низку питань стосовно оптимізації науково-методичного забезпечення роботи працівників служби, мінімізації її структури і змісту діяльності;

отож настав час вносити зміни у нормативні документи, передусім у положення про психологічну службу;

– збільшення чисельності працівників служби відбувається завдяки збільшенню ставок у міських навчальних закладах, водночас проблемою залишається забезпечення фахівцями служби сільських і гірських шкіл та ВНЗ усіх типів;

– посилення дієвої взаємодії фахівців психологічної служби і працівників психолого-медико-педагогічних консультацій; подекуди, особливо на рівні району, спостерігається й об'єднання організаційних структур (районних центрів і районних ПМПК); спонукає цей процес запровадження інклюзивної освіти дітей з особливими фізичними та освітніми потребами;

– має місце певна методична неузгодженість у діяльності між самими працівниками служби, застосовують різноякісні методики, часто не ліцензовані; ситуацію ускладнює й безсистемна публікація методичних матеріалів у численних популярних виданнях, що не завжди є якісними і відповідають професійним стандартам;

– невисокий ступінь готовності випускників ВНЗ до практичної роботи у закладах освіти; зокрема не всі сучасні магістри мають уявлення про сутність кризи підліткового віку, про такі поняття, як “зона найближчого розвитку”, “провідний вид діяльності”, “соціальна ситуація розвитку” і т. п.; тому актуальним є оновлення змісту, форм і методів професійної підготовки майбутніх практичних психологів, пошук шляхів формування професійно важливих рис їхньої особистості, у тому числі і через систему фахово досконалого практикування.

Психологічна служба відзначає двадцятип'ятиріччя свого існування в складних соціально-політичних умовах. В результаті російської агресії в Криму і на Донбасі з'явилося майже два мільйони внутрішньо переміщених осіб, серед яких приблизно двісті тисяч дітей, тисячі загиблих і десятки тисяч поранених [2]. Знову перед працівниками служби постали непрості виклики – надати психологічну допомогу постраждалим людям, методично і практично підтримати колег з інших відомств, громадських організацій, волонтерів. До вже існуючих, традиційних для освітян проблем – адаптації дитини до навчання і навчального закладу, просвітницької роботи з усіма учасниками освітнього процесу, профілактики девіантної поведінки, корекції поведінки і розвитку дітей і юні додалися ще й проблеми роботи

з психотравмованою особистістю, її горем, емоційним вигорянням та ін. [2; 7; 30]. За статданими на початок 2016 року психологічна допомога була надана більше як 145 тисячам постраждалих, з них більше 74 тис. переселених дітей, учнів, студентів, більше 41 тис. їхніх батьків, більше 3 тис. дітей і сімей поранених, майже 31 тис. – учасників АТО [20].

Виходячи із зазначених тенденцій і проблем, найбільш актуальними на даний момент українського суспільствотворення напрямами психологічного забезпечення сфери освіти є:

а) інтеграція структурних підрозділів психологічної служби, організацій, установ, громадських об'єднань, які здійснюють свою діяльність у царинах психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освіти, в цілісну багаторівневу систему надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу;

б) соціально-психологічне проектування, моніторинг та експертиза умов та результатів навчальної діяльності вихованців, учнів і студентів у зв'язку з процесом реформування окремих складових освітньої галузі;

в) удосконалення програм професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників з метою підвищення рівня їхньої психологічної культури й психологічної компетентності;

г) соціально-педагогічне і психологічне забезпечення превентивних заходів щодо різних форм узалежнень, соціально небезпечних ігор, фізичного насилля та агресивної поведінки дітей, підлітків, молоді;

д) розробку й запровадження психологічних програм і проектів, спрямованих на профілактику асоціальних явищ (алкоголізму, наркоманії, соціального сирітства, насилля тощо), труднощів юної особистості в адаптації, навчанні і вихованні, порушень у її поведінці, діяльності, вчинках.

Отже, психологічна служба стала невід'ємною частиною системи національної освіти, вона конструктивно впливає на перебіг навчально-виховного процесу, покращує самопочуття і захищає психічне і соціальне здоров'я усіх його учасників, виявила свою здатність професійно відповісти на виклики сьогодення. Вважаємо, що створення і діяльність психологічної служби сьогодні – це один з найбільш вдалих результатів реформування національної освіти.

ВИСНОВКИ

1. Оглядаючись на двадцятип'ятирічну історію розвитку прикладної психології і запровадження її здобутків у систему освітньої практики на національному рівні державотворення, є підстави констатувати, що психологічна теорія і психологічна практика, утворюючи до певної міри цілісність, спричинили виникнення прикладної психології як науково-практичної дисципліни, яка виконує функцію опосередкування результатів теоретико-експериментальних досліджень з одного боку, і досвіду фахово компетентного психологічного практикування – з іншого.

2. Теоретико-методологічні пошукування і порівняння різнорівневих психологічних знань, їх об'єкта, предмета і методології добування дозволило визначити місце *прикладної психології* у системі цих знань та умістовити її сутність. Доведено, що прикладна психологія має свою специфічну мету, предметне поле, методологічне підґрунтя, світоглядні принципи і категорійно-поняттєвий апарат, що відрізняють її від інших дисциплінарних знань. Теоретичні засади вказаної гілки психології поєднують найбільш розповсюджені психологічні теорії в єдину взаємодоповнювану систему уявлень про розвиток особистості в онтогенезі і про її життєвий шлях, актуальну ковітальну ситуацію і життєві перспективи, які утворюють у цілому *долю* окремої людини (В.А. Роменець) – достеменного предмета психологічного пізнання і конструювання.

3. Специфічною функцією *прикладної психології у системі діалектичного взаємодоповнення знання і практикування* є проектування розвитку конкретної особистості як індивідуальності в контексті її *унікальних життєвих обставин шляхом розробки і застосування корекційно-розвивальних технологій*. *Визначення сутності* психологічної технології та обґрунтування її як системної методичної одиниці у прикладній психології дозволило створити умови для компетентної діяльності працівників усіх структурних ланок психологічної служби системи освіти. Методологічні інваріанти міждисциплінарного та еkleктичного розгляду методів психологічної практики, які притаманні різноманітним психологічним школам, були покладені в основу проектно-технологічного підходу до розвитку особистості у навчанні і вихованні. Застосування цього підходу уможливило створення цілої низки інноваційних технологій і

психотехнік впливу на особистість, які протягом років довели свою ефективність і результативність.

4. На основі теоретичних уявлень про сутність прикладної психології та розроблених на цій основі системи методичного забезпечення компетентного практикування було обґрунтовано структуру, організаційні принципи, мету і завдання функціонування психологічної служби у системі освіти України. Практична реалізація авторського бачення до побудови організаційної структури зазначеного практикування у вигляді ієрархічної моделі психологічної служби забезпечила безконфліктне її входження в освітню практику і стале функціонування протягом майже чверті століття. Сьогодні вказана служба є одним з найбільш вагомих внесків вітчизняних психологів у реформування освітньої галузі.

Насамкінець висловлю особистісне. Ця стаття є суб'єктивним поглядом автора на події, у яких він брав безпосередню участь або свідком яких він був. Безперечно, вплив прикладної психології на педагогічну практику в нашій країні набагато ширший. Ця тема потребує колективного висвітлення у різноманітних публікаціях. Тоді картина розвитку прикладної психології буде більш об'ємною й об'єктивною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга ; М. : АCADEMIA, 1995. – 224 с.
2. Агресія. Анексія. Конфлікт. Соціально-педагогічна та психологічна відповідь на виклики для дітей : методичні рекомендації для педагогів дошкільних навчальних закладів / авт. кол. за заг. ред. Левченко К.Б., Панка В.Г., Ковальчук Л.Г. – К. : Агентство “Україна”. – 2016. – 100 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев // Избр. психол. труды : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1980. – Т.1. – С. 16–178.
4. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості / О.Ф. Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
5. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т. – М. : Просвещение, 1982. – Т.1. – С. 291–436.
6. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога : [Монографія] / Т.С. Яценко, В.І. Бондар. – К. : НПУ імені М. Драгоманова, 2016. – 384 с.
7. Захист прав дитини в діяльності соціального педагога навчального закладу : [Метод. рек.] / авт. кол. за ред.: Ю.А. Луценка, В.Г. Панка. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016. – 73 с.
8. Костюк Г.С. Педология / Г.С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1933. – 357 с.
9. Кремень В.Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : [Підруч.] / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : Книга, 2005.

– 525 с.

10. Максименко С.Д. Генезис существования личности: [Монографія] / С.Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.

11. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Ваклер, 1997. – 302 с.

12. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с.

13. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В.Г. Кремень (голова), В.І. Луговий (заст. голови), А.М. Гуржій (заст. голови), О.Я. Савченко (заст. голови)]; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 448 с.

14. Основи практичної психології: [підручник для студентів ВЗО] / кер. кол. авт. В. Панок; Н. Чепелева, Т. Титаренко [та ін.]. – К. : Либідь, 2006. – 536 с.

15. Панок В.Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти): [метод. посіб.] / В.Г. Панок, В.Д. Острова. – К. : Освіта України, 2010. – 230 с.

16. Панок В.Г. Психологічна служба: [навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів] / В.Г. Панок. – [2-е вид., стер.]. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2013. – 328 с.

17. Панок В.Г. Прикладна психологія. Теоретичні проблеми: [Монографія] / В.Г. Панок. – К. : Ніка-Центр, 2017. – 188 с.

18. Петровский А.В. История и теория психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т.1. – 464 с.

19. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.

20. Психологічна служба: Підруч. / [В.Г. Панок (наук. ред.), А.Г. Обухівська, В.Д. Острова та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.

21. Роменець В.А. История психологии XX столетия / В.А. Роменець, И.П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 990 с.

22. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб : Питер, 2002. – 720 с.

23. Статистичний бюлетень показників розвитку психологічної служби та психолого-медико-педагогічних консультацій за 2015-2016 навчальний рік / [Горленко В.М., Лунченко Н.В., Мельник А.А. та ін.]. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016. – 49 с.

24. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

25. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд. – К. : Основа, 1998. – 709 с.

26. Фромм Е. Иметь или быть / Ерих Фромм. – К. : Ніка-Центр, 1998. – 400 с.

27. Фурман А.В. Вступ до шкільної практичної психології: [монографія] / А.В. Фурман. – К. ; Донецьк : Ровесник, 1993. – 52 с.

28. Фурман А. Психологічна служба університету: від моделі до технології / А. Фурман, Т. Надвичина // Психологія і суспільство. – 2013. – №2. – С. 80–104.

29. Фурман А.В. Идея і зміст професійного методологування: [Монографія] / А.В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 378 с.

30. Електронний ресурс: <http://psyua.com.ua>

31. Електронний ресурс: www.mon.gov.ua

32. Електронний ресурс: www.naps.gov.ua

REFERENCES

1. Abramova G.S. Vvvedeniye v praktichjeskuju psihologiju / G.S. Abramova. – Ekaterinburg : Djelovaja kniga ; M. : ACADEMIA, 1995. – 224 s. [In Russian].

2. Ahresiiia. Aneksiia. Konflikt. Sotsialno-pedahohichna ta psykhohohichna vidpovid na vyklyky dlia ditei : metodychni rekomendatsii dlia pedahohiv doshkilnykh navchalnykh zakladiv / avt. kol. za zah. red. Levchenko K.B., Panka V.H., Kovalchuk L.H. – K. : Ahentstvo "Ukraina". – 2016. – 100 s. [In Ukrainian].

3. Anan'jev B.G. Chjelovjek kak prjedmjet poznaniya / B.G. Anan'jev // Izbr. psihol. trudy : v 2-h t. – M. : Pjdagogika, 1980. – T.1. – S. 16–178 [In Russian].

4. Bondarenko O.F. Psykhohohichna dopomoha osobystosti / O.F. Bondarenko. – Kharkiv : Folio, 1996. – 237 s. [In Ukrainian].

5. Vygotskij L.S. Istorichjeskij smysl psihologichjeskogo krizisa / L.S. Vygotskij // Sobr. soch.: v 6 t. – M. : Prosvjeschenije, 1982. – T.1. – S. 291–436 [In Russian].

6. Hlybynye piznannia samodepryvatsii psykhiky maibutnoho psykhohoha : [Monohrafiia] / T.S. Yatsenko, V.I. Bondar. – K. : NPU imeni M. Drahomanova, 2016. – 384 s. [In Ukrainian].

7. Zakhyst prav dytyny v diialnosti sotsialnoho pedahoha navchalnoho zakladu : [Metod. rek.] / avt. kol. za red.: Yu.A. Lutsenka, V.H. Panka. – K. : UNMTs praktychnoi psykhohohii i sotsialnoi roboty, 2016. – 73 c. [In Ukrainian].

8. Kostjuk G.S. Pjedologija / G.S. Kostjuk. – K. : Rad. shkola, 1933. – 357 s. [In Russian].

9. Kremen V.H. Filosofiiia: Myslyteli. Idei. Kontseptsii : [Pidruch.] / V.H. Kremen, V.V. Ilin. – K. : Knyha, 2005. – 525 s. [In Ukrainian].

10. Maximjenko S.D. Gjenjezis suschjestvovanija lichnosti: [Monografija] / S.D. Maximjenko. – K. : KMM, 2006. – 240 s. [In Russian].

11. Maslow A. Psihologija bytija / A. Maslow. – M. : Vajler, 1997. – 302 s. [In Russian].

12. Mjerlin V.S. Ochjerk intjegral'nogo issljedovanija individual'nosti / V.S. Mjerlin. – M. : Pjdagogika, 1986. – 256 s. [In Russian].

13. Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini / Nats. akad. ped. nauk Ukrainy; [redkol.: V.H. Kremen (holova), V.I. Luhovyi (zast. holovy), A.M. Hurzhii (zast. holovy), O.Ia. Savchenko (zast. holovy)]; za zah. red. V.H. Kremenia. – K. : Pedahohichna dumka, 2016. – 448 s. [In Ukrainian].

14. Osnovy praktychnoi psykhohohii: [pidruchnyk dlia studentiv VZO] / ker. kol. avt. V. Panok; N. Chepelieva, T. Tytarenko [ta in.]. – K. : Lybid, 2006. – 536 s. [In Ukrainian].

15. Panok V.H. Psykhohohichna sluzhba vyshchoho navchalnoho zakladu (orhanizatsiino-metodychni aspekty): [metod. posib.] / V.H. Panok, V.D. Ostrova. – K. : Osvita Ukrainy, 2010. – 230 s. [In Ukrainian].

16. Panok V.H. Psykhohohichna sluzhba : [navch.-metod. posib. dlia studentiv i vykladachiv] / V.H. Panok. – [2-е vyd., ster.]. – Kamianets-Podilskyi : Drukarnia Ruta, 2013. – 328 s. [In Ukrainian].

17. Panok V.H. Prykladna psykhohohiia. Teoretychni problemy: [Monohrafiia] / V.H. Panok. – K. : Nika-Tsentr, 2017. – 188 s. [In Ukrainian].

18. Pjetrovskij A.V. Istorija i tjeorija psihologii / A.V. Pjetrovskij, M.G. Jaroshjevskij. – Rostov-na-Donu, 1996. – T.1. – 464 s. [In Russian].

19. Piazhje Zh. Izbrannyje psihologichjeskije trudy / Zhan Piazhje. – М. : Prosvjeschjenije, 1969. – 659 s. [In Russian].
20. Psykholohichna sluzhba : Pidruch. / [V.H. Panok (nauk. red.), A.H. Obukhivska, V.D. Ostrova ta in.]. – К. : Nika-Tsentr, 2016. – 362 s. [In Ukrainian].
21. Romenets V.A. Istoriia psykholohii XX stolittia / V.A. Romenets, I.P. Manokha. – К. : Lybid, 1998. – 990 s. [In Ukrainian].
22. Rubinshtejn S.L. Osnovy obschjej psihologii / S.L. Rubinshtejn. – SPb : Pitjer, 2002. – 720 s. [In Russian].
23. Statystychni biuleten pokaznykiv rozvytku psykholohichnoi sluzhby ta psykholoho-medyko-pedahohichnykh konsultatsii za 2015-2016 navchalnyi rik / [Horlenko V.M., Lunchenko N.V., Melnyk A.A. ta in.]. – К. : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2016. – 49 s. [In Ukrainian].
24. Frankl V. Chjelovjek v poiskah smysla / Viktor Frankl. – М. : Progrjess, 1990. – 368 s. [In Russian].
25. Freud S. Vstup do psykhoanalizu / S. Freud. – К. : Osnova, 1998. – 709 s. [In Ukrainian].
26. Fromm E. Imjet' ili byt' / Erih Fromm. – К. : Nika-Sjentr, 1998. – 400 s. [In Russian].
27. Furman A.V. Vstup do shkilnoi praktychnoi psykholohii : [monohrafiia] / A.V. Furman. – К. ; Donetsk : Rovesnyk, 1993. – 52 s. [In Ukrainian].
28. Furman A. Psykholohichna sluzhba universytetu: vid modeli do tekhnolohii / A. Furman, T. Nadvynychna / / Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №2. – S. 80–104 [In Ukrainian].
29. Furman A.V. Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia : [Monohrafiia] / A.V. Furman. – Ternopil : TNEU, 2016. – 378 s. [In Ukrainian].
30. Електронний ресурс: <http://psyua.com.ua>
31. Electronic resource: www.mon.gov.ua
32. Electronic resource: www.naps.gov.ua

АНОТАЦІЯ

Панок Віталій Григорович.

Прикладна психологія у педагогічній практиці України.

Дослідження присвячено історичному огляду впровадження досягнень прикладної психології у вітчизняну педагогічну практику, що інституціоналізована у двадцятип'ятирічній діяльності Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України. В ньому рефлексивно окреслені методологічні вектори дослідження явища психологічної практики, здійснено розрізнення прикладної, наукової, позанаукової і побутової гілок психологічного знання, визначено роль і місце прикладної психології у системі психологічного знання і суспільної практики. Практичне застосування одержаних результатів знайшло відображення у розробці та емпіричному втіленні організаційно-функціональних моделей, принципів і методичного забезпечення діяльності психологічної служби національної системи освіти.

Ключові слова: *прикладна психологія, педагогічна практика, наукова психологія, психологічна служба, практичний психолог, принципи, методологія, психологічна технологія, професійна підготовка.*

АННОТАЦИЯ

Панок Виталий Григорович.

Прикладная психология в педагогической практике Украины.

Исследование посвящено историческому обзору внедрения достижений прикладной психологии в отечественную педагогическую практику, что институционализировано двадцатипятилетней деятельностью Украинского научно-методического центра практической психологии и социальной работы НАПН Украины. В нем рефлексивно очерчены методологические векторы исследования явления психологической практики, осуществлено различие прикладной, научной, внеаучной и бытовой ветвей психологического знания, определено роль и место прикладной психологии в системе психологического знания и общественной практики. Практическое применение полученных результатов нашло отображение в разработке и эмпирическом воплощении организационно-функциональных моделей, принципов и методического обеспечения деятельности психологической службы национальной системы образования.

Ключевые слова: *прикладна психологія, педагогічна практика, наукова психологія, психологічна служба, практичний психолог, принципи, методологія, психологічна технологія, професійна підготовка.*

ANNOTATION

Vitalii Panok.

Applied psychology in the pedagogical practice of Ukraine.

The research is devoted to the historical review of the implementation of the achievements of applied psychology into the domestic pedagogical practice that institutionalized in twenty-five years of activity of the Ukrainian Scientific and Methodological Center of Practical Psychology and Social Work of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Methodological vectors of the study of the phenomenon of psychological practice are reflexively outlined in it, distinction of applied, scientific, non-scientific and everyday branches of psychological knowledge is carried out, the role and place of applied psychology in the system of psychological knowledge and social practice is defined. The practical application of the obtained results found its reflection in the development and empirical implementation of organizational-functional models, principles and methodical support of the activity of the psychological service of the national education system.

Key words: *applied psychology, pedagogical practice, scientific psychology, psychological service, practical psychologist, principles, methodology, psychological technology, professional training.*

Надійшла до редакції 06.07.2017.

Підписана до друку 28.07.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Панок В. Прикладна психологія у педагогічній практиці України / Віталій Панок // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 94–108.

ФЕНОМЕН ІМПЛІЦИТНОГО ПОРЯДКУ В ГЛИБИННОМУ ПІЗНАННІ ПСИХІКИ

Тамара ЯЦЕНКО

УДК 159.964

Tamara Yatsenko
**THE PHENOMENON OF THE IMPLICIT ORDER
IN THE DEEP COGNITION OF THE PSYCHE**

Постановка проблеми. У статті подано результати досліджень, спрямованих на пізнання психіки дорослих людей у її цілісності. Психодинамічний напрям, про який ідеться, започатковано в 1978 р. (див. [7]). Дослідження мало на меті розроблення *методу глибинного пізнання психіки* в її органічності, який синтезував би науково-практичні напрацювання у різних течіях психології, зорієнтованих не лише на наукове пізнання, а й, передусім, на надання людині практичної психологічної допомоги.

Упродовж тривалого часу залишалося відкритим питання адекватного розуміння психіки соціально адаптованих людей, які потребують допомоги в індивідуалізованій психокорекції, спрямованій на каталізацію особистісного зростання та самоактуалізаційного потенціалу. Дослідний контингент спочатку складала вчителі (вихователі), а, починаючи з 1990-х років, – психологи, котрі самі потребують особистісної корекції при їх професійній зорієнтованості на надання допомоги іншим людям.

Розроблення *методу активного соціально-психологічного пізнання* (далі – АСПП) передбачало орієнтованість на розкриття закономірностей функціонування психічного у його буттєвості. Глибинне дослідження психіки багатолітньо здійснювалось спіралеподібно: від теорії до практики – від узагальнення результатів практики – до теорії і т. д. З огляду на це, у розв’язанні проблем, які поставали впродовж більш ніж тридцяти років дослідження, увага концентрувалась не на “техніках роботи з людьми”, а на методологічних

положеннях, що сприяли індивідуалізації діагностико-інструментальних аспектів корекційного процесу АСПП. Центральним питанням цієї методології є розуміння цілісності психіки у її самоорганізаційних можливостях, що і загострило проблему розкриття категорійного поняття “імпліцитний порядок”. У перекладі з латинської “імпліцитний” (emplicite) означає прихований; той, що не виявляється явно, відкрито; такий, якого не знаходять при поверхневому спостереженні (див. [2, с. 258]).

Метою статті є спроба розкрити центральний ланцюг системної організації цілісної психіки з її передсвідомими утвореннями, заданими слідами витіснень, що фіксуються у відповідних енергетичних осередках, які інтегруються та створюють передумови для виникнення імпліцитного порядку, в якому й криється зв’язок двох сфер – “свідоме/несвідоме”.

Методи. Результати, що унааявлені у статті, базуються на аналізі стенографічного матеріалу глибинного дослідження психіки у процесі АСПП.

Основний виклад матеріалу. Свідоме і несвідоме виникають і функціонують через *біномну* (біном – двочлен) систему відносин. Двоїстість структури людської психіки – “свідоме/несвідоме” – залишалась малодослідженою проблемою. Нерозкритими є причини того факту, що жодна зі сфер психіки не може функціонально замінити іншу, як і бути дослідженою поза врахуванням іншої сфери. Свідоме і несвідоме – буттєві виміри психічного, функціонально взаємовиключають одне одного

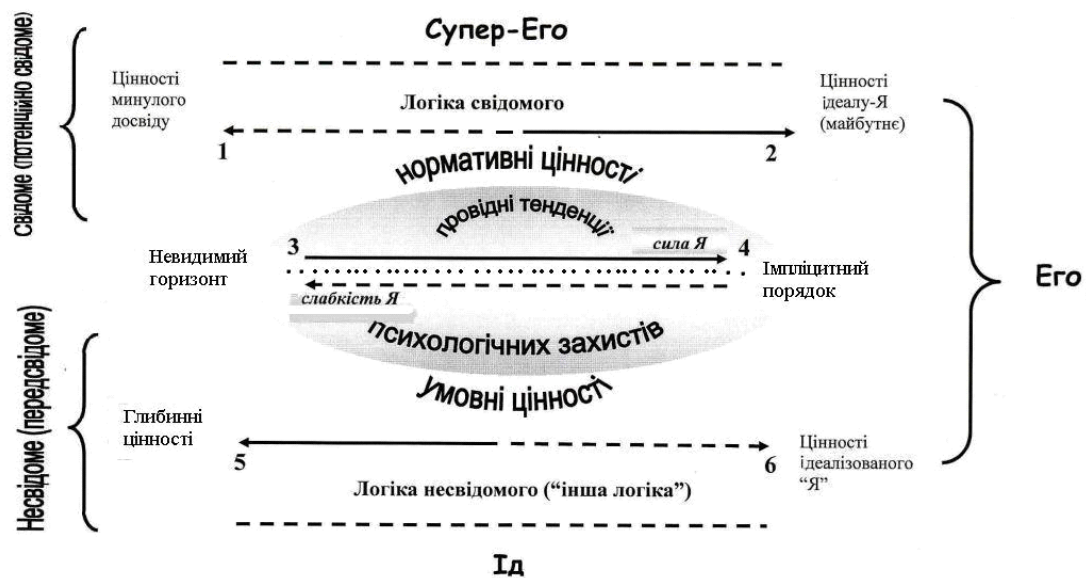

Рис.

Модель внутрішньої динаміки психіки

і водночас зберігають взаємопов'язаність у межах єдиної його метасистемної цілісності, поза якою вони взагалі перестають існувати як психічне. Свідоме, як і несвідоме, наповнює змістом спонтанну дію суб'єкта не завдяки (чи шляхом) зняття суперечностей, а через саму їх активність у суперечливій сутнісній діалектиці.

А. Шерозія вказує, що "біномна система відношень може виступати фундаментальним принципом зв'язку свідомого і несвідомого" [4, с. 355]. Цей зв'язок у психодинамічній парадигмі нами пов'язується з поняттям-уявленням імпліцитного порядку, що має відношення до межі (горизонту) взаємовпливів свідомого і несвідомого. Саме цей феномен, на наше переконання, породжується позадосвідним "утворенням", що каталізується базальними захистами і виявляється у суперечливих тенденціях психіки – або "до сили", або "до слабкості" (див. [7]). Особливості внутрішнього імпліцитного порядку полягають у заданості активності психіки конкретного індивіда слідуванню чомусь, що детерміноване внутрішньо та досягає дослідного прояснення лише за умов спонтанності поведінки суб'єкта та її психоаналізу в діалогічній взаємодії у системі "психолог – респондент" (далі – "П - Р").

На "моделі внутрішньої динаміки психіки" (рис.) імпліцитний порядок позначено крапками, що окреслюють "лінію" невидимого горизонту. Кожна крапка означає перетин "вертикалі" і "горизонталі" в акті спонтанної

активності суб'єкта. З огляду на це, імпліцитний порядок не підлягає дисциплінарним вимогам логіки, а тому задає лише динаміку "слідування за...", адже перебуває за межами критеріїв раціональності та ірраціональності поведінки суб'єкта.

Відтак саме імпліцитний порядок зумовлює внутрішню спонуку (латентний мотив) до активності суб'єкта незалежно від того, чи поведінковий акт є раціональним, або ірраціональним. Психодинамічна парадигма, яка становить основу дослідження, стверджує, що за вказаним порядком перебуває внутрішній базальний конфлікт "життя – смерть", який безпосередньо не уявлений у свідомості, котра приймає лише інстинкт самозбереження. Цей конфлікт маскується від свідомості системою психічних захистів, яка трансформує його у певні особистісні суперечності, пов'язані з тенденціями "до психологічної смерті" та до імпотування психіки. Недаремно Г. Гегель писав, що "всяка свідомість є двоцленим відношенням; свідомість як відношення взагалі – це суперечність" (цит. за [4, с. 357]).

С. Леклер відносно пізнання людиною свого внутрішнього світу зазначає, що воно розколоте й алогічне, інколи маскує себе, інколи підносить у тумані власної уяви (див. [1]). Відтак очевидною є архетипна схильність людини до символізації власної психічної сутності у її цілісності. Символічний образ здатний цілісно символізувати психічну розколотість та двоїстість.

“По той бік свідомості” існує світ витіснених переживань, які З. Фройд пов’язував із *символізацією* активності несвідомого. Це узгоджується з позицією С. Леклера, який вважає, що несвідоме – це “свідоме-перевертень” [1, с. 357]. Зокрема, він стверджує, що якби ця характеристика несвідомого психічного не виявлялась у вигляді *символічних образів свідомості* (давно відчужених ним самим), то ми про нього взагалі нічого не дізналися б [Там само]. Свідомість опрацьовує своє відношення до подібних утворень психіки через ставлення людини до самої себе й до всього, що її оточує. Саме з таких позицій виходить психодинамічна парадигма у процесі побудови діалогічної взаємодії в діаді “П – Р”. Свідомість може трактуватись як така, що маскує суперечливу сутність психіки захисною системою. Свідоме, завдячуючи образам-символам (мрії, мистецтво, релігія, сновидіння, “сни наяву”), допускає вихід назовні втаємничених бажань за умов маскування (приховування) їхніх смислів, які оберігаються опорами, що чинять спротив будь-якому проникненню в латентні змісти психіки. Приміром, перебуваючи під гіпнозом, людина несвідомо робить щось, проте здатна потім *раціоналізувати* причини своєї поведінки, хоча факт такої раціоналізації прихований від її свідомості.

Висловимо згоду з А. Шерозією в тому, що “...до *несвідомого психічного* потрібно ставитись як до того, що може бути сприйнятим як своєрідна “антисвідомість”” [4, с. 359]. На його думку, витіснене свідоме схоже на акторів, які пішли зі сцени, а потім їм потрібно повернутись, але вже явно в іншому одязі та в іншій ролі, не впізаній свідомістю. Свідоме при цьому не обізнане ні з їхнім зникненням, ні з приходом. Вірніше, тих, хто “приходить”, свідомість не співвідносить із тими, що зникли раніше: така інформація їй за жодних обставин і в жодному варіанті не представлена. Інакше б “актори” не змогли ні *покинути сцену свідомого, ані повернутися на неї знову*. Свідомість своїм втручанням створила б бар’єри. Отож, якби не цей “рух акторів”, не було б “вистави на сцені”, яка становить зміст свідомого.

У такий спосіб є можливість фігурально відобразити взаємозалежність двох сфер психіки – і коли вони компенсують одна одну, і коли виключають, і коли засвідчують невіддільність одна від одної. Так презентується цілісність психічного, яке намагаємося пізнавати, орієнтуючись на невидимий горизонт їхньої інформаційної дотичності.

У психодинамічній парадигмі, яка розробляється нами впродовж багатьох років (див. [4–8]), за актуальності пізнання психічного у його цілісності введено *принцип додатковості*, який є основоположним, відправним пунктом саме такого розкриття сутності психіки. Названий *принцип* свого часу був запропонований у квантовій фізиці Н. Бором. В обстоюваній нами парадигмі його адаптовано до специфіки суб’єктивності об’єкта пізнання та поділено на два підпринципи – неподільності сфер свідомого і несвідомого та підхід “з іншого”. Останній окреслено низкою постулатів, яких психолог має дотримуватися у процесі діагностико-корекційної взаємодії з респондентом (див. [6, с. 17–19]). Засадничим моментом вказаного принципу є обов’язковість надання респонденту можливостей прояву спонтанної активності, яка у своїй самопливності об’єктивує дієвість глибинних чинників. “У спонтанності поведінки, – як зауважує А. Шерозія, – несвідоме знаходить відображення у стійкості “іншої” логіки, яка постійно себе поновлює, – логіки виключно енергетично могутньої, але такої, що ніколи не стає єдиною” [4, с. 261].

Виходячи з такої позиції, зрозуміло, що боротьба за пріоритети логіки свідомого чи логіки несвідомого відсутня через їх існування у різних функціональних системах (які недопускають стерилізації однією іншої), хоча й виявляються вони завдяки власній інтегрованості у *спонтанній поведінці* суб’єкта. Неправильно було б штучно зводити вказані логіки у психокорекційному процесі до “спільного знаменника” (що апріорі є неможливим): їхня єдність присутня лише в *імпліцитному порядку психіки, що стає розлогим, помітним та спостережуваним у безпосередній поведінці суб’єкта*.

Мова свідомого, причому невидимо для себе, продукує приховану діалектику відношень, що задані “іншою логікою”, у якій категорія часу, простору, статі та каузальності функціонують по-іншому, ніж у сфері свідомого. У цьому значущу роль відіграють *мнемічні сліди*, тобто осередки витіснень, причому в їхньому синтезі з архетипною сутністю психіки, що несе мудрість поколінь і має здатність виявлятися в індивідуальному досвіді суб’єкта. Архетипність психіки заявляє про себе у візуалізованій, упредметненій репрезентації суб’єкта з використанням арсеналу образів, характерних для його індивідуалізованого світу (живої і неживої природи), що здатні передавати в

“іншому тілі” інформаційні еквіваленти, тобто “сенси” психіки. С. Леклер пише, що “було б наївним приписувати цим архетипним відбиткам історії людства локалізацію лише в мозку, вони вписані у світ усюди” [1, с. 264]. Каталогізувати їх неможливо, адже архетипи стають актуальними (“оживлюються”) лише за зв’язку з неусвідомлюваними мнемічними слідами. Саме ці зв’язки надають індивідуальної неповторності психіці кожної особи в її архетипному, тобто універсалізованому, вираженні.

У розв’язанні проблеми глибинного пізнання психіки вирішальну роль відіграє діалог, тому він може набувати функцій знаряддя компетентної праці психолога в діагностиці та корекції за АСПП (див. [5–8]). Без *діагностично адекватного співвіднесення слів зі спрямуванням енергетичного потенціалу несвідомого вони будуть мертвими буквами*, що фіксують у статичності процес пізнання. І хоча логіка несвідомого вирізняється *парадоксальністю*, її пізнання можливе лише за участі мови свідомого. Кожна із систем логіки “свідоме/несвідоме” дотична одна до одної і бере участь в *іншій* системі, проте результат цього не зводиться до жодної із них! Дотичність сфер психіки ще важче вхопити, ніж зустріч хвиль у звуковому просторі. В цьому полягає актуальність проблеми спільного єднального ланцюга взаємодії свідомого і несвідомого, який видається чарівно невидимим, але відчутним в імперативі впливу на поведінку суб’єкта імпліцитного порядку психіки. Особливо виразно це об’єктивується при роботі суб’єкта з репродукціями класичних полотен. У спонтанній активності він швидко та легко може ієрархізувати, ранжувати за значущістю вибрані ним репродукції. Діагностично-корекційний діалог у таких випадках слідує за імпліцитним порядком і водночас сприяє його виявленню.

Окремо зауважимо, що концепт імпліцитного порядку майже не представлений у науково-психологічній та філософській літературі. Водночас практика АСПП переконує, що цей концепт є тією ниткою Аріадни, яка веде до ключика розв’язання проблем глибинного пізнання психіки суб’єкта найоптимальнішим, а отже й емотивно найменш витратним і внутрішньо вмотивованим, шляхом.

Сутнісно йдеться про проблему гармонізації зусиль психолога з іманентною **готовністю і можливістю психіки сприяти цьому процесу здатністю впорядковувати матеріал, що**

зумовлено власне внутрішньо побуджованою ініціативою. Пояснення криється в наступному: дисфункції психіки спричинені енергетичним імперативом слідів пережитих негараздів (драм життя, “незавершених справ дитинства”), що синтезуються в імпліцитній упорядкованості, слідування якій дозволяє психологу йти *енергетично найекономнішим, й тому найоптимальнішим, шляхом у глибинному пізнанні*. Ми спираємося у діалогічній взаємодії з респондентом на той факт, що *психіка знанню охоплює все, не відає про це лише свідоме (щоправда, психіка і не зводиться лише до свідомого)*. Саме ця вселенська істина знаходить підтвердження в адекватній трансформації *ідеальної* (психічної) реальності у візуалізовані репрезентанти (малюнки, предмети чи слова, або самопрезентацію через добір репродукцій класичних полотен). З певністю можна сказати, що *інформаційні еквіваленти пов’язують ідеальну й упредметнену реальність шляхом смислового навантаження репрезентантів, що неможливо поза імпліцитним порядком*. Отож психіка інформаційно обізнана з притаманним їй смисловим багажем, що *виправдовує позицію психолога у його “слідуванні за респондентом”*.

Імпліцитний порядок – це “слідування за...”; це невидиме і неконтрольоване ззовні впорядкування спонтанних проявів активності респондента. Йдеться про латентне спричинення глибинних імпульсів активності, що психологу важливо не лише розуміти (ймовірно прогнозувати), а й урахувати при постановці запитань респонденту, які мають пробуджувати імпульс активності, за якою діє неусвідомлювана мотивація.

Чіткість послідовності вияву імпліцитного порядку та методологічна важливість його врахування в діагностико-корекційній практиці психолога пояснюються тим, що цей порядок формувався самоплинно (поза контролем свідомості) та має здатність узагальнено виражати індивідуальну неповторність функціонування психіки. *Імпліцитний порядок не можна ні стерти, ні змінити, ані деформувати, адже він заздалегідь не написаний і не причетний до жодного субстрату; він визначається перетином, інтерференційністю енергетичних сіток, за якими перебувають певні інтеграційні метасенси, дотичні як до свідомого, так і до несвідомого. Саме тому імпліцитний порядок має вияв в енергетичній потентності спонтанної активності суб’-*

екта, яка заявляє про себе поза “дисциплінарними” вимогами будь-якої логіки – чи то свідомого, чи несвідомого (“іншої логіки”).

Практика глибинного пізнання психіки у її цілісності доводить, що імпліцитний порядок іманентно притаманний їй. Це наочно засвідчує встановлена нами здатність ієрархізації суб’єктом репродукцій художніх полотен за їх значущістю для нього, що оптимізує й прискорює психоаналітичний процес пізнання. Динамічні діагностичні прогнози змістовно щільніше й оперативніше, легше й точніше здійснюються і підтверджуються в діагностико-корекційному процесі за умов розуміння та актуалізації можливостей респондента визначати послідовність використання візуалізованого, упредметненого матеріалу в аналітичному контексті.

Психодинамічна парадигма доводить, що володіння психіки архетипно латентними смислами, які вербально об’єктивуються в діалозі, що полегшує усвідомлення їх суб’єктом завдяки власній причетності до репрезентації. Інакше кажучи, багатолітня практика переконує, що за пріоритетною ініціативою респондента, за якою перебуває значущість смислових навантажень, упредметнений матеріал може вибудовуватися респондентом у порушній послідовності, заданій імпліцитним порядком. Причому він свідомо не може пояснити, чому ієрархізує візуалізований матеріал (зокрема, малюнки) саме так, а не інакше. Отож психіка наповнена смисловою значущістю для нього залежно від малюнка. Це засвідчує психоаналіз, що розкриває бездоганну впорядкованість матеріалу за смисловими параметрами, які *апріорі (до аналізу) не були відомі ні респонденту, ані психологу, де їх психоаналітичне пізнання відбувається в діалогічній взаємодії (порційно і багаторівнево) в аналітичній взаємодії “П ↔ Р”*.

Більше того, мова психічного у його цілісності виявляється не стільки в образах, символах (мова несвідомого), скільки у їхніх смислах, у яких функціонально об’єднуються обидві сфери (свідоме/несвідоме), що набуває представництва у невидимому, але практично відчутному, імпліцитному порядку, який незалежний від засобів самопрезентації суб’єкта, тобто він є наддосвідним і надзаданим. Останнє забезпечує простір психологу у використанні тих чи інших засобів глибинного пізнання, які самоплинно зміщуватимуться у фарватер імпліцитного порядку. Це сприяє уточненню достовірності психоаналі-

тичних результатів. Психолог, ініціюючи спонтанну активність респондента, може не остерегатися, що порушить когнітивну основу конкретних діагностичних висновків. Скажімо, в процесі аналізу малюнків респондента психолог може ініціювати фрагмент психодрами, моделювання з каменів чи невербальні вправи – в усьому проглядатиметься один і той же імпліцитний порядок психіки конкретної особи! Практика доводить, що репродукції художніх полотен особливо сприяють чіткості прояву імпліцитного порядку, очевидно, завдяки авторській психологізованості картин. Адже будь-яке художнє полотно несе емотивну значущість для його автора. Кількість таких репродукцій дає змогу визначити пріоритети спрямування психіки за параметрами базального конфлікту “життя – смерть”. Психокорекція у групах АСПП однозначно каталізує психокорекційну переорієнтацію в напрямку “до життя”!

Наш більш як тридцятип’ятилітній досвід глибинного пізнання психіки переконує, що завдяки об’єктивним законам внутрішньої її організації активність *здається факторами, які мають для неї смислову значущість*, а неусвідомлюваність їх не є бар’єром у здійсненні такого пізнання. Вони об’єктивно заявляють про себе в інваріантних, ітеративних характеристиках спонтанної поведінки респондента, яка підлягає цілісній інтерпретації.

Виявленню смислових параметрів несвідомого зазвичай протистоїть свідоме, що засвідчує суперечливість їх логік. Парадоксальним є той факт, що *імпліцитний порядок не розв’язує проблеми забезпечення органічності психічного, він її цілісно виражає зв’язністю та континуумністю енергетичних імпульсів, котрі спонукають до “слідування за...” в емпіричному просторі. Це задає внутрішню вмотивованість респондента до процесу глибинного пізнання. Імпліцитний порядок не можна об’єктивувати у “чистому вигляді” як даність, себто автономно від емпірики процесуальної взаємодії у системі “П ↔ Р”*. Останнє ускладнюється ще й тим, що “слідування за...” не передбачає об’єктивування характеру внутрішнього впорядкування самоплинної активності суб’єкта. Несвідоме можна об’єктивувати лише контекстно за умов спонтанної поведінки останнього. З огляду на заданість імпліцитного порядку несвідомим, цей порядок незмінно *володіє енергетичною силою, що й обумовлює послідовну дієвість мотиваційного чинника діалого-аналітичної*

взаємодії. Відтак у діалогічній взаємодії психолога з респондентом *імпліцитний порядок має вплив на послідовність динаміки його поведінки як суб'єкта*.

Сказане дає підстави констатувати відмінність процесу глибинного пізнання від академічного емпіричного дослідження, в якому порядок експериментальної процедури наперед визначається експериментатором. Організатор й утілювач глибинного пізнання (психолог) є “невільником” у слідуванні за континуумом розгортання активності суб'єкта. За таких обставин психолог професійно себе реалізує через професійно значущу інформаційну доцільність запитань до респондента, що ґрунтуються на ймовірнісному прогнозуванні. Тому психокорекційний діалог відрізняється від діалогу в його звичному розумінні як обмін інформацією. В АСПП інформацію потрібно здобувати на засадах єдності діагностики і корекції, їх порційності та багаторівневості. Психолог задає лише передумови об'єктивування та віднаходження інформаційної площини глибинного пізнання за відповідності динаміки діалогічної взаємодії в іманентній послідовності спонтанної активності респондента. Це уможливорює поздовжнє тлумачення (інтерпретацію) сукупного поведінкового матеріалу останнього, який під час взаємодії *актуалізує послідовність виявлення смислових параметрів власної спонтанної активності*. Діагностична спроможність запитань у вказаному форматі виявляється у пробудженні мотиваційного імпульсу енергії відповідно до сутності смислових навантажень, що й спричиняють імпульсування суб'єктної екзистенції-вітальності.

Діагностична точність психолога є успішною за відповідності його ініціатив імпліцитному порядку (з постійним урахуванням усього попереднього поведінкового матеріалу респондента від початку сеансу). Це визначає прогностичну обґрунтованість наступного кроку психолога та каталізаційну силу його запитань у спонуканні респондента до активності. Отож імпліцитний порядок співзвучний енергетичній потентності його мотивованості до міжособистісної взаємодії. Активність психолога залежна не лише від мотиваційної сили латентних сутностей та впливу їх на поведінку, а й від зростання ініціативності візуалізованими засобами, що виконують роль посередника глибинного пізнання. І. Пригожин у зв'язку з цим зауважував, що “потрібно вести діалог із

природою для її пізнання” [3, с. 280]. Усе це означає, що психолог не лише може, а й зобов'язаний впливати на перебіг глибинного процесу пізнання шляхом адекватної діагностики, в якій першорядним його помічником є вміння ймовірнісного прогнозування імпліцитного порядку психіки. Водночас він *не може і не має професійного права задавати (впливати на) зміст спонтанності респондента, як і самостійно розставляти акценти поза заданістю їх порядком розгортання його самоплинної активності*.

Психодинамічний діалог, з одного боку, враховує енергетичну потенційність суб'єкта, яка знаходить вираження в імпліцитному порядку, з іншого – здійснюється в умовах першопочаткової непрозорості особливостей індивідуальної заданості його поведінки. Для забезпечення ймовірнісного прогнозування й передбачення ризиків поведінки респондента психолог має набути досвіду діагностико-корекційного практикування, зорієнтованого на його суб'єктну поведінку, яка каталізована імпліцитним порядком як адептом дотичності обох сфер психіки. Це дасть психологу змогу наблизитися до пізнання семантики імперативу “глибинних” чинників психіки, які задають транзит пережитих суб'єктом життєвих негараздів та існують поза часом дієвості “слідових ефектів” (фіксацій). Здатність до вияву таких чинників у спонтанній поведінці пояснює пріоритет діалогу (постановки запитань) над іншими методичними прийомами, що є своєрідним *запобіжним засобом* від нав'язування респонденту хибних “істин”. У цьому допомагають не лише проміжні, а й підсумкові ланцюги інтерпретаційних узагальнень психологом його спонтанно продукованого поведінкового матеріалу.

Таким чином, у глибинному пізнанні психологу відводиться роль побудника внутрішньо-мотиваційних імпульсів активності суб'єкта, спрямованої на репрезентативну самовізуалізацію та об'єктивування власного самосприйняття. Важливе значення мають умови організації АСПП, зокрема введення низки принципів, а саме повна відсутність критики оцінних суджень у чорно-білих категоріях, настановлень, порад тощо.

Дослідження підтверджують факт, що енергетична активність суб'єкта перебуває під впливом слідів *перинатального, домовного періоду* розвитку особи, що є додатковим аргументом на користь використання у глибинному

пізнанні невербальних засобів, спроможних об'єктивувати енграми, фіксації домовного періоду, які не піддаються словесній репрезентації. Загалом інтерпретація отриманого у спонтанній діалогічній взаємодії поведінкового матеріалу дає змогу виявити суперечність між логікою свідомого (декларуванням бажань, поривань особи) і логікою її поведінки. Аналітичні інтерпретаційні висновки неодмінно містять як вербальні висловлювання, так і невербальні репрезентанти (малюнки, ліпку, моделі з камінців), які набувають *інтерпретаційної рівнозначності у процесі узагальнення сукупного масиву поведінкового матеріалу*. Останнє є зрозумілим за умов дослідної орієнтації на горизонт дотичності обох сфер психіки при їх функціональній несумісності. Без дотримання такого методологічного настановлення в деяких напрямках (як-от арт-терапія) обмежуються лише візуалізацією без наступного психоаналізу, що нівелює перспективи скористатися здатністю психіки саморозкритися під час її глибинного пізнання.

Професіоналізм психолога полягає у спроможності каталізувати процес діалогічних напрацювань, у накопиченні діагностично сутнісного поведінкового матеріалу, що часом потребує обмеження “шумових” поведінкових ефектів, що не становлять сутнісних у змістовлені для глибинного пізнання психіки (до прикладу, такими є філософування, академічні розмірковування та ін.). Важливо розуміти, що *візуалізований презентант* (малюнок, ліпка тощо) може за певних умов перейти в категорію “посередника” вказаного пізнання, що пов'язано з осуб'єктивуванням – емотивним та іншим наповненням – візуалізованого презентанта, а відтак з його уконкретненням індивідуалізованим змістом.

Наявність імперативу енергетичної обумовленості виявлення несвідомого, яке “проситься на поверхню” відповідно до імпліцитного порядку, поєднується водночас із невизначеністю форм поведінки суб'єкта. З огляду на це, важливо розуміти можливість актуалізації опорів, які блокують вияви смислових аспектів психіки, що становлять ризики для гідностей Я. Завдання психолога – нівелювати ці загати, розсувати, пом'якшувати й послаблювати їх. Його прогностичність неможлива без чутливості до внутрішнього імпліцитного порядку психіки, що сприяє як ефективності постановки ним діагностично точних запитань, так

і пропозицій респонденту в аспекті візуалізації його досвіду на засадах спонтанної активності.

Спонтанне об'єктивування несвідомих змістів психіки суб'єкта відповідне вимогам законів позитивної дезінтеграції психіки і вторинної її інтеграції на вищому рівні розвитку. В процесі психоаналізу важливо зважати, що несвідоме, з одного боку, “проситься на поверхню”, з іншого – поведінково маскує свої смисли. Тому психолог має професійно вміти не лише каталізувати вияв несвідомого, а й декодувати його зміст (смысл), що потребує діалогічної розлогості процесу аналізу. Його співпраця з респондентом сприяє накопиченню поведінкового матеріалу, семантично потентного в об'єктивуванні латентно-смыслових параметрів психіки, що потребують тлумачення. За таких умов *діалог стає каталізатором “енергетичної готовності” психіки до виявлення заданості поведінки особи неусвідомлюваними чинниками*. Оскільки імпліцитний порядок співвідноситься з межею, з так званим невидимим горизонтом дотичності функціонально несумісних сфер свідомого і несвідомого, то він інтегрує силові поля “з обох цих боків”. Тому розгортання індивідуально неповторної ініціативи того, хто проходить аналіз, може бути пов'язане з наявністю алогічності та ірраціональності тенденцій, що піддаються візуалізації у його спонтанній самопрезентації.

Інакше кажучи, послідовне розгортання поведінки респондента не є логічно послідовним, що ще раз указує на асиміляцію імпліцитним порядком смислових аспектів обох сфер психіки, які є функціонально несумісними (асиметричними). *Імпліцитний порядок об'єктивує психіку в спонтанній поведінці суб'єкта цілісно і невидимо для Я*. Доцільність запитань психолога обґрунтовується не лише зрозумілістю їх для респондента, а й спроможністю до актуалізації енергетичного імпульсу поведінки “іншою” сферою (несвідомим). Вияв імпліцитного порядку фігурально можна порівняти з календарем, сторінки якого жорстко впорядковані і, тим не менш, можуть наповнюватись індивідуалізованим і діаметрально протилежним змістом. Отож смислові параметри психіки є неповторними та невидимими для кожного респондента, як і упорядкованість вияву їх назовні.

С. Леклер пише, що “лише в полі психоаналітичного досвіду було виявлено наявність

“іншої логіки”, логіки несвідомого. І тим, хто претендує на достеменно наукове дослідження сутності психіки людини, *зв'язати на цю “іншу логіку” абсолютно потрібно* [1, с. 269]. Саме ця “інша логіка” не може бути спостережуваною психологом виокремлено, як і імпліцитний порядок. Вона об'єктивується у професійно-діалогічній взаємодії “П ↔ Р” на засадах спонтанності поведінки респондента, а також професійної її каталізації діагностично спроможними запитаннями психолога.

З огляду на орієнтованість психодинамічної парадигми на “невидимий горизонт” дотичності обох сфер, розуміння психологом важливості динаміки діалогічної каталізації імпліцитного порядку психіки конкретної особи є засадничою передумовою успіху діагностико-корекційного процесу. З певністю можна вказати на визначальну енергетичну силу несвідомого у його впливові на характер спонтанної поведінки особи. Розширення свідомості суб'єкта відбувається шляхом поглиблення розуміння внутрішньої особистісної суперечливості психіки, що відкриває перспективи її розв'язання. Психокорекційний ефект виявляється в гармонізації психіки, підвищенні її сенситивності та адаптивності до соціуму.

Відтак зрозумілою стає наша увага до імпліцитного порядку, який латентно асимілює та інтегрує домінантні “турботи” обох сфер, як і впорядковує динаміку спонтанної активності суб'єкта. Психодинамічна парадигма враховує запрограмованість несвідомого невичерпною “надвизначеністю”, яка вказує на обов'язковість орієнтованості психолога на той факт, що *“психіка знає все”, включаючи й те, чого не знає свідоме Я суб'єкта*.

Отже, будь-який акт спонтанної поведінки відбувається за участі системи психологічних захистів, які маскують сутність упорядкованості психіки. З огляду на визначені нами різновиди захистів, – базальні (“горизонталь”) та периферійні (“вертикаль”) – окремий акт психічного завжди має вияв у точці їх перетину. Несвідоме при його експлікації вирішує два завдання – проявитися назовні й замаскувати власні інтереси (сміслові параметри). Розвінчання цього факту потребує від психолога майстерності у діалогічному напрацюванні діагностично потентного поведінкового матеріалу з наступною його поздовжньою інтерпретацією. У процесі інтерпретації *вербальні і невербальні аспекти самопрезентації набувають рівнозначності*, що відповідає

факту інтеграції змістів свідомого (словесного) і несвідомого (образно-символічного) у внутрішньому імпліцитному порядку. Прихованість від Я імпліцитного порядку забезпечує його незайманість впливом чинника “соціалізації”, яка фактично й породжує інстанцію Я.

Саме енергетичні осередки мнемічних слідів, які не існують відокремлено один від одного, на наше переконання, відіграють провідну роль у формуванні логіки несвідомого, тобто “іншої логіки”. Такий синтез слідових ефектів, порівняно з логікою свідомого, спричинений процесами іррадіювання витісненої енергії, інтеграційні наслідки якого узагальнено відображає категорія “метадосвідне” (“позадосвідне”) (див. [7]). Завдяки латентності вказаних процесів немає змоги пізнати той чи той мнемічний слід витіснень як автономний чинник поведінки суб'єкта. Процес синтезу абстрагується від сюжетно-ситуативних аспектів поведінки, задає вектор внутрішньої готовності суб'єкта до активності, за яким перебуває потенціал нереалізованої (витісненої) енергії, котра має вияв в імпульсах його активності, що мотиваційно пов'язані імпліцитним порядком. Тому конкретика витіснень, будучи недоступною пізнанню, причетна до *наддосвідного синтезу дотичності обох систем психіки – свідоме/несвідоме*.

Методологічна вимогливість глибинного пізнання виявляється у слідуванні за *усталеними аспектами психіки, які розгортаються в неповторній динаміці для кожного суб'єкта*. Так досягається індивідуалізований психокорекційний ефект через об'єктивування інформації (яка була за межами сприйняття), що й відкриває перспективи розв'язання суб'єктом внутрішніх стабілізованих суперечностей та стимулює особистісну гармонізацію (гомеостаз) психіки на всіх рівнях – структурному, енергетичному та функціональному.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Будемо вдячні **психіці** за те, що вона “знає все” і що надає змогу професіоналу спиратись на це у процесі надання йому діагностико-корекційної допомоги шляхом розширення соціально-перцептивних знань, як і розвитку рефлексивного інтелекту. Особлива увага **імпліцитного порядку** пов'язана з його об'єктивністю і спроможністю енергетичної каталізації процесу глибинного пізнання й

самопізнання респондента, що мотивує та оптимізує діалогічну взаємодію “П ↔ Р” і відкриває перспективи наукового пізнання психіки. Крім того, особлива підтримка потенціалу **Я** має бути висловлена за соціальну прогресивність, за прагнення до розширення знань про себе самого, за вмотивованість самопізнавального інтересу, за здатність до репрезентативної візуалізації психічного у його упредметнених формах, що є інформаційно еквівалентними.

Свідомість суб’єкта заслуговує аналітичного схвалення за невтручання у процеси витіснень, формування передсвідомого (несвідомого), що обумовлює об’єктивність глибинних параметрів психіки; за співдружність (антиномію) взаємозв’язків підструктур психіки (а не лише антагонізм Супер-Его та Ід); за можливості психіки у збереженні інформаційних еквівалентів під час трансформації ідеальної (психічної) реальності в упредметнену (доступну для сприйняття та тлумачення дослідником) завдяки активності мови архетипів образно-символічних презентантів; за функціональну співпричетність сфер свідомого і несвідомого до невидимої межі (горизонту) дотичності океану психіки і за збереження їхньої автономії, функціональної асиметричності, що синтезується в *імпліцитному порядку, який перебуває поза дисциплінарними вимогами будь-якої логіки та має вияв як у раціональності, так і в ірраціональності актів поведінки суб’єкта.*

Найбільше психолог-аналітик має бути вдячний **суб’єкту як носієві психіки** за: а) неусвідомлювану внутрішню мотиваційну ініціативу, котра сприяє проникненню його розуму в сутність цілісності психічного з метою глибинного його пізнання; б) збереження інтересу до себе попри неможливість контролю за специфікою виявів глибинних чинників у спостережувану площину та ін., що відкриває перспективи цілісного пізнання психіки. Очевидно, що лише сам суб’єкт може внести зміни у власну поведінку через розширення рефлексивних знань, поглиблення розуміння когнітивних захисних деформацій та дисфункцій, які суперечать інстинкту самозбереження. Пробудження інстинкту самозбереження є провідним каталізатором особистісних самозмін у напрямку “до життя” та соціального самоствердження.

У психодинамічній практиці глибинного пізнання трапляються випадки, коли в групу

АСПП (у процес глибинного пізнання) приходили люди, раніше не знайомі зі специфікою такого типу роботи, загалом не здатні до рефлексії і саморефлексії. Тим не менше вони змогли успішно здійснити самокоригування завдяки пробудженню ініціативи *мотивованості самопізнання.* Не в останню чергу це вдавалося за професійної здатності психолога зважати на імпліцитний порядок спонтанності вияву їхньої ініціативи. Звідси зрозуміло, що професіоналізм психолога полягає в тому, щоб забезпечити самоплинність діагностико-корекційного процесу за наявності імпульсу побудження поведінки (енергетичного “підігріву”), який пов’язаний із *нереалізованістю певних витіснених потреб, котрі зберігають мотиваційний потенціал спрямованості на їх довершення.* Останнє зумовлює прояви деструктивних тенденцій психіки “вимушеного повторення” та ходіння “хибним колом”, які потребують послаблення.

Методологічна значущість розуміння фахівцями феномену імпліцитного порядку (для організації глибинного пізнання психіки) полягає у збереженні його латентності для респондента та в належному врахуванні особливостей його внутрішньої дії психологом у побудові діалогічного діагностико-корекційного процесу.

Проблема імпліцитного порядку має мета-значущий вимір функціонування для психолога у визначенні вектору професійних зусиль під час надання вагової допомоги суб’єкту, спрямованої на розв’язання ним особистісних проблем й відтак на стабілізацію внутрішніх суперечностей.

Врахування психологом імпліцитного порядку оптимізує процес надання кваліфікованої допомоги суб’єкту в розумінні порушень захищеності власної психіки, дає змогу програмувати динаміку тенденцій, що спричиняє нерезультативність витрат енергії і водночас суперечність з потребами його соціальної адаптації. Послаблення деструкцій психіки суб’єкта можливе за умов розширення його рефлексивних знань та розвитку соціально-перцептивного інтелекту. Все це посилює адекватність інформаційної компетентності особи в розумінні глибинної сутності власних особистісних проблем і сприяє ослабленню (нівелюванню) алогічності та регресивності форм поведінки, як і усуненню бар’єрів на шляху самоактуалізації власного потенціалу в контексті соціальної самореалізації.

Діагностико-психокорекційна робота з респондентом Н., проведена з використанням репродукцій художніх полотен, каменів та авторського малюнку

П – психолог. Н. – студентка I курсу ЧНУ імені Богдана Хмельницького (2016 р.). Заняття проходило у групі студентів за методом АСПП.

П: Вибери ті малюнки, які будуть для тебе емоційно небайдужими. Розклади, будь ласка, їх один за одним за їх значущістю для тебе. Вибери малюнок, з якого будемо розпочинати роботу. (До залу): ми спіраємося на те, що психіка людини знає все, але свідомому ці знання недоступні. Потрібно працювати, щоб ці знання стали надбанням свідомості й допомогли в її особистісному зростанні. Приступаємо до обговорення малюнку. Розкажи, що ти бачиш на *рис. 1*.

Рис. 1.
Картина З. Задемака

Н: Пустелю. Людину з хрестом на спині. Зламани шахові фігури. Хмари на небі.

П: З усього перерахованого, що для тебе є найбільш значущим?

Н: Людина з хрестом, це для мене центральна фігура.

П: У цій людині є хоча б щось від того, що власне ти переживала?

Н: Є. Мені проговорити те, що я переживала?

П: Важливо уточнити, що в цій людині з хрестом є такого, що спільне з тобою?

Н: Напевно, здатність нести хрест на собі, адже це доволі важко.

П: Тобто тобі зрозумілий цей метафоричний символ – хрест? Він наповнений для тебе певним особисто неповторним змістом? Я, на твоєму місці, теж вочевидь вибрала б живу фігуру посеред цих шахових фігур, але ж цей “хрест” символізує твої емоції, переживання? Зламани шахові фігурки щось означають?

Н: Не знаю, мені взагалі цей малюнок якийсь похмурий. Він близький за внутрішнім моїм станом, але взагалі не подобається. Просто те, що перше впало у вічі – це жива фігурка з хрестом, і я не могла його не взяти.

П: Звертає увагу те, що ти, Н., посеред усіх малюнків вибрала саме цей (*рис. 1*), і поставила його першим для аналізу. Значить, чимось він є значущим, відображає певні твої незгоди? Зламани шахові фігурки, хрест, який несе людина, пустеля, відсутність інших людей і ще, явно загрозливе, небо, яке може вибухнути дощем чи бурею. Значить, щось із пережитого досвіду, неначебто залишило подібний слід і ти це несеш у собі?

Н: Звичайно, воно є і завжди буде в мені, це певний слід, до того ж нелегкий.

П: Це якісь особисті втрати чи складні взаємини?

Н: Взаємини.

П: Взаємини і розлучення?

Н: Ні, просто погані взаємини.

П: Погані взаємини. Вони були за межами родини чи в родині?

Н: У родині.

П: Це є твої власні взаємини чи ти переймаєшся стосунками, які є в родині (приміром: “мати – батько”), що ускладнювали твоє життя?

Н: І не зі мною і зі мною – взаємини, які для мене важкі.

П: Інакше кажучи, взаємини подвійної складності, тому є зламани фігурки (*указує на шахи рис. 1*). Ти мала якісь втрати, поразки, розчарування?

Н: Поразок дуже багато, їх не перелічити.

П: Як це позначається на твоєму житті тепер, адже не випадково ти вибрала цей малюнок? Чи помічаєш, що це мінорить твоє життя загалом?

Н: Думаю, що так. Мені дуже важко довіряти людям і я вкрай рідко підпускаю когось до себе, переважно я одинока.

П: Тобі довелося розчаруватись. Хтось тебе розчарував, кому ти довіряла, на кого ти спиралась?

Н: Так.

П: Уяви, що тієї ситуації уже немає, тепер біля тебе інші люди, із середовища твого теперішнього студентського життя, і вони змушені тебе тераптувати чи компенсувати у взаєминах ті незгоди, які ти пережила в минулому.

Н: Важко переступити через попередній досвід, відкинути його, адже він слідує за мною.

П: Важко відкинути попередній досвід? А ти могла б до нього звернутися і щось сказати. Будь ласка, спробуй!

Н: Напевно, вже б нічого йому не сказала, я втомилась від нього.

Коментар психолога. Це означає, що ти сама хотіла б, щоб усе зникло, не було відчуття цього хреста (*показує на хрест, рис. 1*), щоб не було незгод, твого розчарування, хотілось би усе забути – це зрозуміло! Тут ми виходимо на те, що наш діагностико-корекційний процес йде в унісон з тим, чого бажає твоя психіка. Психокорекційний процес спрямований саме на те, щоб пізнавати наслідкові ефекти, які заявляють про себе (які є дуже сильними, нерідко сильнішими, ніж сама теперішня реальність). Матеріал дозволив

звернути увагу на те, що ти можеш не бачити гідність людей, які поряд з тобою, а взаємини з ними притмарюються лише тому, що в твоєму попередньому досвіді були негаразди з близькими тобі людьми. І в цьому є імператив прояву фіксацій минулого, що зумовлює деструктивні витрати енергії. І ти сама проговорила, що помічаєш певні повтори, перенесення на інших людей, які непричетні до пережитих негараздів. Це – тенденція вимушеного повторення, закон, який відкрив З. Фройд. Переживання, розчарування, емотивні навантаження, які потім (в інших, актуальних ситуаціях) впливають на моделювання взаємин шляхом привнесення туди небажаних емотивних відтінків, з чим тобі, Н., вочевидь, хотілося б попроситися назавжди. Ось так ми вийшли на внутрішню суперечність психіки. Відкладаємо цей малюнок, можливо, ще до нього повернемося.

П: Наступний малюнок – це репродукція “Найсильніший” (рис. 2). Коли я дивлюсь на цей малюнок, то в мене виникають відчуття, що це неначе акт самонародження. Чи є в тебе бажання самонародитись? Скинути той хрест, що несеш (рис. 1), відчути полегшення?!

Рис. 2.
Картина В. Сюдмака “Найсильніший”

Н: Не знаю. Коли я побачила цей малюнок, то в мене виникло відчуття, що ці складені руки є символом сили, а для мене сила в розумі, тому що акцент іде саме на голову (вказує на світло внизу статуї Свободи). Яблуко (зліва) – це асоціації з Раєм, з чимось хорошим. Земля (справа) для мене символізує масштаб, земну все-

охватність. Статуя свободи – розум, сила, воля, свобода!

П: Свобода, розум, Земля – це масштабність само-реалізації, простір у пошуках себе, свобода дій? В цьому твої цінності?

Н: Так.

П: Якоюсь мірою можна думати, що з води, з цих камінців ти б хотіла, згідно з названих тобою цінностей, самонародитися, що є дуже важливими для самореалізації у подальшому житті?! Стосовно рис. 1 – ти відчуваєш, що цей малюнок має бути під низом малюнку 2 (психолог підкладає рис. 1 під рис. 2)? Те, що відображає рис. 1 (хрест) є гальмом, якого ти хочеш позбутися?

Н: Може й так, імовірно, рис. 1 є тінню рис. 2, я про це лише зараз задумалась, я ж ніколи не була на подібних сеансах.

П: З чим би із цього попереднього малюнку (рис. 1) ти хотіла б попроситися у такому акті “самонародження” (рис. 2)?

Н: З хрестом.

П: Значить, хрест, очевидно, синтезовано виражає негаразди твого попереднього життя. Скажи, з чим цей “хрест” пов’язаний? Це не втрата когось рідного, ніхто не пішов із життя?

Н: Ні, це інше, це тяжкість моїх застряглих відчуттів, які не покидають мене.

П: Ніхто не пішов із життя, всі живі-здорові? Але у тебе є проблеми і хрест витканий із них? Що із цього хреста, якого ти могла позбутися актом самонародження (рис. 2), відпало б? Це, можливо, – докори совісті, почуття провини чи те, що ти сама собі не можеш пробачити?

Н: Напевно, я б відпустила ненависть, образу, агресію, але не фізичну, а більше моральну, самонеприйняття і ще багато чого, що хотіла б витягнути та збагнути шляхом їх конкретизації.

П: Конкретизувати й автономізувати важкий для тебе досвід, чи не так? (До групи) Як бачимо, наша Н. сама проговорює бажання змін, вказує на деструктивні наслідки руйнівної енергії мортідо, у її гальмівному впливі на лібідо – творчу, життєдайну енергію. (До Н.) Тобі було б легше?

Н: Так, я справді цього хочу! Хочу свободи від себе самої.

Коментар психолога. Ось, власне, джерела сили мотивації психокорекційних сеансів, які проводимо, – ми рухаємось в унісон із тим, що бажає психіка респондента. Для цього потрібно проторити доріжку, щоб можна було вийти на першопричини особистісних негараздів, які з часом не зникають. І не обмежуватися розповіддю, а забезпечувати конкретну діагностико-корекційну роботу, на тому візуалізованому матеріалі, який переконує в наявності в Н. проблем. Наскільки нам допоможуть інші малюнки важко наперед сказати.

П: Спробуємо продовжити аналіз рис. 2. Ця фігура, що виникла із води, – чоловічого чи жіночого роду?

Н: Чоловічого.

П: Дивлячись на рис. 2, видається, що ти в житті маєш власний ідеал?

Н: Чого саме?

П: Людини як такої, у високості досягнень, вагомості,

Н: Так, я переповнена відчуттями їх відчуження, відторгнення.

П: Ти ж їх хочеш забути? Якщо так, то чому ти оживлюєш ці почуття у взаєминах з іншими людьми, непричетними до пережитих аспектів?

Н: Не можу пояснити, все це самоплинно оживає, без моїх на те зусиль, а, тим паче, бажань.

П: Виявляється, що у спілкуванні з кожною людиною, ти шукаєш чи оживляєш “скелетик”, хоча він, очевидно, сам оживає. У цьому може бути велика проблема взаємин з іншими людьми. Цей внутрішній, невидимий інтерес до “живучості скелета” стабілізує “відчуття хреста на плечах”?

Н: Це вірно, такі відчуття є.

П: Гіпотетично, за цим може стояти почуття провини в єдності з тенденцією до самопокарання. Почуття провини – це одне з найбільш невидимих людині, але найважчих почуттів.

Н: Мені це знайоме.

П: Дуже цікавий малюнок (рис. 3). Ми більше говорили про ось цю частину (скелет), яка причетна до символу утроби, а її чорнота, як символ енергії мортідо, вказує, вочевидь, на непрості взаємини з матір'ю?! Енергія лібідо – конструктивна, любовна, творча енергія, а мортідо архетипно виражається темним, не життєдайним – стражденим.

(П. звертається до Н.) Поговори трохи про цю дівчину. Вона сидить ось так, дуже зваблива, ніби очікує принца..., звернись до неї.

Н: Я цей малюнок обирала, тому що була їй (дівчині) протилежність, тобто ось цей скелет справа, що створювало суперечність! І я більше звернула увагу саме на скелет, дівчини я ніби й не бачила.

П: Виходить, що ти більше у житті звертаєш увагу на “тіні”, ніж на такі звабливі, життєствердні аспекти повсякдення? Дивно, саме такий психологічний акцент ставиться тобою зараз, і це у такому молодому (юному) віці (I курс). Що б ти сказала цій дівчині та її протилежності – скелету (рис. 3). Вони ж якось взаємопов'язані? Адже ці фігурки сидять на одному дереві? Чи є взаємозв'язок?

Н: Я б скоріше прибрала дівчину, а залишила б дерево і скелет!

П: Як ти думаєш, щоб сказала ця фігура з рис. 2 (яка є символом свободи, сили, розуму) на те, що ти зараз проговорила? Що вона тобі сказала б, слухаючи, що ти ігноруєш красиву, молоду, звабливу дівчину, а залишаєш щось схоже на власний хрест – скелет?

Н: Вона запитала б: навіщо ти сама себе руйнуєш?

П: Виходить, ти усвідомлюєш, що руйнуєш себе? Ти сама собі не пробачаєш чогось із минулого? Що ти такого могла зробити в такому юному віці, що сама себе не пробачаєш? Можливо, це надумане і воно прижилось, а тепер задає наслідкові самовідчуття?

Н: Ні, це не надумане, я все це реально відчуваю і пережила...

П: Ти когось перетворила на такий скелет?

Н: Ні, я сама в собі це несу і це власне мій символ.

П: Тоді перед ким у тебе таке почуття провини, що ти перетворилась на скелет?

Н: Відчуваю провину і перед мамою, і перед собою.

П: Перед мамою? От чому фігурує утроба – це

символ-натяк на щось материнське. І в роботі з рис. 2 ми вийшли на утробний символ, а всередині ємкості (заданої зімкненими руками), щось як обламане (показує на штирі, рис. 2). Як пояснюєш провину перед матір'ю чи ти її теж намагалась так обламувати?

Н: Скоріше, вона намагалась мене обламувати, а не я її, тому гілок на дереві немає (рис. 3).

П: Чому ж у тебе така провина, що ти готова себе так карати, якщо ти уже ніби “покарана”? Чи це мати тобі так нав'яла?

Н: 50 на 50. Я і мама, але більше я сама.

П: Варто подумати про значущість цього почуття провини для тебе! У нас залишився ще один малюнок (рис. 4). На ньому зображено Пекло і Рай. Зображена Мадонна, яка свій шарф кидає вниз у Пекло, з тим, щоб душі, які розкаялись могли піднятися ним до Раю. Де ти себе відчуваєш?

Рис. 4.

Картина М. Реріха “Мадонна Лаборіс”

Н: Я відразу побачила себе у пеклі, я ще навіть не наблизилась до цього канатика (шарфа), щоб можна було піднятися до Раю. Десь тут (показує на скелю – язика вогню – біля шарфа).

П: Ти вважаєш, що не готова йти до Раю?

Н: Так, ще не готова йти до Раю, у мене ще ятрить провина.

П: Значить, ти поки що сама себе заганяєш у пекло чи затримуєш його у власних відчуттях?

Н: Очевидно, що так, але по-іншому в мене не виходить.

Психолог пояснила, що Н. потрібно відпочити і пропонує зустрітися після одноденної перерви.

Продовження діагностико-психокорекційної роботи з респонденткою Н.

Н: Пропоную розглянути, намальований мною, рис. 5 “Криза й етапи виходу з неї”. Я представлена зверху справа (рис. 5а). Це – динаміка моїх самовідчуттів.

П: Ти переживаєш горе (сльози), дискомфорт, і що ще?

Н: І комфорт теж переживаю.

П: А комфорт тому, що іншого виходу вже не існує? То ти вже звикла якось рятуватись у комфорті від дискомфорту? Але ж це тоді “захисний комфорт”?

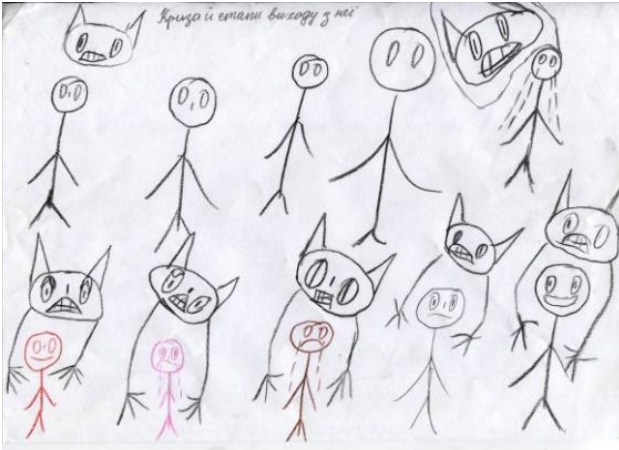

Рис. 5.
“Криза й етапи виходу з неї”
а – Н.

Н: І так, і ні. Але скоріше так, як ви говорите.

П: Тобто він рятівний? Значить, у тому “комфорті” тобі прийшлося від чогось у собі відступати. Від чого ти відступала, щоб набути такого комфорту?

Н: Від моральних принципів, від якихось норм суспільства. Я причетна до того, чого не повинно бути взагалі.

П: Ти принципи ігнорувала?

Н: Спочатку, ще в дитинстві, я не розуміла, чи вони є, чи це норма, або не норма щодо того, що відбувалось зі мною.

П: Але є ті, хто слідкують за відповідністю нормам – це наші батьки. Вони якось намагались вносити корективи?

Н: Мати не знала про цей аспект мого життя.

П: Ти щось таємно робила?

Н: Так, лише таємно.

П: Якщо таємно, то я думаю, що в тебе не було такої вже безрадісної картинки в дитинстві, вона могла з'явитись пізніше, коли ти стала рефлексувати і зіставляти вчинки з нормами та оцінювати себе?!

Н: Так, вірно, коли я згодом стала розуміти “що то було”, то і з'явився хрест.

П: “Що то було” прийшло до тебе ретроспективно. Малюнок, як репрезентант, відтворює щось, що було колись, з позиції твого ж таки розуміння. І от, коли ти це все збагнула, і з'явився оцей хрест на твоїх плечах?

Н: Так, десь з тринадцяти-чотирнадцяти років саме так ускладнилось моє внутрішнє самовідчуття.

П: Цей хрест на твоїх плечах є незмінним?

Н: Змінювався, але в плані розміру, зокрема, він має тенденцію збільшуватися, зростати.

П: Він збільшувався і ставав важчим?

Н: Так, інколи нестерпним, це важко описати словами.

П: Ти за щось не можеш пробачити себе?

Н: Так, не можу.

П: У тебе є почуття провини?

Н: Так, велике.

П: Перед ким із батьків?

Н: Перед мамою.

Психолог запропонувала зробити модель із каменів (див. рис. 6), де б фігурувала провина.

Рис. 6
Я, мама і почуття провини (фото)

Позначення:

1 – протагоніст Н. (перлина),

2 – мама,

3 – почуття провини Н.,

4 – перевертень (вітчим).

П: Чому почуття провини біля мами?

Н: Я так відчуваю.

П: Це твоя рука так поклала. Якщо ти близько поставила, то мама якось причетна до того, що в тебе виникла така провина. Бо, якби не мама, то, очевидно, не було б такого великого, важкого каменя (див. з на рис. 6).

Н: Напевно, все таки був би. Навіть якби не мама. Вона взагалі нічого не знає про це, а провину я відчуваю. Трохи знає, але поверхнево, не до кінця.

П: Якби обмежитись, взяти до уваги лише те, що мама знає, то яким би був камінь твоєї провини?

Н: Чорнішим, а не сірим.

П: А як мама сприймає твою провину?

Н: Маленькою перлинкою (див. фрагмент 1, рис. 6).

П: Інакше кажучи, мама досить добре до тебе ставиться? У вас з нею зв'язок може бути?

Н: Ні, зв'язку з нею не може бути (я там скелет).

П: Не може. Є тільки намистинка, як частина намиста, що архетипно символізує пуповину. Значить, отака розбіжність: мама вважає, що твоя провина – як намистинка, а ти, очевидно, остерігаєшся, щоб мама не дізналась про ланцюг твоїх учинків, про все те, що ти знаєш сама. Чого ж більше: почуття провини чи страху, щоб мама не дізналась про реальність і про те, як ти до себе ставишся, як ти думаєш про себе, себто в контексті потаємних учинків.

Н: Напевно, боюся, тому що вона звинуватить мене в усьому, а не іншого. Мені самозвинувачувати себе легше, ніж це буде з її боку.

П: Те, що говориш, є істотним. Ми інколи перебільшуємо провину, звинувачуючи себе, аби упередити звинувачення з боку інших. Кара інших буде ніщо порівняно з карою самих себе.

Н: Так, це вірно.

П: Але тоді є ж якась зацікавленість психіки так уже себе сильно навантажувати? Чому є зацікавленість у

цьому “Хресті провини”? Значить, з кимось значущим для тебе це пов’язано? Якщо можна, постав ще камінчик біля цього свого каменю провини (фрагмент 3), який би символізував людину, що причетна до виникнення такої великої провини у тебе.

Н: Обрала чорний камінь (фрагмент 4, рис.6, перевертень).

П: Ось тут ми бачимо дуже чорний камінь, хоч і менший, від каменя провини Н. Якась людина, яка має для тебе дуже важке, непробачне психологічне забарвлення? Правильно?

Н: Так, це і є камінь мого душевного спотикання.

П: Це чужа людина чи з родини?

Н: Одночасно і чужа, і з родини.

П: Чужа, тому що має такий колір?

Н: Ні колір – це оцінка його дій. Він є частиною сім’ї, але за відчуттями є чужим – це вітчим.

П: Які б метафоричні образи ти надала цій людині? Наприклад, що це миша, кіт чи що?

Н: Перевертень!

П: Якщо перевертень, тоді він зваблював тебе? Яким був би камінь, який символізував би те, що ти колись подивилась у його бік?

Н: Це був би світлий прозорий камінь.

П: Ти поставила б його далі від “каменя провини”? Коли з’явилась така “зваба”?

Н: З восьми років. Його суть дій було видно відразу, але у вісім років я це не могла розгледіти.

П: Ти пізніше побачила два боки цієї людини?

Н: Так.

П: Тоді за що ти себе караєш? Що ти пішла за світлом? Ти ж була безневинна у свої дитячій наївності!

Н: Я караю себе за те, що була учасником дій, яких не повинно було бути взагалі.

П: Ці дії стосувались вас двох чи ще хтось причетний був?

Н: Лише двох.

П: У вісім років ти була дитина і не могла ні протистояти, ні чітко зрозуміти сутність того, що відбувалось? То, може, не потрібно зрощувати на власних плечах той важкий хрест?

Н: Хоч я і не могла тоді розуміти... Пізніше ж зрозуміла сутність усього того, що зі мною діялось і те впадо тягарем на душу.

П: Але чому ти так себе картаєш, якщо ти чиста, невинна і прекрасна, колись дитина, а тепер дівчина? Характерно усім не бути “без вини винними”? А тут виявляється, що ти сама особисто власну безневинність перетворюєш у тяжку провину і є нею пригнічена.

Н: Тому, що я розуміла і не розуміла, я, швидше, відчувала, що щось не так, але ж була безсила...

П: У вас різниця у віці?

Н: Десь тридцять років.

П: Що б ти сказала світлій стороні цієї людини і темній?

Н: Напевно б нічого не сказала, там все єдине, чорнота домінує – це перевертень, тому світле поглинає темін!

П: Тобі не доводилось жодного разу сказати свою думку цій людині?

Н: Я просто не хочу повторювати те, що мені доводилось йому казати, резону все одно не було.

П: Тобто говорилось і ти не схвалюєш те, що говорила?

Н: Не дуже схвалюю, бо потрібно було б бути сильнішою, міцнішою.

П: Ця людина демонструвала мажор чи тоді уже з’явився оцей темний камінь?

Н: Темний камінь домінує у всьому, в моєму сприйнятті зараз – це безпросвітно.

П: Якби так трапилось, що твоя мама була присутня зараз на цьому “сеансі”, вона б більше зрозуміла, ніж ми, про що йдеться?

Н: Так, звичайно, більше.

П: Що вона б тобі сказала?

Н: О, Боже! Як це так! Коли? Де? Що? Зробила б вигляд, що вона вперше дивиться в цей бік.

П: Але вона тобі ще більше могла б тривогу посилити?

Н: Можливо, хоч тривоги вистачає і без цього!

П: Ось ця перлинка могла б покритися чорнотою у тих давніх ситуаціях?

Н: Могла б, без сумніву, від провини та сорому і покривалась постійно.

П: Тоді ти від мами все це утаємничуєш? Що ти сама собі сказала б з цього приводу?

Н: Зараз, у минулому чи майбутньому.

П: Як хочеш. Можеш і так, і так.

Н: У минулому – задумайся, не мовчи, роби хоч щось! Зараз... (довго думає)

П (допомагає гіпотезою): Зараз, очевидно, – як добре, що ти прийшла на психокорекцію, що пізнаєш щось нове, окрім того, що ти вже знаєш. Що ти сказала б собі на майбутнє?

Н: Розвивайся, не допускай застою в одній точці, рухайся, живи!

П: Зростай психологічно й інтелектуально, так?

Н: Так, без сумніву, я рада, що я прийшла на корекцію, що я багато чого для себе прояснила, що відчуваю як міцнію розумом.

Коментар психолога. На моделі із каменів видно відмінність між мамою і протагоністом (рис. 6, фігури 1, 2). Вражає те, що в такої молоді, гарної дівчини вже присутнє забарвлення з темними відтінками. Отож йдеться не про ситуацію, яка була і пройшла, а що темнота ситуації кидає “темін” на подальше життя Н., слідує за нею.

Н: Я думаю як би було добре, щоб у мене не було такої чорноти в душі.

П: Повернемось до рис. 2 із попереднього сеансу. Проговори, що він допоміг тобі зрозуміти?

Н: Я його тоді обрала, ставлячи акцент на “голові”, тобто на розвитку інтелекту – все йде з голови (вказує на світло біля статуї).

П: Тоді ти акцент робиш на власному розумі?

Н: Може бути, хоч для цього потрібно ослабити “темін” душі, щоб був світлим розум.

П: А як гіпотезу самонародження сприймаєш зараз?

Н: Скоріше, приймаю, бо відчуваю у цьому потребу.

П: Тоді самонародитись для тебе – це інтелектуально переродитись через переосмислення свого життєвого досвіду, збагнути як ти сама собі зараз шкодиш?

Н: Так, без сумніву, бо саме це мене затримує в якійсь внутрішній статисти, пустоті, схоже на зупинку в темряві пустелі власної душі.

П: Ти добре самопрогресуєш і є сподівання на вивільнення з темряви, про яку йдеться. Ми не можемо

народити себе біологічно, але можемо допомагати собі у переосмисленні пережитих ситуацій і просвітлити їх наслідки. Перейдемо до наступного малюнку із попереднього сеансу (рис. 3). Скажи, що ти винесла з аналізу цього малюнка? Що він допоміг збагнути?

Н: Більше всього – це роль цього “скелету” в моєму житті.

П: Цей скелет не просто суто символ, а частина тебе?

Н: Так, безсумнівно, це мої самовідчуття, це відчуження власної плоті, жіночого аспекту. Скелет же не має статі. Тепер я зрозуміла, чому весь час ігнорувала цю дівчину на рис. 3. Це був захист – я ж без статі, мені так простіше.

П: Для мене дійсно загадкою було твоє відчуження цієї чуттєвої, красивої дівчини.

Н: Я взагалі на неї уваги не звертала – вона як не існує для мене. І зараз теж це так, я не можу дивитись на її звабливий вигляд.

П: Це і дивує. Ти молода, красива і в тебе ще все життя попереду. Швидше можна було себе співвіднести із дівчиною (ніж із скелетом), адже ти юна, ніжна і красива?! Минулого разу я запропонувала тобі звернутись до цієї дівчини, однак ти сказала, що вона для тебе взагалі не існує? Можливо, коли пройшов уже час, ти зможеш звернутись до “дівчини” та до “скелета” із певним текстом.

Н: Ні, не можу, це важко, особливо до дівчини... Скелет – це усталений залишок моїх душевних страждань.

П: Значить, свою красу, гармонійність, яка презентована зовні, ти відчужуєш? Як і жіночність, принакність.

Н: Так, відчужую, і таке відчуття, що змінити це уже вище моїх сил.

П: Тоді, вочевидь, хлопцям не просто з тобою, вони мають супротив?

Н: Комп'ютеру зі мною нормально.

П: Ти омертвляєш інтимні взаємини чи опосередковуєш їх комп'ютером? Чи хлопців відносиш до категорії механіки? Розкажи, як?

Н: Просто не спілкуюся з ними. Мені краще бути самій, спокійніше, комфортніше. Я до людей не лізу, не нав'язуюсь і воліла б аналогічного і з їх боку.

П: Але ж вони можуть проявляти зацікавленість тобою, адже ти жіночна, гарна дівчина?

Н: “До побачення!” – на всі випадки життя, готовий щит! Якщо мені не цікаво чи щось не подобається – ото й усе! Іншого і не буває.

П: Але ти апіорі стверджуєш, що тобі уже “не подобається” людина. Ти не готова познайомитись, пізнати людину. З хлопцями це можна зрозуміти, але чому ж відчужується ця дівчина на рис. 3?

Н: Не знаю, що сказати... Думаю, тому що я себе відчужую, не сприймаю власний жіночий аспект. Мені видається, що це лише клопоти.

П: Проговори про свої труднощі, які ти відчуваєш, коли тобі потрібно звернутись до неї, до дівчини на рис. 3. Можливо, вона сама тобі якось допоможе.

Н: Мені просто немає, що цій дівчині сказати, вона ніби не існує.

П: Для тебе її як немає?

Н: Так, вона не існує для мене.

П: Значить, для тебе на цьому малюнку існує лише скелет?

Н: Так, я бачу лише його.

П: Тобі не здається, що це дивно?

Н: Здається, але я широко говорю так, як є! Щирість – це ж норма для таких занять?!

П: Коли ти вибирала малюнок, то вже відразу лише цей скелет бачила?

Н: Здається, я вибирала, бо він загалом емотивно вплинув на мене, видався небайдужим, а конкретизація – це вже потім.

П: А ти раніше теж могла дивуватись сама собі, чи лише зараз?

Н: Так, насправді я розумію, що можу викликати подив у когось, але так є.

П: А в чому це проявлялось?

Н: В тому, як я щось роблю, як я дивлюся на людей, на світ у цілому, і сама помічаю – не так як усі!

П: Тобто те, що у твоєму житті сталося, кардинально змінило твоє відображення світу, людей, твоє ставлення, погляди? Що ти є іншою, ніж навколишні?

Н: Так, я це помічаю, але вдіяти щось, упорядити я не можу.

П: Пережите тобою неначе генералізувало на усі сфери життєдіяльності? І на відчуття сімейних взаємин?

Н: Так, пережите не є виокремленим досвідом, це моя сутність.

П: І хто це помічає із членів сім'ї? В тебе є ще сестра чи брат?

Н: Брат.

П: Чи брат знає, що ти по-іншому дивишся на життєві речі, ніж він?

Н: Ні, я це намагаюсь ретельно приховувати.

П: А кому знайомо?

Н: Нікому, тільки я знаю, як я дивлюсь на світ, головне завдання – приховати!

П: Іншими словами, тобі доводиться роздвоюватись?

Н: Так. Мої думки і погляди залишаються при мені. Я теж залишаюсь сама при собі. Я хочу подякувати Вам за те, що я змогла на сеансі АСПП хоч трохи побути щирою, це не типово для мене.

П: Тоді ти у житті навчилась бути хорошою акторкою?

Н: Так і є, іншого виходу в мене немає.

П: Раз для тебе це так звично, спробуй у такому ж ключі поспілкуватись з цією дівчиною. Щоб вона навіть не здогадалась, як ти до неї ставишся.

Н: Я скажу їй, щоб вона одягнулась. Більше нічого.

П: Із того, що ти сказала, для тебе не байдужим є аспект інтимних взаємин. Натяком на це є її оголеність. Ти засвідчила, що інтимну тему ти волієш обходити.

Н: Можливо, обходжу, так, але ніяких зусиль до цього не прикладаю, це вже автоматично “обходиться” саме собою.

П: Тобі це легко робити! Ти заблокувала будь-які вияви власної чуттєвості. Ти хочеш прожити життя просто будучи Н., а не коханою, інтимно значущою, щасливою, жіночною? Я висловила гіпотезу, ти її, сподіваюсь, поправиш, будь ласка.

Н: Добре. Я хочу прожити життя цілісно, хочу самореалізуватись соціально, але при цьому також хочу мати власну родину, як усі люди.

Інтерпретаційне узагальнення психолога. Виходить, що така розщепленість тобі нелегко дається. Відступи від свого ества – вимушені, адже вони йдуть у розріз із власним бажанням “бути щасливою в родині”. Це

бажання придавнене пережитими там же (в родині) негараздами. Ти хочеш дітей, люблячого і коханого чоловіка. Чого ти “носом покрутила”, коли я говорила про любимого і люблячого чоловіка?

Н: Бо то вже друга історія, яка відходить, відсувається мною на периферію моїх бажань.

П: В тебе була цікава реакція. Можливо, я не правильно переформулювала чи уточнила твої бажання, то внеси поправки.

Н: Не буду поправляти, висловлені прогнози моїх бажань, тому що вони дуже близькі до істини, але сама собі у цьому я навіть не зізнавалась.

П: Ми уточнюємо розгляд малюнків із минулого сеансу, залишився один малюнок (рис. 4). Ти пам’ятаєш, де ти себе визначала? Можеш проговорити, щоб у нас була повна картина попередньої роботи?

Н: Я сказала, що навіть ще не виходжу з Пекла, моя дорога до Раю ще не почалась, я стою у Пеклі нижче, ніж ось ця скорботна фігура.

П: Це означає, що ти не лише переживаєш те, що “подарував” отой чорний камінь (перевертень), але сама у тій чорноті сидиш, подібно скелету, мов у чорній дірі, й затримуєш себе там.

Н: Це вірно, але це не має відношення до теперішньої реальності (я ж навчаюсь), а сказане – це ж те, що у мене в голові та в душі, я навчилася його утаємничувати.

П: І тоді в тебе є роздвоєння, від якого тобі, з одного боку, важко, а з іншого – воно як рятівне коло, яке дозволяє мати вигляд соціально адаптованої дівчини.

Н: Не впевнена, в якому відношенні *рятівне*? Ці проблеми затягують мене як у темну трясовину, а я із усіх сил намагаюсь утриматись “на плаву”.

П: Ось це і є твоя особистісна проблема. Те, що в тебе в голові, воно впливає на самовідчуття, на твою повсякденну життєдіяльність. І тоді тобі доводиться роздвоюватися, щоб приховати це?

Н: Так, це вірно, в мене на це йде дуже багато енергії, а що ж поробиш.

П: Тоді виходить, що світла твоя частина менш сильна, ніж темна, в яку зробив свій внесок “перевертень”. Тобі важко з такою силою боротись, задумайся, чому внесок “перевертня” (який фіксований у темних самовідчуттях) такий значущий для тебе? Ти його заморожуєш, стабілізуєш у собі, щоб, не дай Боже, не загубити! Хіба це те, про що ти мрієш? Хіба це варте того, щоб зберігати як “золоте яйце”?

Н: Можливо, темний бік і не такий уже і сильний, але я чомусь зациклена більше на ньому. Символічно, це як стержень, на який одягнуто колесо мого життя. Тоді динаміка є, але ж її одноманітність і задає її стержень.

П: Тоді поясни, який у тебе інтерес до цього темного боку? Чи ти вже вийшла із цієї ситуації?

Н: Ні, не вийшла.

П: Ти вже набула світлого, рефлексивно-раціонального погляду, але *ти ще не за межами*. Ти щось не можеш пробачити собі чи тій людині?

Н: Так, не можу пробачити сама собі перш за все, тому і так важко відійти.

П: Ти зацікавлена прожити життя у “чорному тілі” лише тому, що не можеш собі щось пробачити? А що це дає тобі? “Сидіти з перевертнем” за дверима власної душі, в тіні? То це уже позаду!

Н: Я не знаю. Мені просто здається, що я злюсь на себе, і, водночас, мені якось байдуже до себе. Моя проблема – це пекло моєї душі. Колесо, що одягнуте на стержень мого минулого, – це пекло моєї душі. Хоча, одночасно, мені ж і не байдуже до самої себе, адже я в університеті, я ж прагнула самопізнати себе, тому ж і вибрала психологічний факультет, думаю, все таки перспектива попереду. Я рада, що я тут... Світлого в душі, по суті, і не було... може, психологія мені його подарує!

Інтерпретаційний підсумок психолога. Пам’ятай, що ти молода, розумна і симпатична дівчина, приємна у спілкуванні. Ти повинна зрозуміти, що лише сама можеш надати собі допомогу – шляхом переосмислення позицій, які ми тобі допомогли прояснити, зрозуміти. Прийшлося торкнутись “темені” твоїх почуттів, породжених минулим. Потреби у психологічній освіті ставлять вимоги до твоєї зосередженості на трансформації енергії мортідо, активізованої фіксованими слідами минулого в ентузіазм професійного новостановлення психолога через ослаблення застиглих механізмів самопокарання. Динаміка, вказаного тобою, колеса поки що працює не на тебе, а лише витрачає енергію. Вивільнення від проблем потребує сили волі, необхідно поставити “стоп” деструктивним тенденціям, заданим минулим дитинством. Розуміння причин алогічності власних учинків сприятиме їх ослабленню та зростанню мудрості у ставленні до себе та до інших. Високу ціну платиш за “давно минуле”, яке й так уже забрало неймовірно багато сил, власної енергії, тяжких переживань, емоцій, страждань. Сподіваюсь, що *інстинкт самозбереження допоможе пробудженню твоєї раціональності, зрілості і розвитку дорослості*. Це – заповідь власних перспектив вивільнення від почуття провини, що утримує тебе у “пеклі” самопокарань. Робота над собою забезпечить наближення до душевного спокою та внутрішньої гармонії. Бажаю успіхів!

Н: Дуже дякую, відчуваю полегшення, просвітлення в розумінні себе та власних перспектив в опануванні професією психолога, що є моєю мрією. Вдячна членам групи АСПП, які співпереживали зі мною впродовж сеансу, розуміли та емотивно підтримували. Я отримала новий досвід і погляд на власні проблеми, на життя взагалі, на можливість психічного (людського) новостановлення. Я щаслива, що прийшла на факультет психології, і саме в той заклад, де проводиться особистісна корекція майбутніх психологів. Зрозуміла, що професійне становлення повинне починатись із себе, буду прагнути бути психологом для себе самої. Дякую.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Леклер С. Бессознательное: иная логика / С. Леклер // Бессознательное. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – С. 260–271.
2. Новый словарь иностранных слов: близко 40 000 сл. и словосполучень / за ред. Л.Л. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.
3. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: [пер. с англ.] / общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

4. Шерозія А.Е. Сознание, бессознательное, психическое и система фундаментальных отношений личности: предпосылки общей теории / А.Е. Шерозія // Бессознательное. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – С. 351–389.

5. Яценко Т.С. Основы глубинной психокоррекции: феноменология, теория и практика : [навч. посіб.] / Т.С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.

6. Яценко Т.С. Динамика развития глубинной психокоррекции: теория и практика / Т.С. Яценко. – Днепропетровск: Инновация, 2015. – 567 с.

7. Яценко Т.С. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога / Т.С. Яценко, А.В. Глузман. – Днепропетровск: Инновация, 2015. – 394 с.

8. Яценко Т.С. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога / Т.С. Яценко, В.І. Бондар. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 383 с.

REFERENCES

1. Ljekljer S. Bjessoznatjel'noje: inaja logika / S. Ljekljer // Bjessoznatjel'noje. – Tbilisi: Mjecnijerjeba, 1978. – S. 260–271 [In Russian].

2. Novyi slovnyk inshomovnykh sliv: blyzko 40 000 sl. i slovopoluchen / za red. L.I. Shevchenko. – K.: ARII, 2008. – 672 s. [In Ukrainian].

3. Prigozhin I. Porjadok iz haosa: Novyj dialog chjelovjeka s prirodoy: [pjer. s angl.] / obsch. rjed. V.I. Arshinova, Ju.L. Klimontovicha, Ju.V. Sachkova. – M.: Progrjess, 1986. – 432 s. [In Russian].

4. Shjerozija A.E. Soznaniye, bjessoznatjel'noje, psichichjeskoje i sistjema fundamjetal'nyh otnoshjenij lichnosti: prjedposylki obschjej tjeorii / A.E. Shjerozija // Bjessoznatjel'noje. – Tbilisi: Mjecnijerjeba, 1978. – S. 351–389 [In Russian].

5. Iatsenko T.S. Osnovy hlybynnoi psichokorektsii: fenomenologhiia, teoriia i praktyka : [navch. posib.] / T.S. Yatsenko. – K. : Vyshcha shk., 2006. – 382 s. [In Ukrainian].

6. Jacjenko T.S. Dinamika razvitija glubinnnoj psichokorrjkcii: tjeorija i praktika / T.S. Jacjenko. – Dnjepropjetrovsk: Innovacija, 2015. – 567 s. [In Russian].

7. Jacjenko T.S. Mjetodologija glubinnno-korrjkcionnoj podgotovki psichologa / T.S. Jacjenko, A.V. Gluzman. – Dnjepropjetrovsk: Innovacija, 2015. – 394 s. [In Russian].

8. Iatsenko T.S. Hlybynne piznannia samodepryvatsii psichiky maibutnoho psicholoha / T.S. Yatsenko, V.I. Bondar. – K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2016. – 383 s. [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Яценко Тамара Семенівна.

Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки.

Статтю присвячено актуальній проблемі розуміння цілісності психіки у її сутнісній феноменології. Конструктивній рефлексії піддані: біномність системи організації психічного у його феноменальності; фундаментальність принципу невід'ємності сфер свідомого і несвідомого; повнота розкриття характеру інформаційно-дистанційних взаємозв'язків свідомого і несвідомого на межі їх дотичності в діагностико-корекційному процесі АСПП; неможливість існування жодної із названих сфер поза межами єдиної системи психічного.

Доведено, що імпліцитний порядок виражає інтереси як свідомого, так і несвідомого, тобто інтегрує силові поля обох сфер. Це вказує на надвизначеність імпліцитного порядку. Введення цієї категорії активності психічного сприяє уточненню та довершенню структурної моделі внутрішньої динаміки психіки підструктурними елементами “невидимий горизонт” та “імпліцитний порядок” (позначено крапками між свідомим і несвідомим).

АННОТАЦИЯ

Яценко Тамара Семёновна.

Феномен имплицитного порядка в глубинном познании психики.

Статья посвящена актуальной проблеме понимания целостности психики в её сущностной феноменологии. Конструктивной рефлексии подлежат: биномность системы организации психического в его феноменологичности; фундаментальность принципа неотъемлемости сознательного и бессознательного; полнота раскрытия характера информационно-дистанционных взаимосвязей сознательного и бессознательного на границе их соприкосновения в диагностико-коррекционном процессе АСПП; невозможность существования каждой из названных сфер вне пределов единой системы психического. Доказано, что имплицитный порядок выражает интересы как сознательного, так и бессознательного, то есть интегрирует силовые поля обеих сфер. Это указывает на существование надопределенности имплицитного порядка. Введение этой категории активности психического способствует уточнению и довершенню структурной модели внутренней динамики психики подструктурными элементами “невидимый горизонт” и “имплицитный порядок” (обозначены точками между сознательным и бессознательным).

ANNOTATION

Tamara Yatsenko.

The phenomenon of the implicit order in the deep cognition of the psyche.

The article devoted to the actual problem of understanding the psyche in its entirety and phenomenological nature. The article stressed: binomial of mental organization system in its phenomenological nature; fundamental principle of conscious and unconscious inalienability; relevance of disclosure nature of information-distance relationship of conscious and unconscious on the verge of their tangent in diagnostic-correctional process ASPP; none of the spheres cannot exist outside the single mental system.

The article argues, that “implicit order” represents the interests of both conscious and unconscious, so integrates power field of both areas. This proves the determination of the implicit order. The introduction of the psyche’s activity category helps to clarify and complete the structural “Model of psyche’s internal dynamics” by substructural elements of “invisible horizon” and “implicit order” (marked with line of dots between the conscious and the unconscious).

**Надійшла до редакції 1.05.2017.
Підписана до друку 5.09.2017.**

Бібліографічний опис для цитування:

Яценко Т. Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки / Тамара Яценко // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 109–126.

ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ АГРЕСИВНОГО І НЕАГРЕСИВНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ СТАНІВ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Олена ТУРЕВИЧ

УДК 159.922.6

Olena Turevych
RELATIONSHIP BETWEEN AGGRESSIVE AND NON-AGGRESSIVE PSYCHOSOCIAL STATES IN YOUTHS

Актуальність теми дослідження. Сучасні спроби науковців розкрити юнацький вік сформували проблематику його психосоціальної сутності. Знаннєвий багаж західноєвропейської і вітчизняної психології про вікові періоди людини засвідчує, що психосоціальні детермінанти поведінки осіб юнацького віку водночас є засобом реалізації ними відповідних інтересів своїх ровесників, інших вікових груп, тобто старших або молодших від юнаків та дівчат. Таке ставлення зовнішнього середовища до особи конкретного вікового періоду спонукає до формування і мінливого прояву в неї агресивних чи неагресивних психосоціальних станів.

Наукові знання про динамічність агресивних і неагресивних рис особи юнацького віку достатньо важливі з позицій істинності характеристики їх змісту через те, що феномен агресії, за всієї повноти її осмислення та розуміння, на сьогодні не має єдиного загальноприйнятого тлумачення у психології. В науковій літературі агресивність юнацького віку як самостійна дослідницька проблема переважно розглядається сама по собі, безвідносно до інших (неагресивних) ознак поведінки особи. Такі методологічні підходи виправдані, коли виникає потреба встановити, наприклад, природу, види, мотиви прояву агресивності людини певного віку. Також агресивність слушно розглядати як різновекторний психосоціальний стан особистості юнацького віку: або аутоагресія, або вихід агресивності у зовнішнє соціальне довкілля.

Отже, позначений нами самою назвою статті аспект підходу до проблеми психосоціальної агресивності юнацького віку збагачує наукове знання про дану феномен. Такий підхід уможливує глибше розуміння природи людської агресії, сутності агресивного вчинку чи бодай агресивної поведінки в конкретній ситуації однієї особи або групи стосовно інших суб'єктів життєдіяльності. Результатом здійснення такого підходу будуть поглиблені знання про сутність людської особистості. Сподіваємося, що буде частково компенсована деяка одновимірність емпіричних аналізів у сфері вивчення внутрішнього світу особистості, наявні спроби зібрати і визначити із скалок прояву її поведінки і вчинків агресивну чи неагресивну сутність.

Мета статті: виявлення динаміки психосоціального стану особи юнацького віку як ієрархічної дихотомії “неагресивність – агресивність” у межах наявних психодуховних станів, котрі переживають особистість юнака чи юнки.

Об'єктом дослідження є студентська спільнота юнацького віку, яка не має статусу кримінальної, але представники якої ймовірно здатні здійснити, окрім суспільно значимих дій, девіантні вчинки з проявами агресії, а його **предметом** – особливості прояву і взаємодії агресивності та неагресивності як психосоціальних станів юнаків та дівчат – студентів ВНЗ.

Гіпотеза дослідження. Людина за своєю сутністю нездатна проживати соціальне життя, свої вікові періоди у стані агресивності безперервно, безупинно, тому що в цьому разі не

існувало б як суспільства, так і самої людини у її психологічному вимірі. Проте повсякденне життя кожної людини як особистості наповнене емоціями, почуттями, роздумами, образами, асоціаціями, логічним аналізом та прийняттям відповідних рішень і врешті-решт здійсненням реальних учинків, одні з яких є проявом агресії, інші – благістю. Сутнісно юнацький вік демонструє агресивні прояви, котрі, на нашу думку, розкриваються співмірно із неагресивними станами особи.

Методи дослідження: теоретичний аналіз стану розробки проблеми у психології, діагностичне вимірювання психосоціальних станів респондентів, факторний аналіз отриманих статистичних даних задля формулювання висновків.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для досягнення вказаної пізнавальної мети нами обрано засадниче поняття “відношення”, що розкриває смислове навантаження конкретних дій людини. Тому початковий етап пропонуваного аналізу присвячено не питанню про тип, вид чи спосіб відношення, а про відношення як прояв людської свідомості і про практикування вчинку-ставлення особистості до навколишнього соціального світу.

Поняття “відношення” у різних психологічних теоріях розвитку знання про людину виконує неоднозначну роль у пошуку відповіді на питання, що являє собою людина. Л.С. Виготський, розкриваючи співвідношення мислення і мовлення людини на прикладі дитячого періоду розвитку особи, наголошував, “що проблема відношень є найменш розробленою частиною у всій проблематиці сучасної психології” [1, с. 7]. Сфера відношень і ставлень становить спосіб буття людини, визначає її мислення й конкретні учинки. Відношення охоплює вчинкові дії-ставлення особистості до інших й до самої себе як формовияви, які розкривають психічне узмістовлення також і юнацького віку. Саме ж відношення характеризується діяльнісним, учинковим змістом, звісно, у форматі такого категорійного поняття, як “взаємодія”.

В індивідуальному прояві актуального вчинкового ставлення особи юнацького віку є підстави виокремити раціонально-логічний та чуттєво-емоційний компоненти. До того ж відношення-ставлення різних осіб мають неодинакову ступінь складності, способи та форми прояву. Навіть в одній і тій же особі вони постають мінливими, динамічними характеристиками її психологічної організації.

Існують відношення рівності та нерівності як відношення величин, тобто пропорцій, із яких одне є домінуючим у поведінці людини в якійсь ситуації, а інше – лише підпорядкованим [10].

Особисте відношення щонайперше розглядається у статичності. Статичний метод аналізу відношень агресивних і неагресивних станів особистості юнацького віку встановлює їх психоемоційний зміст за конкретний, визначений момент часу. Проте у психології існує напрям, що називається *динамічною психологією* (Р. Вудвортс, Т. Мур, Дж. Мак-Карді, К. Лоренц, У. Мак-Дугалл, К. Левін, Г. Олпорт, Г. Мерфі та ін.), який, на противагу статистичному підходу до аналізу психосоціальних характеристик людини, домінуючим визначає їх динамічний зріз. Завдяки цьому підходові розкриваються мотиви, потяги, інтереси, зміст учинків людини як особистості. Тому й особистість розглядається як динамічна система, котра здатна до саморозвитку. І тут продуктивним є взаємодоповнення: при одночасному застосуванні статичного методу аналізу з’являється можливість подати більш повний зріз психосоціальних характеристик, притаманних тій чи іншій особі або групі осіб юнацького віку.

Термін “динамічний стереотип” з грецької означає “*dynamis* – сила, *stereos* – твердий”. У словнику М.І. Кондакова даний термін характеризує “відносно стабільну систему реакції організму, що утворюється при багатократному повторюванні одних і тих же впливів зовнішнього середовища на органи відчуттів” [5, с. 154]. Основи такого розуміння відображувальної діяльності людини закладені вченнями І.М. Сеченова та І.П. Павлова про рефлексорну природу психіки.

Загалом принцип динамізму психосоціальних характеристик юні дає змогу виявити відхилення від норм поведінки і надалі, за потреби, здійснювати їх корекцію. Тому в контексті мети статті і було поставлено завдання виявити, чи притаманний динамічний стереотип конкретних психосоціальних поведінкових реакцій особам юнацького віку, які, повторюючись під впливом індивідуальних чинників або зовнішнього середовища, справляють позитивний чи негативний вплив й на кожен окрему особу. Динамічний підхід в аналізі змісту психосоціальних станів юної особистості сприяє формуванню такої психологічної моделі, яка описує її життєдіяльність у розвитку. В такий спосіб є сенс дотримуватися методологічної настанови Л.С. Виготського на врахування

історичної зумовленості психічного розвитку особистості.

Існує два варіанти побудови динамічної моделі психосоціальних станів особистості юнацького віку. Перший варіант характеризується пошуком вибору оптимальної траєкторії культурного розвитку особистості із множини можливих, наприклад, розвиток її творчих здібностей, у т.ч. творчого потенціалу (див. праці М.І. Білої, А.О. Довганя, В.О. Моляко, С.К. Шандрука, В.М. Ямницького, Л.В. Яновської та ін.). Другий варіант вирізняється збалансованістю обраної траєкторії прояву і розвитку психосоціальних станів особи (Ф. Хайдер, М.Д. Левітов, В.М. М'ясищев, В.О. Ільїн, О.П. Саннікова). Обидва варіанти важливі для вивчення змісту психодуховного потенціалу агресивності особи будь-якого віку.

Оскільки існує співвідношення рівності та нерівності як відношення величин, тобто пропорцій, то у структуру різновидів взаємозв'язків особистості закономірно входить і дихотомія "агресивність – неагресивність", що водночас характеризує як окремий психологічний зріз поведінку, діяльність і вчинки людини. Розуміння формовиявів відношень указаної модальності дає змогу конкретизувати психосоціальний зміст розвитку конкретної особи юнацького віку.

До структури змісту відомих для психології ознак неагресивного відношення належить перш за все ставлення, яке дослідники (М.Л. Бутовська, В.І. Самохвалова, А.І. Панченко, О.Є. Фурман, О.Я. Шаюк) виділяють як байдужість, апатію, страх, адаптованість, терпимість, примирення, милосердя, толерантність, любов та ін. Із названого переліку ознак неагресивності особи щонайперше виокремлюємо толерантність (терпимість). Саме ця ознака є, на думку окремих авторів (А.І. Панченко, А.В. Фурман, О.Я. Шаюк), найважливішою характеристикою ставлення особи чи групи, спільноти до собі подібних. Окрім того, для нас керівною є теза А.В. Фурмана, що толерантність домінантно становить не насилля, тобто виявляється неагресивною, опозицією-дією і навіть повноцінним учинком до агресивної поведінки особистості стосовно навколишніх чи самої себе (див. [20]).

З позицій бігевіористської концепції розуміння людини за схемою "стимул – реакція", співвідношення агресивного й неагресивного вчинків, їх роль у динаміці прояву сутності вікового розвитку юнацтва можна пояснити таким чином: прояв кожної агресивної реакції

юнака чи дівчини може бути стимулом подальшої актуалізації в них відповідної неагресивної реакції стосовно ситуації, у якій він або вона перебуває згідно зі своєю соціальною роллю. Адже не може конкретна особа знаходитися постійно у стані агресивності. Водночас вона не здатна одночасно у своїй вчинковій дії перебувати в агресивному стані і в стані толерантному, тому що вони взаємовиключають один одного. Цілком зрозуміло, що ці два стани є мінливими. Причому агресивність і толерантність – це відносно самостійні, самодостатні, функціонально незалежні вчинкові дії особистості.

Звісно, при такому тлумаченні сутності поведінкової агресивності особи виникає проблема визначення змістовних параметрів поняття "довготривалий" і його протилежності – "короткотривалий". Також залишається не зовсім зрозумілим, що саме становить критерій визначення тривалості агресивного чи неагресивного вчинення, і чи існує такий критерій узагалі.

Для перевірки істинності гіпотези про взаємозалежну динамічну нестабільність агресивних і неагресивних станів осіб юнацького віку нами було застосовано збір емпіричної інформації методом тестування юнаків і дівчат за методикою "Опитувальник повноти розуміння толерантності як психокультурного явища" авторів А.В. Фурмана і О.Я. Шаюк (див. [22, с. 49–50]). В архітектоніку тесту-опитувальника його авторами введені блоки питань, чотири з яких зорієнтовані на встановлення у респондентів розуміння ними сутності, структури і видів толерантності як психокультурного явища, їх соціальних функцій. П'ятий блок запитань – "Особистісний простір толерантності" – дає змогу юнаку чи дівчині здійснити самооцінку своєї повсякденної поведінки як толерантної чи нетолерантної упродовж навчання у ВНЗ. Всі блоки запитань даної методики сформульовані як відкриті. Така структура тесту-опитувальника, з одного боку, ускладнює процедуру самооцінювання обстежуваного, а також обробку дослідником отриманих відповідей, з іншого – уможливорює максимальне заглиблення того, і того у сферу розуміння сутності толерантності особистості, причому без особливих прийомів нав'язування студентам підготовлених шаблонів-варіантів трактування цієї людської чесноти як психокультурного явища. Звісно, дана методика охоплює переважно розпізнавання змісту неагресивних станів особи. Визначення їх змістового навантаження, себто того ступеня їх

неагресивності, який може бути змінений на агресивність без особливих психоемоційних зусиль, виявляє перспективи віднайти ті стани, які є постійними і стабільними компонентами проявів агресивності, навіть якщо остання може бути спонтанною й епізодичною у своєму оприявненні.

Опитування за даною методикою було проведене у квітні 2015 року серед студентів молодших курсів технічних спеціальностей Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя. Вибірка складала 121 особу юнацького віку 17–19 років, з них чоловічої статі було 75 осіб, жіночої – 46.

З усього набору відповідей респондентів на запитання індикаторів тесту-опитувальника привернули увагу ті, що засвідчують: по-перше, наявність у юні агресивного і неагресивного психосоціальних станів, по-друге, мінливість, динамічність цих станів не тільки як їх взаємну зміну, а й ще вказують на їх змістове навантаження: по-третє, самодостатній внутрішній динамізм кожного із психосоціальних станів, притаманних особистості вказаного віку.

Із опитаних 121 особи юнаків і дівчат їх переважна більшість (106 осіб) зазначили етичний аспект змісту поняття “толерантність”, долучивши такі ознаки-чесноти, як повага, ввічливість, вихованість, чесність, доброта, лояльність тощо. Психологічна компонента толерантності за уявленнями респондентів виявляється у терплячості, терпимості, спокійності людини. Примітно, що студенти помилково вважають, що толерантність є ознакою темпераменту. Дехто з них вказує, що вона являє собою рису характеру, бо завдяки толерантності люди сприймають інших без агресії. Частина опитаних (8 осіб) заявила, що толерантність протилежна агресивності. Подібні визначення юні змісту уявлення про толерантність вказують, що у більшості студентів сформоване світоглядне бачення толерантності як позитивного для суспільства психокультурного явища, як етичної норми повсякденної поведінки особистості. Невелика частина з респондентів (8 осіб) чітко та ясно підкреслила опозиційний статус толерантності відносно агресії. Також абсолютна більшість (106) опитаних характеризують толерантність як домінуючу ознаку поведінки навколишніх, що також вказує на диспропорцію у співвідношенні неагресивного та агресивного психічних станів на користь толерантності як форми неагресивного вчинення.

Серед тих, хто зауважив, що толерантність

має свою альтернативу, окрім агресивності, визначилось 30 респондентів, одні з яких до цієї альтернативи відносять альтруїзм, моральність, духовність” та інші риси людини, що “виявляють її культурний і духовний розвиток”. Інші назвали альтернативою толерантності неповагу, егоїзм, егоцентричну волю-тиск на інших, конфлікт, війну. Також показовими є міркування респондентів стосовно їх розуміння значущості толерантності у повсякденній взаємодії людей. Мовиться про функціональне навантаження толерантного психоемоційного стану людини. Дану позицію тесту-опитувальника підтримали 90 студентів із 121, з них 70 опитаних підкреслили виняткову вагомність у буденному спілкуванні такої чесноти, як “вислуховувати без насмішки інших людей”. Причому 19 осіб із 90 респондентів однозначно вказали, що толерантність “стримує агресію”, “конфлікти” і “формує” “правильну, тобто культурну, поведінку” людей. Якщо прийняти до уваги, що студенти по-різному дають відповідь на запитання: “Чи є альтернатива толерантності?”, то вони емпірично підтверджують існування протилежних до толерантності психічних станів, одним із яких і є агресивність.

В отриманих відповідях студентів важливим є і те, що вони вказують на діяльнісний характер толерантності як психокультурного стану особистості. Оскільки толерантна діяльність належить до системних якісних характеристик взаємодії людей між собою, то вона може по-різному проявлятися залежно від ситуації вчинення конкретної особи. Студенти не вказали на ту межу, за якою проходить заміщення толерантності будь-яким іншим психосоціальним станом, до якого відноситься агресія як важливий параметр нетерпимості. Остання, як відомо, тісно пов’язана із внутрішньою недостатністю культури особистості, що виникає на тому етапі, коли вона отожднює себе з ідеалом, для реалізації якого їй не вистачає душевних і духовних сил. Прагнення до ідеалу, зауважує В.В. Кортова, “не підкріплене реальною сукупністю переживань і вчинків, є причиною неприйняття фактичного стану мотивації, керованою суб’єктивністю відчуження. Особа із загострено гіпертрофованою критичністю ставиться до всіх людиноцентрованих уподобань і водночас не намагається виявити їх генезу, внутрішній зв’язок ідеальностей і реальних фактів, що суперечать його ідеалу. Він відмовляється визнати їх, з’ясувати розумну частку поблажливості до своїх упо-

добань” [9, с. 19]. Так виникає нетерпимість до себе, яка переноситься і на інших. Тому дослідницьку стурбованість викликає те, що 43 опитаних із 121 студента не відповіли на запитання: “Чи толерантні Ви самі до себе та як розумієте термін “самотолерантність?”. Подібна інтелектуальна капітуляція юнаків і дівчат свідчать про відсутність у них розуміння не тільки сутності толерантності як психосоціального явища, а й про їхні власні учинки та вчинкові дії інших людей як толерантні чи нетолерантні.

Оскільки респонденти відзначили динамічний діяльнісний характер толерантності як психокультурного стану людини, то важливо було дізнатися, чи змінилась за змістом їх особистісна толерантність. Із опитаних юнаків і дівчат дали стверджувальну відповідь 43 особи. На це запитання отримані різні й часто навіть діаметрально протилежні за змістом відповіді. Зокрема, у 12 осіб толерантність змінилась у кращий бік. До позитивних змін персональної толерантності вони віднесли: “зростання побутової індивідуальної культури”, “посилення уважності до інших”, “навичка прислухатись до думки інших”, “об’єктивне сприйняття критики”, “потреба знаходити спільну мову у спілкуванні”, “розвиток професійної толерантності” та ін. Дехто отожднював толерантність із обізнаністю внаслідок розширення й поглиблення знань про світ і людей, з якими доводиться спілкуватися у часопросторі ВНЗ.

Викликає стурбованість відповідь частини студентів про погіршення в них їхньої персональної толерантної поведінки під час навчання у ВНЗ. Деякі з них називали появу і посилення власної байдужості до проблем інших юнаків та дівчат, зниження рівня власної совісті як морального критерію поведінки, прояв схильності до вживання алкогольних напоїв та ін. І лише 13 осіб із 121 опитаного студента юнацького віку вказали, що персональна толерантність як елемент світогляду та прояв поведінки в них не змінилась відносно шкільного періоду їх життя. Дехто з них пояснював, що позитивний зміст власної толерантності сформувався у сімейному середовищі ще до університетського навчання. Нам такі відвертості важливі тим, що є непрямым підтвердженням позитивної ролі сімейного спілкування як одного із факторів формування неагресивних рис характеру юні у період їхньої чергової вікової кризи.

ВИСНОВКИ

1. Толерантність і нетолерантність існують як сталі психосоціальні стани поведінки особистості юнацького віку. Причому толерантності притаманний власний внутрішній розвиток не тільки як зміна одних її ознак іншими; вона здатна і до заміщення, витіснення себе із повсякденного спілкування на деякий період поведінки іншим, у тому числі й нетолерантним, психосоціальним станом. Серед ознак нетолерантності юнаків і дівчат домінує агресивність поведінки, яка функціонує як психосоціальний стан, що альтернативний терпимості.

2. Міркування респондентів показали, що толерантність як психокультурний динамічний стан особистості здатна до власних істотних змін під впливом зовнішнього середовища. Одним із них є оргструктурно та змістовно динамічне університетське середовище формального і неформального спілкування у тріаді “студент – викладач – адміністрація”. Так у часопросторі ВНЗ формується відповідний стабільно діючий, внутрішньо динамічний стереотип поведінки, коли неагресивність юнаків і дівчат переважає над їх схильністю до агресивних проявів конкретних учинкових дій. Такий динамічний стереотип й перебуває у підґрунті життєвої стійкості людини.

3. Обстоюваний нами підхід дає змогу глибше зрозуміти саму природу людської агресії, а також психологічні передумови агресивного вчинення, поведінки в конкретній ситуації однієї особи або групи. Результатом такого підходу є збагачення скарбниці психологічних знань про сутність людської особистості юнацького віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Виготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский // Мышление и речь. Психика. сознание. бессознательное (Собрание трудов). Текстологический комментарий И.В. Пешкова. – М.: Лабирифт, 2001. – 368 с.
2. *Динамическая психология* // Философский энциклопедический словарь; редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев. – М.: Советская энциклопедия, 1983.
3. *Егидас А.П.* Психологическая коррекция конфликтного общения / А.П. Егидас // Психологический журнал. – 1984. – Т.5, №5. – С. 52-62.
4. *Карцева Т.Б.* Личностные изменения в ситуациях жизненных перемен / Т.Б. Карцева // Психологический журнал. – 1988. – Т.9, №5. – С. 120-127.

5. Кондаков Н.И. Динамический стереотип / Н.И. Кондаков // Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – С. 154.
6. Кон И.С. Постоянство и изменчивость личности / И.С.Кон // Психологический журнал. – 1987. – Т.8, №4. – С. 126–137.
7. Кон И.С. Психология доброго поступка / И.С. Кон // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М., 1988. – С. 46–61.
8. Корнієнко І., Пачковський Ю. Насильство в молодіжному середовищі та основні причини, що його породжують / І. Корнієнко, Ю. Пачковський // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 7. – С. 4–9.
9. Кортава В.В. К вопросу о ценностной детерминации сознания / В.В. Кортава. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 64 с.
10. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силевич Костюк ; під ред. Л.М. Проколієнко ; упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл та ін. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
11. Началджян А.А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия / А.А. Началджян ; [уч. пос. для вузов]. – Ереван: Огебан, 2000. – 408 с.
12. Панченко А.И. Толерантность как культурная универсалия / А.И. Панченко // Социология. – 1996. – №4. – С. 116–129.
13. Платонов К.К. Концепция динамической функциональной структуры личности / К.К. Платонов // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 119–130.
14. Пенькова В.Н. Отношение подростков к “своим” и “чужим”, осознаваемый и неосознаваемый уровни / В.Н. Пенькова // Журнал прикладной психологии. – 2003. – №6. – С. 12.
15. Роменець В.А. Вчинок і моральна творчість / В.А.Роменець // Психологія творчості: [навч. посібник]. – 2-е вид., доп. – К.: Либідь, 2010. – С. 193–209.
16. Роменець В.А. Теорія вчинку / В.А. Роменець // Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [навч. посібник]. – К.: Либідь, 2006. – С. 838–854.
17. Рягузова Е.В. Поведение: личностные факторы и ситуационные переменные / Е.В. Рягузова // Вопросы социальной психологии личности. – Саратов: Изд-во СПИ, 2000. – Выпуск 1. – С. 21–26.
18. Самохвалова В.И. О содержании понятия “толерантность” в современном культурном контексте / В.И. Самохвалова // Философский журнал. – 2008. – №1. – С. 161–175.
19. Теория структурного баланса Ф. Хайдера / Г.М. Андреева, Н.Н. Бломалова, Л.А. Петровская. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: [учеб. пособие для вузов]. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 93–99.
20. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.
21. Фурман А.В. Вітакультурне обґрунтування практичної психології / А.В. Фурман // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 9–13.
22. Фурман А.В. Психодіагностика : [навч.-метод. модульний комплекс із дисц.] / А.В. Фурман. – Третьє вид., скор. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 64 с.
23. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
24. Шаюк О.Я. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми / О.Я. Шаюк // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 100–111.
25. Шаюк О.Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів / О.Я. Шаюк // Психологія і суспільство. – 2011. – № 3. – С. 28–65.

REFERENCES

1. Vygotskij L.S. Myshljenije i rjeh / L.S. Vygotskij // Myshljenije i rjeh . Psihika. soznanije. bjessoznatjel noje (Sobranije trudov). Tjextologichjeskij kommjentarij I.V. Pjeshkova. – М.: Labirint, 2001. – 368 s. [In Russian].
2. Dinamichjeskaja psihologija // Filosofskij enciklopedichjeskij slovar ; rjedakcija: L.F. Il'ichjev, P.N. Fjedorosjev, S.M. Kovaljev. – М.: Sovjetskaja enc-ija, 1983. [In Russian].
3. Egidas A.P. Psihologichjeskaja korrjeksija konfliktного obschjenija / A.P. Egidas // Psihologichjeskij zhurnal. – 1984. – Т.5, №5. – С. 52–62 [In Russian].
4. Karcjeva T.B. Lichnostnyje izmjnenjenija v situacijah zhiznjennyh pjerjemjen / T.B. Karcjeva // Psihologichjeskij zhurnal. – 1988. – Т.9, №5. – С. 120–127 [In Russian].
5. Kondakov N.I. Dinamichjeskij stjerejotip / N.I. Kondakov // Logichjeskij slovar-spravochnik. – М.: Nauka, 1975. – С. 154 [In Russian].
6. Kon I.S. Postojanstvo i izmjnenchivost lichnosti / I.S.Kon // Psihologichjeskij zhurnal. – 1987. –Т.8, №4. – С. 126–137 [In Russian].
7. Kon I.S. Psihologija dobrogo postupka / I.S. Kon // Etichjeskaja misl . Nauchno-publicistichjeskije chtjenija. – М., 1988. – С. 46–61 [In Russian].
8. Korniyenko I., Pachkovs kij Ju. Nasylstvo v molodizhnomu seredovyschi ta osnovni prychny, scho jogo porodzhujut / I. Korniyenko, Ju. Pachkovs kij // Praktichna psyhologija ta social na robota. – 2002. – № 7. – С. 4–9 [In Ukrainian].
9. Kortava V.V. K voprosu o cjennostnoj djetjerminacii soznanija / V.V. Kortava. – Tbilisi: Mjecnijerjeba, 1987. – 64 s. [In Russian].
10. Kostjuk H. Navchalno-vykhovnyi protses i psyklichnyi rozvytok osobystosti / Hryhorii Sylovych Kostjuk ; pid red. L.M. Prokoliienko ; upor. V.V. Andrijevskaja, H.O. Ball ta in. – К.: Rad. shkola, 1989. – 608 s. [In Ukrainian].
11. Nachaldzhjan A.A. Etnopsihologichjeskaja samozaschita i agrjessija / A.A. Nachaldzhjan ; [uch. pos. dlja vuzov]. – Erjevan: Ogjeban, 2000. – 408 s. [In Russian].
12. Panchjenko A.I. Toljerantnost kak kul turnaja univjersalija / A.I. Panchjenko // Sociologija. – 1996. – №4. – С. 116–129 [In Russian].
13. Platonov K.K. Koncejpcija dinamichjeskoj funkcionalnoj struktury lichnosti / K.K.Platonov // Psihologija lichnosti v trudah otjehjestvjennyh psihologov. – SPb.: Pitjer, 2000. – С. 119–130 [In Russian].
14. Pjenkova V.N. Otnoshjenije podrostkov k “svoim” i “chuzhim”, osoznavajemyj i njeosoznavajemyj urovjen / V.N. Pjenkova // Zhurnal prikladnoj psihologii. – 2003. – №6. – С. 12 [In Russian].
15. Romenec V.A. Vchynok i moralna tvorchist / V.A. Romenec // Psychologija tvorchosti: [navch. posibnik]. – 2-

e vid., dop. – K.: Lybid, 2010. – S. 193–209 [In Ukrainian].

16. Romenec V.A. Teorija vchinku. /V.A. Romenec // Istorija psihologii: XXVII stolittja. Epoha Prosvitnictva: [navch. posibnik]. – K.: Lybid, 2006. –S. 838–854 [In Ukrainian].

17. Rjaguzova E.V. Povjedjenije: lichnostnyje faktory i situacionnyje pjeremjennyje / E.V. Rjaguzova // Voprosy social noj psihologii lichnosti. – Saratov: Izd-vo SPI, 2000. – Vypusk 1. – S. 21-26 [In Russian].

18. Samohvalova V.I. O sodjerzhanii ponjatija “toljerantnost” v sovrmjennom kulturnom kontjextje / V.I. Samohvalova // Filosofskij zhurnal. – 2008. – №1. – S. 161–175 [In Russian].

19. Tjeorija strukturnogo balansa F. Hajdjera / G.M. Andrjejeva, N.N. Blomalova, L.A. Pjetrovskaja. Zarubjezhnaja social naja psihologija XX stoljetija: Tjeorjetichjeskije podhody: [uchjeb. posobije dlja vuzov]. – M.: Aspjekt Prjess, 2000. – S. 93–99 [In Russian].

20. Furman A.V. Geneza tolerantnosti ta perspektivu ukrainotvorennia (kompleksnyi proekt) /A.V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №1. – S. 6–20 [In Ukrainian].

21. Furman A.V. Vitakulturne obgruntuvannia praktychnoi psykholohii / A.V. Furman // Praktychna psykholohiia i sotsialna robota. – 2003. – №4. – S. 9–13 [In Ukrainian].

22. Furman A.V. Psykhodiahnostryka : [navch.-metod. modulnyi kompleks iz dysts.]/ A.V. Furman. – Tretie vyd., skor. – Ternopil: TNEU, 2015. – 64 s. [In Ukrainian].

23. Furman A.V. Psykhokultura ukrainskoj mentalnosti: Ekonomichna dumka, 2002. – 132 s. [In Ukrainian].

24. Shaiuk O.Ia. Naukovo-psykholohichne osmyslennia tolerantnosti yak zahalnoliudskoi problemy / O.Ia. Shaiuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2010. – №1. – S. 100–111 [In Ukrainian].

25. Shaiuk O.Ia. Osoblyvosti psykholohichnoi struktury tolerantnosti maibutnikh ekonomistiv / O.Ia. Shaiuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2011. – № 3. – S. 28–65 [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Туревич Олена Анатоліївна.

Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку.

В статті розкривається бінарна опозиція психокультурних станів особи юнацького віку як “агресивний – неагресивний (толерантний)”. На основі проведеного емпіричного дослідження висновується, що вказані стани особистості є внутрішньо динамічними, мінливими за змістом і зовнішньо протилежними одна до одної, утвореннями. Неагресивність, різновидом якої є толерантність, виявлено як домінуючий стан юнаків і дівчат. Динамічна нестабільність виявлених станів особистості юні становить підґрунтя формування від-

повідного стереотипу її власних поведінки, вчинення і життєвої стійкості.

Ключові слова: юнацький вік, агресивність, неагресивність (толерантність), психокультурний стан особистості, динамічний стереотип.

АННОТАЦИЯ

Туревич Елена Анатольевна.

Взаимоотношение агрессивного и неагрессивного психосоциальных состояний у лиц юношеского возраста.

В статье раскрывается бинарная оппозиция психокультурных состояний лица юношеского возраста как “агрессивный – неагрессивный (толерантный)”. На основе проведенного эмпирического исследования делается вывод, что указанные состояния личности внутренне динамические, изменяющиеся по содержанию и внешне противоположные друг к другу, образования. Неагрессивность, разновидностью которой является толерантность, обнаружена как доминирующее состояние юношей и девушек. Динамическая нестабильность выявленных состояний личности юношей и девушек составляет основу формирования соответствующего стереотипа их собственных поведения, совершения поступков и жизненной стойкости.

Ключевые слова: юношеский возраст, агрессивность, неагрессивность (толерантность), психокультурное состояние личности, динамический стереотип.

ANNOTATION

Olena Turevych.

Relationship between aggressive and non-aggressive psychosocial states in youths.

The article reveals the binary opposition of the psychocultural states of the youth as “aggressive - non-aggressive (tolerant)”. On the basis of the conducted empirical research, it is stated that these states of personality are internally dynamic, variable in content and externally opposite to each other with formations. Non-aggression, the kind of which is tolerance, has been identified as the dominant state of boys and girls. The dynamic instability of the revealed states of the personality of the youth forms the basis of the formation of the appropriate stereotype of its own behavior, action and life firmness.

Key words: youth age, aggressiveness, non-aggressiveness (tolerance), psycho-cultural state of a personality, dynamic stereotype.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

Надійшла до редакції 14.09.2016.

Підписана до друку 30.08.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Туревич О. Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку / Олена Туревич // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 127–133.

ЩОБ КИНУТИ КУРИТИ, РОЗВИВАЙТЕ ЧАСОВУ ОРІЄНТАЦІЮ НА МАЙБУТНЄ

Оксана СЕНИК, Роман РІЗНИК, Ірина ГОРБАЛЬ

УДК 159.923 : 159.9.072

Oksana Senyk, Roman Riznyk, Iryna Horbal
TO QUIT SMOKING, DEVELOP A TIME ORIENTATION FOR THE FUTURE

Постановка проблеми. Результати багатьох емпіричних досліджень доводять наявність зв'язку перспективи майбутнього із поведінкою особистості, її мотивацією і процесом прийняття рішень. Зокрема, виявлено, що зорієнтовані на майбутнє особи мають вищий матеріальний статус і вищий рівень фінансової грамотності: вони вміють відкладати гроші на майбутнє та вчасно сплачують грошові внески (М. Кліцперова-Бейкер, 2015). Розвинута часова перспектива майбутнього також пов'язана із вищою академічною успішністю студентів (Л. Барбер, 2009; Ф. Зімбардо, 2010; Ж. Нюттен, 1985; Т. Пітсма, 2011) та здійсненням здоров'язберігаючої поведінки: спрямовані на майбутнє особи вчасно проходять профілактичні медичні огляди, дотримуються дієти та слідкують за індексом маси тіла, використовують контрацептиви та більш регулярно перевіряються на ВІЛ (Ф. Зімбардо, 2010; Дж. Адамс і Д. Нетл, 2009; Дж. Адамс і М. Уайт, 2009; Б. Піко і Л. Брассай, 2009; П. Еплбі та ін., 2005; Н. Дор та ін., 1999). Їхня поведінка також частіше спрямована на захист і збереження навколишнього середовища (В. Коррал-Вердуго та ін., 2006, Т. Мілфонт, 2006, 2012, 2015). У будь-якому разі, вимірявши часову орієнтацію на майбутнє, можна значною мірою передбачити ті чи інші поведінкові стратегії особистості, що стане в нагоді фахівцям різних соціальних сфер – медикам, психологам, психотерапевтам, соціальним працівникам, педагогам.

Здійснення такого вимірювання можливе лише за наявності валідного і надійного психологічного інструментарію для діагностики часової орієнтації на майбутнє. Одним із таких інструментів є CFC-14 – (Consideration of future consequences scale) – методика, розроблена колективом американських психологів на чолі із Аланом Стратманом, яка характеризується високим ступенем надійності і валідності, зокрема прогностичної критеріальної валідності, та дозволяє виміряти дві складові часової перспективи майбутнього: близьке майбутнє і віддалене майбутнє [17]. Тому актуальним постає питання про здійснення адаптації цієї методики на українську вибірку з її ментальними та етнокультурними особливостями для подальшого використання фахівцями різних спеціалізацій у соціогуманітарній сфері суспільного життя.

Метою дослідження є адаптація “Шкали врахування майбутніх наслідків” (CFC-14) до українських соціокультурних умов сьогочасного суспільного повсякдення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від часу створення методики CFC у 1994 році та від моменту її використання і донині було проведено чимало досліджень. Зокрема, доведено, що врахування майбутніх наслідків позитивно корелює зі здоров'єорієнтованою поведінкою, намірами чи настановленнями: готовністю регулярно виконувати фізичні тренування (Дж. Адамс і Д. Нетл, 2009; Дж. Оулет та ін., 2005), стежити за індексом маси тіла

(Дж. Адамс і Д. Нетл, 2009; Дж. Адамс і М. Уайт, 2009), лімітовано приймати сонячні ванни (К. Гекман, Д. Вілсон і Л. Інгерсол, 2009), використовувати контрацептиви та регулярно перевірятися на ВІЛ і діабет (П. Еплбі та ін., 2005; Н. Дор та ін., 1999; Р. Крокет та ін., 2009). Особи із вищими значеннями за шкалою СФС також більш схильні вакцинувати своїх доньок проти раку шийки матки (Л. Морісон, П. Кодзоліно і С. Орбел, 2010), здійснювати профілактичну поведінку для попередження рецидивів хвороб (Ф. Сіроа, 2004), натомість менш схильні курити і вживати алкоголь (Дж. Адамс і Д. Нетл, 2009; Дж. Догерті і Дж. Брейз, 2010; А. Стратман та ін., 1994) та одночасно більш схильні кинути курити (В. Ковач, 2007).

С. Орбел з колегами також встановили, що за умови довготермінових позитивних наслідків здійсненої поведінки, особи із вищими балами за шкалою СФС більше налаштовані проходити профілактичні перевірки на діабет (С. Орбел і М. Геггер, 2006) і колоректальний рак (С. Орбел, М. Перуджіні і Т. Раков, 2004) та використовувати сонцезахисні креми (С. Орбел і М. Кирякакі, 2008). Натомість особи із нижчими балами за шкалою СФС більш придатні здійснювати перелічену поведінку за умови її короткотермінових / безпосередніх позитивних наслідків. Дж. Джореман з колегами (2012) також показали, що особи із вищими балами за субшкалою “СФС-віддалене майбутнє” мають більш виражені позитивні настановлення відносно фізичних тренувань і здорового харчування та більш виражені наміри тренуватися й дотримуватися здорового харчування впродовж найближчого часу [17]. Дж. Джореман у співавторстві з Р. Лю (2014) виявили, що жінки із високими балами за вказаною шкалою частіше є прихильниками ліберальних політичних поглядів, більше турбуються про довкілля, вірять у глобальне потепління і готові вкладати кошти для його зменшення порівняно із чоловіками [16].

Т. Кулідж з колегами (2014), досліджуючи за допомогою методики СФС молодь-безхатченків, виявили, що вищі бали за шкалою “СФС-близьке майбутнє” були пов’язані із більшою кількістю сигарет, які особа викурює щодень, довшим “стажем” куріння і меншим бажанням кинути курити. Вищі бали за цією шкалою також були пов’язані з наміром відвідати дантиста, однак не заради профілактики, але внаслідок вже існуючих проблем із зубами [7]. Досліджуючи за допомогою СФС підліт-

ків, які відбувають випробувальний термін за скоєні злочини, К. Естевез із колегами (2014) показали, що вони не відрізняються за шкалами СФС (“віддалене майбутнє” і “близьке майбутнє”) порівняно зі своїми однолітками із контрольної групи. Натомість їм характерна менш виражена орієнтація на віддалені наслідки своєї поведінки на протипагу ув’язненим дорослим [13].

Отже, шкала СФС має високий ступінь прогностичності стосовно цілої низки поведінкових патернів та інших конструктів на рівні психологічного вивчення особистості.

Від моменту розробки шкала СФС використовувалася як одновимірна: отримані високі значення вказували на схильність особи враховувати віддалені наслідки власної поведінки. Із запропонованих 12 тверджень п’ять були прямими і сім – оберненими. Однак згодом почали накопичуватися дані про те, що шкала СФС добре працює як двофакторна: п’ять прямих тверджень вимірюють схильність особи враховувати віддалені наслідки власної поведінки, а решта сім – близькі наслідки власної поведінки (Дж. Петрочеллі, 2003; Дж. Джореман та ін., 2008; Д. Раппанж та ін., 2009; В. Тоупол, 2010; Дж. Адамс, 2012; Дж. Джореман та ін., 2012). На користь двофакторної моделі шкали, окрім статистичного аналізу її факторної структури, свідчила також логіка психологічної інтерпретації: обґрунтовані два фактори, хоч і корелюють між собою, проте незалежно пов’язані з іншими психологічними конструктами. Наприклад, показано, що фактор урахування близьких наслідків власної поведінки пов’язаний зі здійсненням компульсивних покупок за допомогою платіжної / кредитної картки у борг, натомість результати за фактором врахування віддалених наслідків не є прогностичними щодо такого типу поведінки (Дж. Джореман та ін., 2008). Так само встановлено, що прогностичним для параметра самоконтролю є лише фактор зважання на близькі наслідки (обернена кореляція): низький рівень самоконтролю – це радше наслідок високого рівня зосередженості на найближчих наслідках власної поведінки, ніж показник недостатнього врахування її майбутніх наслідків (Р. Баумейстер та ін., 2000; Дж. Джореман та ін., 2008). Натомість фактор урахування віддалених наслідків власної поведінки є кращим предиктором стосовно здоров’єорієнтованої поведінки та її настановлень (Д. Раппанж та ін., 2009).

Таким чином, із позицій логіки психологічної інтерпретації, двофакторна модель є кращою, адже її використання сприяє попередженню спотворення результатів, що може зумовити аналіз кореляцій одного фактора із досліджуваним психологічним конструктом. Скажімо, у випадку вивчення зв'язку повноти самоконтролю із врахуванням майбутніх наслідків за умови використання однофакторної моделі шкали було б сформульовано висновок, що саме низький показник врахування віддалених наслідків власної поведінки сприяє зниженню рівня самоконтролю, що не відповідає результатам проведеного дослідження із використанням двофакторної моделі шкали (Р. Баумейстер та ін., 2000; Дж. Джореман та ін., 2008; див. вище). Отож, саме двофакторна модель передбачає, що особа може зважати або на віддалені наслідки власної життєвості, або на близькі наслідки своєї поведінки, або ж і на ті, й на інші (Дж. Джореман та ін., 2012).

Беручи до уваги накопичені дані на користь двофакторної моделі CFC, Дж. Джореман з колегами у 2012 році додали ще два твердження до загального переліку тверджень шкали, які працювали б на користь фактору врахування віддалених наслідків. Так було отримано інструмент із двох факторів, кожен з яких вимірюється сімома твердженнями. Емпірична перевірка нової версії шкали CFC із 14 тверджень дала такі результати: 1) аналіз надійності показав, що коефіцієнт α -Кронбаха для шкали "CFC-віддалене майбутнє" становить 0,80 (у першому замірі) / 0,82 (у другому замірі), для шкали "CFC-близьке майбутнє" 0,84 / 0,80; коефіцієнт α -Кронбаха оригінальної шкали "CFC-віддалене майбутнє", що складалася із п'яти пунктів, був нижчим – 0,70 / 0,74; 2) у результаті застосування конфірматорного факторного аналізу було отримано добрі показники моделі: $\chi^2 = 97,69$; $df = 69$; $\chi^2 / (df) = 1,42$; $p = 0,013$, GFI = 0,943; CFI = 0,965; RMSEA = 0,043 (нижня межа (lower limit, LL) = 0,020, верхня межа (upper limit, UL) = 0,062), натомість показники моделі для однофакторного рішення виявилися незадовільними [17]; 3) перевірка критеріальної валідності нової версії CFC показала, що дві шкали – "CFC-віддалене майбутнє" і "CFC-близьке майбутнє" – є незалежно прогностичними щодо регуляторної орієнтації (П. Локвуд та ін., 2002) та настановлень і намірів, пов'язаних зі здоровим харчуванням і виконанням фізичних тренувань: шкала CFC-близьке майбутнє виявилася пов'язаною із пре-

вентивною орієнтацією, натомість CFC-віддалене майбутнє – із промоційною орієнтацією та настановленнями і намірами дотримуватися здорового харчування та регулярно проводити фізичні тренування [17]. Таким чином, Дж. Джореман з колегами підтвердили перевагу двофакторного рішення шкали CFC.

Мета дослідження – здійснити адаптацію шкали CFC-14 до українських соціокультурних реалій та перевірити, яка версія – дво- чи однофакторна – є кращою для українського варіанту названої методики.

Основний матеріал і результати дослідження. Щоб отримати еквівалентну оригіналу шкалу українською мовою, яка вимірює орієнтацію на близьке і віддалене майбутнє, були здійснені наступні кроки: 1) виконано послідовні переклади шкали згідно із міжнародними стандартами – два незалежні прямі переклади оригіналу шкали з англійської на українську мову носіями української, котрі вільно володіють англійською; 2) отримані дві версії перекладу українською мовою зведено до єдиної тест-версії шкали; 3) виконано два незалежні зворотні переклади тест-версії шкали з української на англійську мову носіями англійської, котрі вільно володіють українською; 4) створено узгоджений варіант двох отриманих перекладів тест-версії і проаналізовано його еквівалентність оригіналу; 5) на основі аналізу еквівалентності внесено корективи до тесту-версії шкали, у результаті чого створено кінцеву версію шкали українською мовою; 6) здійснено оцінку надійності та валідності отриманого діагностичного інструменту.

На етапі перекладу над методикою працювали: 1) Ольга Кік (викладач англійської мови у мовній школі International House-Lviv, магістр англійської мови і літератури : Львівський національний університет імені Івана Франка) та Ірина Горбаль (викладач кафедри психології та психотерапії Українського Католицького Університету, кандидат психологічних наук); 2) Оксана Сенік (асистент кафедри психології філософського факультету ЛНУ ім. І. Франка, кандидат психологічних наук) та Роман Різник (магістр психології, ЛНУ ім. І. Франка), котрі виконали процедуру узгодження незалежних прямих перекладів і розробку тест-версії шкали; 3) Andrew Lewis (BA Philosophy and Politics : University of Warwick, UK) та James F. Joeriman (BS Psychology / BA Russian : University of Florida);

Таблиця 1

Порівняльна таблиця коефіцієнтів Кронбаха, отриманих для різних мовних версій Шкали

Шкала	Українська версія	Оригінал	Іспанська версія (CFC-12)	Португальська версія (CFC-12)
Віддалене майбутнє (7 тверджень)	0,68	0,80 / 0,82	Немає даних	Немає даних
Близьке майбутнє (7 тверджень)	0,73	0,84 / 0,80	0,74	0,82
Віддалене майбутнє (5 тверджень)	0,56	0,70 / 0,74	0,60	0,58
Шкала в цілому	0,76	Немає даних	Немає даних	Немає даних

MA Russian & East European Studies / MPA Public Policy : Indiana University), які здійснили незалежні зворотні переклади тест-версії англійською мовою; 4) Оксана Сенник, Роман Різник та Наталя Дейнека (викладач англійської мови у мовній школі International House-Lviv, магістр англійської філології : ЛНУ ім. І. Франка), котрі узгодили переклади тест-версії шкали, результати експертизи і створили кінцеву версію інструменту.

Оцінка надійності інструменту здійснювалася за допомогою визначення коефіцієнту α -Кронбаха (оцінка внутрішньої консистентності) та на основі результатів повторного тестування (метод тест-ретест, оцінка відтворюваності).

Валідність шкали перевірялася за допомогою кореляційного аналізу (оцінка критеріальної валідності) на основі зв'язків результатів шкали із відповідями обстежуваних на запитання анкети про те, чи вони курять, і наскільки вони вважають куріння шкідливим для здоров'я (оскільки, згідно з результатами багатьох досліджень (див. вище), особи з орієнтацією на віддалене майбутнє ведуть більш здоровий спосіб життя порівняно з особами із орієнтацією на близьке майбутнє). Відповідно, перевірялася гіпотеза про те, чи справді курці є менш орієнтованими на віддалене майбутнє на противагу особам, які не курять.

Оцінка факторної структури тесту здійснювалася на матеріалі результатів експлораторного (ЕФА) та конфірматорного (КФА) факторного аналізу.

Характеристика групи обстежуваних.

Дослідження проводилося з жовтня 2014 року по травень 2015 року. Всього в ньому взяли участь 514 осіб, з них 202 чоловіків і 230 жінок, 82 особи не вказали своєї статі. Середній вік обстежуваних становить 22,62 роки (min = 16, max = 57, SD = 6,02).

Оцінка надійності. Для перевірки надійності опитувальника оцінювалась внутрішня консистентність шкали та її відтворюваність. Внутрішню консистентність визначали розрахунком коефіцієнта α -Кронбаха, відтворюваність – методом повторних тестів.

Коефіцієнт α -Кронбаха розраховувався як для окремих субшкал – “близьке майбутнє” та “віддалене майбутнє”, так і для шкали в цілому (загальний показник урахування майбутніх наслідків). Для субшкали “близьке майбутнє” коефіцієнт α -Кронбаха склав 0,73, для субшкали “віддалене майбутнє” – 0,68 та для шкали в цілому – 0,76. На основі порівняння отриманих значень коефіцієнта α -Кронбаха з результатами інших мовних версій шкали [40; 41] та з оригіналом [17] (*табл. 1*) доходимо висновку: гомогенність властива як шкалі в цілому, так і окремим її субшкалам.

Перевірка відтворюваності шкали методом тест-ретест проводилася з інтервалом у два і чотири тижні. В дослідженні із двотижневим інтервалом взяли участь 80 осіб, у діагностуванні з інтервалом в чотири тижні – 107 осіб. В ході обстеження кожен учасник вказував своє прізвище, ім'я або нікнейм, які замінялися на порядковий номер після завершення

Показники ретестової надійності української версії
“Шкали врахування майбутніх наслідків”

Інтервал	Статистичні критерії	Близьке майбутнє	Віддалене майбутнє	Шкала в цілому
2 тижні	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	0,72 p < 0,001	0,71 p < 0,001	0,73 p < 0,001
	Значення t-критерію Ст'юдента	0,012 p = 0,991	-0,334 p = 0,739	-0,204 p = 0,838
4 тижні	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	0,75 p < 0,001	0,70 p < 0,001	0,86 p < 0,001
	Значення t-критерію Ст'юдента	-0,942 p = 0,347	-0,157 p = 0,875	0,561 p = 0,575

обстеження. Оскільки розподіл дисперсій змінних у кожному замірі відповідав нормальному, то якість відтворюваності визначалася за допомогою розрахунку коефіцієнта кореляції r-Пірсона (чим ближчий до одиниці, тим вища відтворюваність) та значення t-критерію Ст'юдента (відсутність відмінностей указувала на високий рівень відтворюваності), які подані в **таблиці 2**.

Як видно із **табл. 2**, коефіцієнт кореляції між вихідним балом обстежуваних та балом, набраним ними при ретестуванні, коливається від 0,70 до 0,86 (p < 0,001), що свідчить про високий ступінь відтворюваності у ситуації з українською версією методики “Шкали врахування майбутніх наслідків”. Отримані результати підтверджуються також розрахунком значень t-критерію Ст'юдента, які вказують на відсутність відмінностей між першим та повторними замірами.

Отже, результати визначення внутрішньої консистентності “Шкали врахування майбутніх наслідків” та її відтворюваності дають підстави висновувати про наявність високого рівня надійності отриманого психодіагностичного інструменту.

Оцінка валідності. Першим кроком стала перевірка факторної структури шкали, яка здійснювалася за допомогою експлораторного (ЕФА) та конфірматорного (КФА) факторного аналізу.

Відповідно до авторської концепції “Шкали врахування майбутніх наслідків” [17] експло-

раторний факторний аналіз проводився для факторної моделі, що охоплює два фактори. Виявлено, що виділені фактори сумарно описують 38,03% сукупної дисперсії даних порівняно з 51,2% в оригінальній версії Шкали. Водночас коефіцієнт кореляції між факторами такий самий, як і в оригінальній версії – -0,37.

Результати експлораторного факторного аналізу також показали, що всі твердження за навантаженнями відповідають тим факторам, до яких вони мають належати згідно з концепцією авторів методики, а саме твердження № 3, 4, 5, 9, 10, 11 і 12 – до фактору “близьке майбутнє”, твердження № 1, 2, 6, 7, 8, 13, 14 – до фактору “віддалене майбутнє” (**табл. 3**). Водночас одне твердження, а саме №3 характеризується крос-навантаженням: його навантаження у протилежному факторі вище і становить 0,30. Однак виключення цього твердження із загального переліку сприяє зниженню значення α -Кронбаха як для субшкали “близьке майбутнє”, так і для Шкали в цілому; включення ж його оберненого значення для розрахунку коефіцієнту Кронбаха для субшкали “віддалене майбутнє” підвищує значення α -Кронбаха для цієї субшкали лише на 0,019. Такі результати дають підстави стверджувати, що твердження № 3 працює добре як на субшкалу “близьке майбутнє”, так і на Шкалу діагностування в цілому. (В оригінальній версії Шкали, а також у її іспанській та португальській версіях таке крос-навантаження притаманне для твердження №5.

Таблиця 3

Факторні навантаження тверджень “Шкали врахування майбутніх наслідків”, отримані у результаті застосування експлораторного факторного аналізу

№ твердження	Близьке майбутнє	Віддалене майбутнє
1	-0,170	0,621
2	-0,119	0,470
3	0,497	-0,375
4	0,656	-0,008
5	0,591	0,225
6	-0,044	0,450
7	-0,132	0,578
8	-0,129	0,443
9	0,458	-0,265
10	0,637	-0,233
11	0,738	-0,225
12	0,624	-0,089
13	-0,040	0,712
14	0,025	0,668

Таблиця 4

Факторні навантаження тверджень “Шкали врахування майбутніх наслідків”, отримані у результаті застосування конфірматорного факторного аналізу

№ твердження	Факторне навантаження	Рівень значущості p
1	0,530	0,00001
2	0,417	0,00001
3	0,519	0,00001
4	0,507	0,00001
5	0,372	0,00005
6	0,329	0,00007
7	0,471	0,00001
8	0,396	0,00002
9	0,460	0,00001
10	0,590	0,00001
11	0,753	0,00001
12	0,541	0,00001
13	0,629	0,00001
14	0,565	0,00001

Причому виключення цього твердження із загального переліку в іспанській і португальській версіях сприяло підвищенню значення α -Кронбаха для цих мовних версій вказаної шкали.)

Таким чином отримано початкову факторну структуру української версії “Шкали врахування майбутніх наслідків”. Для її перевірки було застосовано конфірматорний факторний аналіз. У результаті його застосування отримано низку факторних навантажень для тверджень Шкали, які подані у **таблиці 4**.

Як впливає з **табл. 4**, факторні навантаження усіх тверджень достовірно вищі за 0,3. Отже, висновуємо, що кожне твердження Шкали вагомо працює на свій фактор. Крім того, результати перевірки початкової двофакторної структури за допомогою КФА також показали, що вона має достатній рівень відповідності зібраним даним: $\chi^2 = 119,637$; $df = 50$; $\chi^2 / (df) = 2,39$; $p = 0,00001$, $GFI = 0,932$; $CFI = 0,944$; $NFI = 0,910$; $SRMR = 0,043$; $RMSEA = 0,052$ ($LL = 0,041$, $UL = 0,064$). До того ж з моделі слідує, що майже всі показники знахо-

дяться в межах достатнього рівня відповідності, а показник SRMR – у рамках добротного рівня відповідності моделі. Для прийняття такого рішення значення GFI (goodness of fit index / якість індексу відповідності), CFI (comparative fit index / порівняльний індекс відповідності) і NFI (normed fit index / нормований індекс відповідності) повинні бути вищі за 0,90. Значення від 0,90 до 0,95 вважаються прийнятними і вищі за 0,95 – добротними. Для ґрунтовної відповідності моделі значення SRMR (standardized root mean square residual / стандартизований середньоквадратичний залишок) і RMSEA (root mean square error of approximation / середньоквадратична помилка апроксимації) мають бути нижчими за 0,05, а значення від 0,05 до 0,08 вказують на задовільний рівень відповідності [35; 39].

Показники моделі для однофакторного рішення шкали, як і в оригінальній версії, виявилася незадовільними: $\chi^2 = 484,14$; $df = 77$; $\chi^2 / (df) = 6,29$; $p = 0,00001$, $GFI = 0,857$; $CFI = 0,672$; $NFI = 0,637$; $SRMR = 0,085$; $RMSEA = 0,115$ ($LL = 0,106$, $UL = 0,124$).

Отже, за допомогою КФА було підтверджено двофакторну структуру української версії “Шкали врахування майбутніх наслідків”, яка збігається із факторною структурою оригіналу. Натомість використання цієї Шкали як однофакторної, не задовільняє статистичні критерії відповідності, а отже не може бути прийнята як коректна.

Наступним кроком у перевірці валідності названої Шкали стала оцінка її критеріальної валідності. За критерій було вибрано відповіді обстежуваних на запитання анкети про те, чи вони курять, оскільки відомо, що особи з більш віддаленою орієнтацією на майбутнє ведуть більш здоровий спосіб життя (*див. вище*). Отож була поставлена гіпотеза про те, що особи, які не курять, матимуть вищий рівень за шкалою “віддалене майбутнє” порівняно з особами, котрі курять цигарки.

Для перевірки поставленої гіпотези частині обстежуваних пропонувалося дати відповідь на запитання: “Ви курите? Так / Ні (підкресліть).” Усього таку анкету заповнили 342 особи, з них 57 осіб вказали, що курять, і 285 осіб, – що не курять. За статевим розподілом у цій групі обстежуваних було 220 жінок і 40 чоловіків, 82 особи не вказали своєї статі. Середній вік учасників експерименту – 23,64 роки (min = 16, max = 57, SD = 7,3).

Для перевірки гіпотези було застосовано порівняльний аналіз. Для вибору критерію оцінки відмінностей було перевірено, чи розподіл дисперсій змінних за шкалами “віддалене майбутнє” і “близьке майбутнє” відповідає нормальному. Висновок про відповідність нормальному розподілу робився на основі статистики χ^2 -квадрат, яка для шкали “близьке майбутнє” була такою: $\chi^2 = 37,434$; $df = 11$, $p = 0,00001$; для “віддаленого майбутнього”: $\chi^2 = 12,241$; $df = 4$, $p = 0,016$. Отримані результати дали змогу використати параметричний метод оцінки відмінностей за цими шкалами, яким було обрано t -критерій Ст’юдента. З його допомогою виявлено, що особи, які курять, мають нижчий рівень розвитку “віддаленого майбутнього” порівняно з особами, котрі не курять: курці = 30,61, некурці = 33,12, $t = -2,73$, $p = 0,007$, курці = 57, некурці = 285.

Отримані результати також підтверджені за допомогою кореляційного аналізу (параметричного методу оцінки взаємозв’язку на основі коефіцієнта r -Пірсона), у результаті якого виявлено обернений зв’язок рівня “від-

даленого майбутнього” із імовірністю куріння: $r = -0,15$, $p < 0,01$. За шкалою “близьке майбутнє” відмінностей між особами, які курять, та тими, котрі не курять, не було виявлено. Тому гіпотеза про те, що особи, які не курять, матимуть вищий рівень за шкалою “віддалене майбутнє” порівняно з особами, які курять, підтвердилася. Отримані результати узгоджуються із дослідженнями Дж. Сансона з колегами про переважання часової орієнтації на майбутнє у не-курців у різних країнах [34], а також підтверджують коректність використання шкали саме як двофакторної, оскільки показано, що субшкали “віддалене майбутнє” і “близьке майбутнє” незалежно пов’язані із таким зовнішнім психологічним конструктом, як поведінка-куріння.

ВИСНОВКИ

1. У результаті здійсненої адаптації “Шкали врахування майбутніх наслідків” отримано надійний і валідний діагностичний інструмент, який дає змогу вимірювати орієнтацію на віддалене майбутнє й орієнтацію на близьке майбутнє в українських ментальних та етнокультурних реаліях сьогодення. За допомогою експлораторного і конфірматорного факторного аналізу, а також зовнішнього незалежного критерію, підтверджена евристичність двофакторної структури української версії Шкали.

2. Перевірено та підтверджено надійність отриманого інструменту. Коефіцієнт α -Кронбаха для шкали “віддалене майбутнє” становить 0,68, для шкали “близьке майбутнє” – 0,73. Визначення надійності шляхом методу повторного тестування показало, що обидві субшкали мають високий рівень відтворюваності: коефіцієнт кореляції r -Пірсона між вихідним балом обстежуваних та балом, набраним при ретесті з інтервалом у два або чотири тижні, коливається від 0,70 до 0,75 ($p < 0,001$).

3. У результаті перевірки валідності української версії “Шкали врахування майбутніх наслідків” виявлено, що особам, які не курять, притаманний вищий рівень за шкалою “віддалене майбутнє” порівняно з особами, які курять: у такий спосіб підтверджено критеріальну валідність названої Шкали. Загалом отримані емпіричні дані добре узгоджуються із дослідженнями інших авторів щодо зв’язку перспективи майбутнього та здоров’єорієнтованої поведінки особистості.

ДОДАТОК Шкала врахування майбутніх наслідків

Будь ласка, уважно прочитайте кожне твердження і визначте повноту того, якою мірою воно характеризує чи не характеризує Вас. Якщо твердження зовсім не характеризує Вас (зовсім не про Вас), то обведіть цифру “1” у відповідній клітинці навпроти твердження; якщо твердження дуже сильно Вас характеризує (абсолютно про Вас), обведіть у відповідній клітинці навпроти твердження цифру “7”. І, звичайно, використовуйте проміжні числа, якщо твердження не можуть бути оцінені крайніми значеннями.

1. Я задумуюся над тим, як можуть розгортатися події в майбутньому, і намагаюся вплинути на них своїми щоденними діями	1	2	3	4	5	6	7
2. Я часто займаюся певною діяльністю для того, щоб досягнути результатів, які можуть не виявитися ще протягом багатьох років	1	2	3	4	5	6	7
3. Я дію лише для задоволення безпосередніх потреб, тому що вважаю, що майбутнє саме за себе подбає	1	2	3	4	5	6	7
4. На мою поведінку впливають лише найближчі наслідки моїх дій (ті, що унаслідуються протягом декількох днів чи тижнів)	1	2	3	4	5	6	7
5. Відчуття власного комфорту значно впливає на рішення, які я приймаю, і на вчинки, які я здійснюю	1	2	3	4	5	6	7
6. Я готовий(-а) пожертвувати своїм теперішнім щастям чи благополуччям заради того, щоб досягнути результатів у майбутньому	1	2	3	4	5	6	7
7. Я вважаю, що треба серйозно ставитися до застережень про негативні наслідки, навіть якщо вони не будуть виникати ще багато років	1	2	3	4	5	6	7
8. На мою думку, важливіше поводитися, орієнтуючись на значні віддалені наслідки, ніж на менш важливі миттєві результати	1	2	3	4	5	6	7
9. Зазвичай я ігнорую попередження про можливі проблеми у майбутньому, оскільки вважаю, що вони вирішаться до того, як досягнуть критичного рівня	1	2	3	4	5	6	7
10. Я вважаю, що зазвичай не потрібно нічим жертвувати саме тепер, оскільки з майбутніми наслідками можна справитися пізніше	1	2	3	4	5	6	7
11. Я дію лише для задоволення безпосередніх потреб, оскільки вважаю, що пізніше буду вирішувати майбутні проблеми, які можуть виникнути	1	2	3	4	5	6	7
12. Допоки моя щоденна праця приносить конкретні результати, вона для мене важливіша, ніж діяльність, спрямована на віддалені результати	1	2	3	4	5	6	7
13. Коли я приймаю рішення, я думаю про те, як воно може вплинути на мене в майбутньому	1	2	3	4	5	6	7
14. Загалом мою поведінку визначають її майбутні наслідки	1	2	3	4	5	6	7

Ключ:

Близьке майбутнє: сума балів на питання № 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12.

Віддалене майбутнє: сума балів на питання № 1, 2, 6, 7, 8, 13, 14.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

1. *Adams J.* Consideration of immediate and future consequences, smoking status, and body mass index / J. Adams // *Health Psychology*. – 2012. – № 31. – P. 260-263.
2. *Adams J.* Time perspective in socioeconomic inequalities in smoking and body mass index / J. Adams, M. White // *Health Psychology*. – 2009. – № 28. – P. 83–90.
3. *Adams J.* Time perspective, personality and smoking, body mass and physical activity: An empirical study / J. Adams, D. Nettle // *British Journal of Health Psychology*. – 2009. – № 14. – P. 83–105.
4. *Appleby P. R.* Consideration of future consequences and anal intercourse among men who have sex with men / P. R. Appleby, G. Marks, A. Ayala and oth. // *Journal of Homosexuality*. – 2005. – № 50. – P. 119–133.
5. *Barber L. K.* When does time perspective matter? Self-control as a moderator between time perspective and academic achievement / L. K. Barber, D. C. Munz, P. G. Bagnsby, M. J. Grawitch // *Personality and Individual Differences*. – 2009. – Vol. 46. – Issue 2. – P. 250-253.
6. *Baumeister R. F.* Ego depletion: A resource model of volition, self-regulation, and controlled processing / R. F. Baumeister, M. Muraven, D. M. Tice // *Social Cognition*. – 2000. – № 18. – P. 130-150.
7. *Coolidge T.* Smoking, Dental Attendance, and the CFC-14 in Homeless Youth / T. Coolidge, J. Pickrell, M. Raykhman and oth. // 2nd International Conference on Time Perspective: Book of Abstracts (Poland, Warsaw, 29th July-1st August 2014). – Warsaw, 2014. – P. 82–83.
8. *Corral-Verdugo V.* Sustainability, future orientation and water conservation / V. Corral-Verdugo, J. Q. Pinheiro // *European Review of Applied Psychology*. – 2006. – № 56. – P. 191–198.
9. *Corral-Verdugo V.* Sustainable behavior and time perspective: Present, past, and future orientations and their relationship with water conservation behavior / V. Corral-Verdugo, B. Fraijo-Sing, J. Q. Pinheiro // *Interamerican Journal of Psychology*. – 2006. – № 40. – P. 139–147.
10. *Crockett R. A.* Time orientation and health-related behavior: Measurement in general population samples / R. A. Crockett, J. Weinman, M. Hankins, T. Marteau // *Psychology and Health*. – 2009. – № 24. – P. 333–350.
11. *Daugherty J. R.* Taking time to be healthy: Predicting health behaviors with delay discounting and time perspective / J. R. Daugherty, G. L. Brase // *Personality and Individual Differences*. – 2010. – № 48. – P. 202–207.
12. *Dorr N.* Psychosocial correlates of voluntary HIV antibody testing in college students / N. Dorr, S. Krueckeberg, A. Strathman, M. D. Wood // *AIDS Education and Prevention*. – 1999. – № 11. – P. 14–27.
13. *Esteves C.* Consideration of future consequences and crime / C. Esteves, V. Ortuco, A. Vásquez Echeverría // 2nd International Conference on Time Perspective: Book of Abstracts (Poland, Warsaw, 29th July-1st August 2014). – Warsaw, 2014. – P. 86–87.
14. *Heckman C. J.* The influence of appearance, health and future orientations on tanning behavior / C. J. Heckman, D. B. Wilson, K. S. Ingersoll // *American Journal of Health Behavior*. – 2009. – № 33. – P. 238–243.
15. *Joireman J.* Consideration of future consequences, ego-depletion, and self-control: Support for distinguishing between CFC-Immediate and CFC-Future sub-scales / J. Joireman, D. Balliet, D. Sprott and oth. // *Personality and Individual Differences*. – 2008. – № 45. – P. 15-21.
16. *Joireman J.* Future-Oriented Women will Pay to Reduce Global Warming / J. Joireman, R. Liu // 2nd International Conference on Time Perspective: Book of Abstracts (Poland, Warsaw, 29th July-1st August 2014). – Warsaw, 2014. – P. 84–85.
17. *Joireman J.* Promotion Orientation Explains Why Future-Oriented People Exercise and Eat Healthy: Evidence From the Two-Factor Consideration of Future Consequences-14 Scale / J. Joireman, M. J. Shaffer, D. Balliet, A. Strathman // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2012. – Vol. 38(10). – P. 1272-1287.
18. *Klicperova-Baker M.* Time Perspective in Consumer Behavior / M. Klicperova-Baker, J. Kostal, J. Vinopal // *Time Perspective Theory; Review, Research and Application*. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 353-370.
19. *Kovač V. B.* The relation between past behavior, intention, planning, and quitting smoking: The moderating effect of future orientation / V. B. Kovač, J. Rise // *Journal of Applied Biobehavioral Research*. – 2007. – Vol. 12. – P. 82-100.
20. *Lockwood P.* Motivation by positive or negative role models: Regulatory focus determines who will best inspire us / P. Lockwood, C. H. Jordan, Z. Kunda // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2002. – Vol. 83. – P. 854-864.
21. *Milfont T. L.* Time perspective and environmental engagement: A meta-analysis / T. L. Milfont, J. Wilson, P. Diniz // *International Journal of Psychology*. – 2012. – Vol. 1. – P. 1-10.
22. *Milfont T.* Understanding Environmental Issues with Temporal Lenses: Issues of Temporality and Individual Differences / T. Milfont, Ch. Demarque // *Time Perspective Theory; Review, Research and Application*. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 371-384.
23. *Milfont T. L.* Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes / T. L. Milfont, V. V. Gouveia // *Journal of Environmental Psychology*. – 2006. – № 26. – P. 72-82.
24. *Morison L. A.* Temporal perspective and parental intention to accept the human papilloma-virus vaccination for their daughter / L. A. Morison, P. J. Cozzolino, S. Orbell // *British Journal of Health Psychology*. – 2010. – № 15. – P. 151-165.
25. *Nuttin J.* Future time perspective and motivation: Theory and research method / J. Nuttin, W. Lens. – Leuven, Belgium: Leuven University Press and Lawrence Erlbaum Associates, 1985.
26. *Orbell S.* Individual differences in sensitivity to health communications: Consideration of future consequences / S. Orbell, M. Perugini, T. Rakow // *Health Psychology*. – 2004. – Vol. 23. – P. 388-39.
27. *Orbell S.* Temporal framing and persuasion to adopt preventive health behavior: Moderating effects of individual differences in consideration of future consequences on sunscreen use / S. Orbell, M. Kyriakaki // *Health Psychology*. – 2008. – Vol. 27. – P. 770-779.
28. *Orbell S.* Temporal framing and the decision to take part in type 2 diabetes screening: Effects of individual

differences in consideration of future consequences / S. Orbell, M. Hagger // *Health Psychology*. – 2006. – Vol. 25. – P. 537-548.

29. Ouellette J. A. Using images to increase exercise behavior: Prototypes versus possible selves / J. A. Ouellette, R. Hessling, F. X. Gibbons and oth. // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2012. – Vol. 31. – P. 610-620.

30. Peetsma T. Relations between the development of future time perspective in three life domains, investment in learning, and academic achievement / T. Peetsma, I. van der Veen // *Learning and Instruction*. – 2011. – Vol. 21. – P. 481-494.

31. Petrocelli J. V. Factor validation of the consideration of future consequences scale: Evidence for a short version / J. V. Petrocelli // *Journal of Social Psychology*. – 2003. – № 143. – P. 405-413.

32. Piko B. F. The role of individual and familial protective factors in adolescents' diet control / B. F. Piko, L. Brassai // *Journal of Health Psychology*. – 2009. – № 14. – P. 810-819.

33. Rappange D. R. Back to the consideration of the future consequences scale: Time to reconsider? / D. R. Rappange, W. B. F. Brouwer, N. J. A. Van Exel // *Journal of Social Psychology*. – 2009. – Vol. 149. – P. 562-584.

34. Sansone G. Time perspective as a predictor of smoking status: Findings from the International Tobacco Control (ITC) Surveys in Scotland, France, Germany, China, and Malaysia // G. Sansone, G. T. Fong, P. A. Hall and oth. // *BMC Public Health*. – 2012. – № 313 – P. 346.

35. Schumacker R. E. A Beginner's Guide to Structural Equation Modeling / Randall E. Schumacker, Richard G. Lomax. – N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2010. – P. 74-88.

36. Sirois F. M. Procrastination and intentions to perform health behaviors / F. M. Sirois // *Personality and Individual Differences*. – 2004. – № 37. – P. 115-128.

37. Strathman A. The consideration of future consequences: Weighing immediate and distant outcomes of behavior / A. Strathman, F. Gleicher, D. S. Boninger, C. S. Edwards // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1994. – № 66. – P. 742-752.

38. Toepoel V. Is consideration of future consequences a changeable construct? / V. Toepoel // *Personality and Individual Differences*. – 2010. – Vol. 48. – P. 951-956.

39. Vandenberg R. J. A Review and Synthesis of the Measurement Invariance Literature: Suggestions, Practices and Recommendations for Organizational Research / R. J. Vandenberg, C. E. Lance // *Organizational Methods Research*. – 2000. – № 3 (1). – P. 4-70.

40. Vásquez Echeverría A. Portuguese Validation of the Consideration of Future Consequences Scale / A. Vásquez Echeverría, C. Esteves, C. Vilares Gomes, V. E. C. Ortuco // *Spanish Journal of Psychology*. – 2015. – Vol. 18, e7. – P. 1-11.

41. Vásquez Echeverría A. Adaptación al español de la Escala de Consideración de las Consecuencias Futuras / A. Vásquez Echeverría, A. Martín, V. E. Ortuco and oth. // *Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica*. – 2014. – in press.

42. Zimbardo P. The Time Paradox: The New Psychology of Time That Can Change Your Life / P. Zimbardo, J. Boyd. – NY.: Atria Books, 2009. – 400 p.

АНОТАЦІЯ

Сенік Оксана Мирославівна, Різник Роман Михайлович, Горбаль Ірина Степанівна.

Щоб кинути курити, розвивайте часову орієнтацію на майбутнє.

У статті подано результати адаптації “Шкали врахування майбутніх наслідків” (CFC-14) на українській вибірці з її ментальними та етнокультурними особливостями. У дослідженні взяли участь 514 осіб віком від 16 до 57 років ($M = 22,62$, $SD = 6,02$). За допомогою конфірматорного факторного аналізу та незалежного зовнішнього критерію підтверджено двофакторну структуру Шкали, яка повністю співпадає із факторною структурою оригіналу. Перевірка надійності за допомогою методу тест-ретест показала, що обидві субшкали мають високий рівень відтворюваності. Так, коефіцієнт α -Кронбаха становить 0,68 та 0,73 для шкал “віддалене майбутнє” та “близьке майбутнє” відповідно. За допомогою зовнішнього незалежного критерію підтверджено критеріальну валідність Шкали: виявлено, що особи, які не курять, мають вищий показник за шкалою “віддалене майбутнє” порівняно з особами, які курять. Отримані результати дають змогу рекомендувати українську версію названої Шкали як надійний і валідний психологічний інструмент для дослідження часових орієнтацій особистості.

Ключові слова: особистість, психодіагностичний інструмент, врахування майбутніх наслідків, часова орієнтація, куріння, конфірматорний факторний аналіз, адаптація шкали.

АННОТАЦИЯ

Сенік Оксана Мирославовна, Різник Роман Михайлович, Горбаль Ирина Степановна.

Чтобы бросить курить, развивайте временную ориентацию на будущее.

В статье представлены результаты адаптации “Шкалы учёта будущих последствий” (CFC-14) на украинской выборке с её ментальными и этнокультурными особенностями. В исследовании приняли участие 514 человек в возрасте от 16 до 57 лет ($M = 22,62$, $SD = 6,02$). С помощью конфірматорного факторного анализа и внешнего независимого критерия подтверждено двухфакторную структуру Шкалы, которая полностью совпадает с факторной структурой оригинала. Проверка надёжности с помощью метода тест-ретест показала, что обе субшкалы имеют высокий уровень воспроизводимости. Коэффициент α -Кронбаха составляет 0,69 и 0,73 для шкал “отдалённое будущее” и “близкое будущее” соответственно. С помощью внешнего независимого критерия подтверждено критеріальную валідность Шкалы: обнаружено, что некурящие имеют более высокий показатель по шкале “отдалённое будущее” по сравнению с курящими. Полученные результаты дают возможность рекомендовать украинскую версию указанной Шкалы как надёжный и валідный психологический инструмент для исследования временных ориентаций личности.

Ключевые слова: личность, психодіагностический инструмент, учёт будущих последствий, временная

орієнтація, курення, конфірматорний факторний аналіз, адаптація шкалы.

ANNOTATION

Oksana Senyk, Roman Riznyk, Iryna Horbal.

To quit smoking, develop a time orientation for the future.

The article focuses on the results of adaptation of the Consideration of Future Consequences Scale (CFC-14) into Ukrainian. The study was held in the sample of 514 respondents aged from 16 to 57 ($M = 22,62$, $SD = 6,02$), 202 men and 230 women among them (82 people didn't mention their sex).

With the help of confirmatory factor analysis and independent external criteria the two-factor solution of the scale was confirmed, which has fully reflected the factor structure of the original. The received statistical figures for the two-factor model were the following: $\chi^2 = 119,637$; $df = 50$; $\chi^2 / (df) = 2,39$; $p = 0,000$, $GFI = 0,932$; $CFI = 0,944$; $NFI = 0,910$; $SRMR = 0,043$; $RMSEA = 0,052$ ($LL = 0,041$, $UL = 0,064$), this testifying to sufficient correspondence of the theoretical model to the empirical data. The statistical figures for the one-factor model didn't meet the correspondence criteria.

In order to check reliability of the tool the internal consistence of each scale and their reproducibility were assessed. Internal consistence was determined by the calculation of Cronbach's alpha coefficient, while reproducibility

– by using the test-retest method. The Cronbach's alpha coefficient was 0,68 and 0,73 for CFC-Future and CFC-Immediate respectively, which allows to draw a conclusion about the homogenic structure of the Ukrainian version of CFC-14. The group of interviewees for checking reproducibility included 80 people for the 2-weeks interval and 107 people for the 4-weeks interval. The coefficient of correlation between the initial point and the point obtained in retest varied from 0.70 to 0.86 ($p < 0.001$), this testifying to high degree of the tool's reproducibility.

With the help of the external independent criteria – the answer to the question “Do you smoke? Yes / No (underline)” – the criterion validity of the scale was confirmed: it was found that those who don't smoke have a higher level of CFC-Future as compared to those who smoke ($M(\text{smokers}) = 30,61$, $M(\text{non-smokers}) = 33,12$, $t = -2,73$, $p = 0,007$, $N(\text{smokers}) = 57$, $N(\text{non-smokers}) = 285$).

Thus the results show that the Ukrainian version of CFC-14 is a reliable and valid psychological evaluation instrument for measuring time orientations of personality.

Key words: *consideration of future consequences, smoking, confirmatory factor analysis, scale adaptation.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Максименко Ю.Б.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

**Надійшла до редакції 29.12.2016.
Підписана до друку 12.09.2017.**

Бібліографічний опис для цитування:

Сеник О., Різник Р., Горбаль І. Щоб кинути курити, розвивайте часову орієнтацію на майбутнє / Оксана Сеник, Роман Різник, Ірина Горбаль // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 134–144.

ДЖЕРЕЛА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ГАЛИЧАН

Тетяна ГОНЧАРУК (ЧОЛАЧ), Софія ЧОЛАЧ

УДК 130.2 : 316.7

Tetiana Honcharuk (Cholach), Sofiya Cholach
SOURCES OF THE SPIRITUAL CULTURE OF GALICIANS

Актуальність теми. Державорозбудовні процеси в незалежній Україні органічно пов'язані з культурним поступом суспільства. Культура, освіченість дозволяє українцям відчувати себе нацією державотворчою. Традиції, драматичний досвід українського державного будівництва підтверджують очевидність взаємозалежності культури і політики. Через це останнім часом питання історіософського осмислення розвитку української культури стали об'єктом пильної уваги культурологів, філософів, істориків, соціологів.

Найменш вивченими в історії духовної культури залишаються питання її розвитку на західноєвропейських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. На сьогодні не має жодного комплексного дослідження, яке б розкривало ці проблеми. Тому осмислення культурного розвитку в Галичині, починаючи з 1848 року сприятиме подоланню ідеологічних упереджень, що склалися в історичній науці в минулому, дозволить зрозуміти багатогранність, розмаїття духовного життя, його вплив на політичну ситуацію в краї.

В сучасних умовах розбудови незалежної української держави залишаються актуальними проблеми відродження української культури, реформування національної системи освіти. Існуюча освітня модель не задовольняє вимог, які поставлені перед нею державницькими завданнями. Розвиток української культури гальмується соціально-економічними труднощами. Певною мірою їх прагнули зліквідувати українці Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. Набутий досвід культурного будівництва варто використати нашими сучасниками, щоб уникнути помилок

своїх попередників на ниві поширення культури та освіти в масах.

Тому актуальність теми дослідження визначається потребою всебічного об'єктивного вивчення важливої ланки культурного життя галичан з 1848 р. Відтворення цілісної картини розвитку і перетворень у сфері культури та освіти в даний період дасть змогу проаналізувати, висвітлити, оцінити цей складний і суперечливий період в історії українського народу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що комплексно висвітлена архітектоніка культурного розвитку в Галичині у другій половині XIX ст. Зокрема, обґрунтовано розвій української літератури, театрального і музичного мистецтва, архітектури, скульптури та живопису, а також окреслені якісні зміни у системі освіти. Водночас проаналізовано вплив культури та освіти на формування національної самосвідомості народних мас.

Дослідження і публікації з даної проблеми. Ще в кінці XIX ст. до розробки важливих питань культурного розвитку приступив Іван Франко, котрий багато уваги приділяв вивченню еволюції української культури. Скажімо, загальній характеристиці української літератури присвячені його праці “Руська письменність”, “Українсько-русько(малоруська) література”, “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, “Наше літературне життя в 1892 р. (Листи до редактора “Зорі)”, “Українська альманахова література”, “Українська література в Галичині за 1886 рік” та багато інших.

Значний інтерес викликали в І.Я. Франка проблеми, пов'язані із театральним мистецтвом. Їх осмисленню він присвятив праці “Русь-

кий театр у Галичині”, “Русько-український театр” (історичні обриси), “Наш театр”, “Уваги про галицько-руський театр”, “Львівський театр і народна честь”, “Наша театральна мізерія”.

Особливу увагу І.Я. Франко приділив предметному полю інших культурологічних проблем, які здійснили свій внесок у становлення і розвиток української літератури Галичини. У зв'язку з цим багато цінної інформації можемо почерпнути у працях “Кость Лучаківський”, “Антін Любич Могильницький, його життя, його значення”, “Омельян Огоновський”, “Остап Терлецький: спомини і матеріали”, “Кость Горбаль”.

Науковий інтерес становлять також твори таких відомих галицьких політичних, громадських та культурних діячів ХІХ – початку ХХ ст., а саме таких, як О. Огоновський, С. Шурат, М. Цеглинський, М. Лозинський, В. Бачинський, І. Крип'якевич, В. Гнатюк та інших, присвячених різноманітним аспектам культурного життя краю. Здебільшого їхні праці стосуються характеристики окремих відомих постатей того часу. На жаль, з класово-партійних позицій до проблем культури в Галичині підходили радянські вчені. Більшу частину праць сталінського періоду характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність всестороннього об'єктивного аналізу історичного процесу.

Вагомий внесок у наукове висвітлення питань розвитку української культури в Галичині здійснили вчені діаспори. Досить ґрунтовною тут є праця М. Семчишина, але вона стосується історії розвитку всієї української культури, а не окремо взятої Галичини. Вперше книга була видана у 1985 в Нью-Йорку Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у США, дійсним членом якого вже довгий час був її автор. Раніше проблемам розвитку української літератури присвячена праця С. Єфремова, яка також була видана в діаспорі ще у 1919-му. Крім того, цінним науково-інформативним виданням для дослідників суспільно-політичного руху в Україні є десяти томна “Енциклопедія Українознавства” (Париж–Нью-Йорк, 1955–1984), яка містить важливі відомості про життя і діяльність відомих українців.

Розпад СРСР, утворення Української держави в 1991 році створили нову суспільно-політичну ситуацію в країні. Це сприяло універсалізації методологічних засад аналізу культурологічних процесів, їх концептуальній переоцінці. Дослідники одержали широкий доступ до архівних документів. Як результат,

за останнє чверть століття з'явилося чимало нових праць, автори яких з аналітичних позицій підійшли до висвітлення ритміки та особливостей культурного розвитку української багатоетничної нації. Однак більшість дослідників переважно зосереджують увагу на культурних процесах, які відбувалися у Великій Україні, або на окремих аспектах їхньої генези на західноукраїнських землях. Так, скажімо, К. Кондратюк у своїй праці дає окремим параграфом культуру західноукраїнських земель, але цей матеріал досить незначний, оскільки його монографія стосується всієї історії України від половини ХІХ століття до 1917 року.

Доцільно також згадати монографію Л. Карпій, у якій відтворена історія української музики ХІХ ст., а також праці В.П. Москальця, Б.М. Ступарика, присвячені ідеям національної школи та національного виховання в педагогічній думці краю. Водночас особливий інтерес становлять підручники з історії української літератури, етнографії, мовознавства, українознавства. Однак не має комплексної праці, яка б стосувалася архітектури культурного розвитку Галичини із середини ХІХ ст. Через це у пропонованому дослідженні торкнемося саме цих питань, зокрема розвитку української літератури, журналістики, освіти, науки, музики, театального мистецтва, живопису в цей історичний період становлення українства.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сучасна українська культура, як і українське суспільство, постійно заглиблюється у минулину. Саме звернення до маловідомих сторінок давнини значно активізувалося в наші дні. Хоча цей процес розпочався ще з І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша. Сьогодні цю естафету підхопили В. Шевчук, В. Яворівський, Ліна Костенко та ін. Причиною цього явища є те, що саме у глибинах давнини проглядаються першопричини буття українців.

Уперше великий інтерес до вивчення та відтворення особливостей історії духовної культури розпочався з Йоганна-Готфріда Гердера (1772–1803) і в подальшому він все більше зростав. Так, “Весна народів” 1848 р. помітно посилила цей процес. Саме вона посприяла утворенню самостійних національних держав (Італії, Німеччини, Болгарії, Сербії, Румунії, Греції та ін.). Але не всі народи отримали свою державність. Через це і надалі продовжувалися процеси націоналізації, які

пов'язані з націєсофськими ідеями. Щоправда, і сьогодні ще немає єдиного загально визнаного визначення нації. Хоча багато мислителів і донині намагаються це зробити, відштовхуючись від принципу "атомізму". Італійський націолог С. Манчіні найпоспідовніше здійснив це, виділивши спільність території (*element geografio*), мови (*lingua*), релігійну (*religion*), походження (*gazza*), історичне минуле (*storia*), звичаї, побут, спільне законодавство (*leggi*), національну свідомість (*la consecienza della nationalita*). Французький учений Е. Ренан об'єднує націю навколо моральної свідомості, духовних засад. Російські мислителі М. Бердяєв і П. Сорокін зводять націю до містичного, а К. Каутський – до "мовної спільноти".

Всі ці проблеми не могли обминути й українську інтелігенцію. Зокрема, скориставшись з прихильності губернатора краю графа Стадіона, якого поляки звинувачували в тому, що він "видумав" русинів, бо такої народності немає, а навіть якщо й була, то давно розчинилася і щезла, українці Галичини вирішили об'єднатися, створивши свою політичну організацію. Проте галицькі патріоти опинилися в невизначеному становищі, коли вперше вирішили заснувати Руську Раду, оскільки змушені були вести боротьбу із войовничими налаштованими польськими націоналістами. І все ж 2 травня 1848 р. була створена Головна Руська Рада на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. У Раду увійшли І. Борискевич, І. Лаврівський, Є. Прокопчиць та інші представники духовенства і світської інтелігенції. Друкованим органом стала перша українська газета "Зоря Галицька", перший номер якої вийшов 15 травня тиражем 4 тис. примірників; причому в цьому ж році побачило світ її 33 номери.

Вже у першому номері "Зорі Галицької" Головна Руська Рада оголосила свою програму, яка викликала схвалення в населення краю та об'єднала всі патріотичні сили Галичини. Одним із трьох засадничих напрямів роботи ради було завдання "розвивати і підносити народність нашу в усіх її частинах: удосконаленням нашої мови, запровадженням її у школах нижчих і вищих, видаванням часописів, утриманням кореспонденцій із письменниками як нашими, так й іншими, до слов'янського племені належними, поширенням добрих і корисних книжок рідною мовою й посиленням старанням упровадити й поставити її на рівні з іншими у заходах публічних" [15, с. 48]. Причому події, що згодом відбувалися, показали високий підйом національної

свідомості народу.

Отож часопис Головної Руської Ради "Зоря Галицька" ще усередині ХІХ ст. постійно нагадував інтелігенції, що скрізь треба вживати українську мову, яка нічим не гірша від інших слов'янських мов. Але, поряд із закликами повсюдно вживати рідну мову, багато зусиль українській інтелігенції коштувало утвердити в народних масах літературну мову, адже не було ніяких словників. Природно, що кожний письменник сам творив мову, шукаючи потрібних висловів, в устах народу віднаходячи нові, здебільшого штучні фрази. Тому деякі діячі через мовні труднощі почали змінювати мову на "старорусинський" чи суто російський лад, запозичуючи в них готові терміни.

19 жовтня 1848 р. Головна Руська Рада скликала з'їзд українських інтелектуалів ("Собор руських учених і любителів освіти народної"), основною метою якого було визначення загальних культурних потреб українців та обговорення питань нормування української мови. У з'їзді взяло участь 119 учасників, дві третини яких становило духовенство, а решта – інтелігенція. На пленарних засіданнях доповіді виступаючих "дихали свободою і патріотизмом". Зокрема, головну доповідь "Розправа о южнорускім язичі і єго нарїччях" виголосив професор Я. Головацький, у якій він охарактеризував самотність української мови. Протягом кількох днів учасники наукового зібрання працювали у дев'яти секціях: богослов'я, права, філософії, природознавства, історії, географії, економіки, української літератури і церковної мови. "Собор" рішуче стояв на національному ґрунті і ставив собі за мету оживити культурне і наукове життя краю. Він фактично формує певну ідеологію національного життя українців, надаючи їй зовнішнього вираження у символіці та окреслюючи контури самотнього духовного світу українства зі своєю культурою.

На засіданні 25 жовтня засновано "Галицько-руську матицю" (товариство із 50 достойників) і створено її статут, який складався із 25 параграфів. Цей заклад ставив собі за мету публікувати для широкого кола читачів дешеві книжки про релігію, звичаї, ремесла, сільське господарство та педагогіку.

У будь-якому разі з'їзд став важливою подією в культурному житті Східної Галичини, сприяв згуртуванню сил нечисленної ще тоді української інтелігенції, розвитку її демократизму і патріотизму, зміцненню почуття єдності всього українського народу і його

дружби з іншими слов'янськими народами [19, с. 109]. При цьому широкого світоглядного розголосу набула боротьба галичан за народну освіту. Вимога запровадити в народних школах, гімназіях та інших навчальних закладах викладання українською мовою містилася у петиції від 19 квітня 1848 р. Ї у відповідь на ці вимоги 9 травня цього ж року уряд був змушений дати дозвіл на викладання українською мовою в народних школах. Однак міністерським наказом від 29 вересня запровадження рідної мови у середніх школах краю припинилося до того часу, допоки Галичина не буде поділена на східну і західну. Після цього Головна Руська Рада звернулася із проханням до імператора тимчасово замінити у навчальних закладах Галичини польську мову на німецьку (та й треба правди ради зазначити, що на той момент не було кадрів, які б викладали предмети українською мовою). І наказом від 4 грудня навчання почало вестися німецькою мовою, а згодом, наказом від 8 січня 1849 в гімназіях вводилась українська мова як обов'язковий предмет, на доповнення того, що греко-католицька релігія вже викладалась українською мовою. Дещо раніше міністерським декретом від 13 вересня 1848 р. у Львівському університеті було засновано кафедру української мови, а наказом від 13 січня завідувачем кафедри було призначено професора Я. Головацького, якому австрійська влада доручила скласти дві читанки та слов'яноукраїнський словник. А.М. Устиянович та І. Жуковський протягом цих двох років уклали правопис української мови, що мало велике національне значення для культурного розвитку українства [12, с. 5].

На виконання рішення “Собору” для поширення освіти серед народу в Коломиї у 1848 р. була створена перша на галицькій землі читальня для інтелігенції, а згодом й для міщан. У Львові аналогічна читальня організується в духовній семінарії у 1849/50 навч. році. Загалом у 1850 р. було 1500 народних шкіл з українською мовою навчання, а до 1867 у Східній Галичині функціонувало 2408 шкіл.

Водночас у цей історичний період життя західноукраїнських земель значного розвитку зазнала літературна творчість. Серед українських письменників після М. Шашкевича заявив про себе поет М. Устиянович (1811–1885), який після закінчення Львівської духовної семінарії в 1836 р. вступив на літературне поле з елегією “Слеза на гробі”, присвяченою пам'яті померлого архієпископа Львівської капі-

тули, історика української церкви М. Гараевича. З 1848 він бере активну участь у громадському житті краю, пише поезії “Туга”, “Осінь”, “Рекрутка”, “Земський рай”. Але найбільшу славу принесли йому твори, які він у цей час видає: “Мість верховинця” і “Страшний четвер”. Написані на фольклорних матеріалах Буковини, повісті змальовують релігійні обряди і сімейні взаємини між верховинцями, яким притаманні мужність, відвага, душевна благородність. Основою “Страсного четверга” є народні легенди про отамана опришків Олексу Довбуша і трагічну долю його коханої Зіни (чи Дзвінки). З іншого боку, чимало фольклорного матеріалу з проявами морально-релігійного дидактизму має його повість “Мість верховинця”, у якій, поряд з романтичними атрибутами життєдіяння народних месників, автор дає реалістичні пояснення тому, чому саме виникло таке соціальне явище, як “опришківство”, котре було природною людською реакцією селян на утиски польсько-австрійської шляхти. Крім цих творів, у цьому ж 1849 р. А. Могильницьким була видана романтична поема “Скит Манявський”, у якій ішлося про гірський монастир, який до 1783 був останньою фортецею православ'я у Галицькій Русі. Уривки поеми вперше побачили світ у тижневику “Пчола” під заголовком “Уломок з повісті народної Скит Манявський, написаної в трьох частях, язиком народним галицько-руським нам через Антонія Могильницького”. Окреме видання вийшло 1852 у Перемишлі під заголовком “Скит Манявський...”.

В умовах революції відбулися деякі зрушення у видавничій справі. Посилення інтересу до нової української та російської літератури викликало спроби перевидання кращих їх зразків у Галичині. Так, була видана “Енеїда” І. Котляревського, україномовний “Тарас Бульба” М. Гоголя. Воднораз 1 серпня 1848 р. була заснована М. Синовідським в Коломиї перша бібліотека, яка стала початком широкого просвітницького руху серед галицького селянства. У цей час продовжила свою роботу заснована ще 26 червня 1846 року Ставропігійська літографія, яка розміщала в будинку інституту. Серед її продукції були портрети, краєвиди, географічні мапи, етикетки, музикалії, візитівки, преїскуранти, цінники, твори мистецтва.

Живий національний рух 1848 р. сприяв тому, що галичани почали збирати пам'ятки давнини. Найкраще це здійснив А. Петрушевич, який запопадливо колекціонував всяку національну старовину, цим самим заклавши

міцну основу під подальше формування музичних фондів [1, с. 22].

Піднесення культури у Східній Галичині викликало знаний розвиток аматорського театру, який насамперед був пов'язаний з діяльністю вертепу. В Галичині він був дуже поширений. Іноді тут лялькову вертепну виставу поєднували з грою живих людей, подекуди і зовсім уся вертепна вистава зводилась до різдвяної гри живих осіб. Причому існування вертепу мало велике значення, але до цього часу не було в Галичині світського українського театру. Перші спроби заснувати такий театр здійснив коломийський громадський діяч І. Озаркевич, котрий організував перший театральний гурток, який розпочав свою роботу в червні 1848 р. Він з допомогою М. Верещинського і коломийського бургомистра пізніше утворили з аматорів драматичне товариство. Там була поставлена "Наталка Полтавка" І. Котляревського в переробці І. Озаркевича під назвою "Комедіо-опера: Дівка на відданню або на милування нема силування". Вистава мала незвичайно великий успіх. І. Озаркевич також творчо переробив "Москаля чарівника" Івана Котляревського. Примітно, що він намагався пристосувати ці твори до західноукраїнського середовища і з цією метою замінював деякі музичні номери на популярні в Галичині пісні.

До того ж у цей період українські театральні вистави проходили і в інших містах краю: Тернополі, Самборі, Стрию. Цей загальний театральний рух галичан передався також на село. Українці, натхненні таким піднесенням театального мистецтва, хотіли довести цю справу до кінця і прагнули заснувати постійний театр у Галичині. Скажімо, відомий діяч тих часів Л. Трещаківський влітку 1849 р. вніс пропозицію до Головної Руської Ради збудувати у Львові Народний Дім з великою залою для театральних вистав. За всієї прихильності все ж здійснити ці наміри не вдалося, адже наступне десятиліття унеможливило театральний рух.

Протягом 1848–1949 років вистави українською мовою давав і театральний гурток у Перемишлі. До спектаклів цього гуртка писав музику М. Вербицький. Він створив музику до шести п'єс: "Верховинці", "Козак та охотник", "Процика", "Гриць Мазниця, або Муж заманений" (переробка І. Намовича), комедії Ж.Б. Мольєра "Georg Danden", "Запрошений котик", "Жовнір – чарівник" ("Москаль – чарівник" І. Котляревського). Більшість п'єс являли собою перекладені на українську мову й перенесені на національний ґрунт іноземні

п'єси (переважно польських та німецьких авторів) [6, с. 71].

29 березня 1864 р. вважається днем заснування українського театру в Галичині [23, с. 65]. Ця подія мала велике значення для піднесення національно-культурного життя краю. Театр оживив творчість драматургів і композиторів. Найбільше музики до репертуару (до 17 драматичних творів) написав М. Вербицький. На його музиці позначилися загальноєвропейські ранньоромантичні стилеві особливості. Водночас опора на галицький міський фольклор, зокрема на коломийкову ритміку й інтонаційність, надавала їй національної виразності. Це – видатна постать в українському музичному мистецтві, котра залишила чималий доробок, що складається з різних жанрів хорового, музично-театрального, симфонічного, камерно-вокального та камерно-інструментального. Загалом, оцінюючи значення М. Вербицького для розвитку національної музичної культури в Галичині, С. Людкевич писав, що він є "символом нашого національного відродження в Галичині". Найближчим його послідовником серед західноукраїнських композиторів був І. Лаврівський.

Водночас галицький композитор М. Вербицький мав значні досягнення і у жанрі написання церковної музики. Так, у його доробку слід назвати майже повну Літургію й окремі твори на літургійні тексти, що спиралися на церковну музику Д. Бортнянського, яка в той час часто звучала в церквах Перемишля та Львова. Його Літургія належить до найкращих творів у хоровому жанрі. Вона повністю або частинами виконується і в наш час у греко-католицьких і православних церквах. Серед найвідоміших творів М. Вербицького цього періоду, який відноситься до світської хорової музики є твір патріотичного, національно-визвольного спрямування "Ще не вмерла Україна" на слова П. Чубинського [10, с. 229–254].

Вірш П. Чубинського вперше був надрукований 1863 р. у львівському літературно-політичному віснику "Мета" у поетичному стилі Т. Шевченка. Цього ж року М. Вербицький написав музику до цих слів. Пісня "Ще не вмерла Україна" стала національним гімном, а в наш час вона затверджена як державний гімн України.

Отож у цей час інтенсивно розвивається хорова музика, яку започаткували два галицьких композитори – М. Вербицький та І. Лаврівський. Крім того, підкреслимо, що своєю творчістю М. Вербицький та І. Лаврівський почали розвивати хорову лірику і жанр

хорової ліричної мініатюри, в них відчутні впливи хорових пісень, а також старогалицької міської пісні. Зокрема, формуються характерні для композиторів так званої “перемишльської школи” стильові особливості, у яких простежуються класичні та романтичні риси. У професійній хоровій музиці виникали такі жанри, як хорова пісня й мініатюра, хорова поема, хоровий цикл. Загалом хорова музика посідала вагоме місце в домашньому музичуванні, звучала на засіданні різних товариств, на різних концертах.

До хорових творів зі суспільно значущою тематикою належить вокально-сомфонічний твір Вербицького “Заповіт” на текст Т. Шевченка. Це був перший в Галичині музичний твір на текст Кобзаря, що спеціально писався для виконання на святковому шевченківському концерті, організованому товариством “Руська бесіда” у Львові в 1868 р. З цієї нагоди й М. Лисенко написав хорову поему “Заповіт” на пропозицію голови “Руської бесіди” О. Барвінського, про що вже згадувалося раніше. Обидва твори – “Заповіт” М. Вербицького та “Заповіт” М. Лисенка – виконувалися в одному концерті. Своїми музичними особливостями вони відображали завершення першого етапу розвитку світської хорової музики (твір Вербицького) і початок нового етапу (твір Лисенка).

Значний вплив на розвиток музики у Галичині справив високий рівень хорового виконавства, наявний на той момент у Німеччині та Австро-Угорській імперії. З революційними подіями 1848 р. в Австрійській імперії – буремними подіями “весни народів” – і зростанням соціальної та національної свідомості українців у Галичині пов’язане виникнення хорової музики зі суспільно значущою тематикою. Вона втілювалася в жанрах, які виникали у цей перший період свого утвердження – в урочисто піднесений, гімнійній хоровій пісні та хоровій поемі. У гімнових ритмах відбувається становлення нового професійного жанру – героїчної хорової пісні й виникає героїчна музична образність, в них особливо яскраво просякає вплив німецьких пісень Liedertafel.

Першою найбільш популярною гімнійною піснею стала пісня “Мир вам, браття”, створена на слова І. Гушалева. Автором музики вважається Теодор Леонтович (за іншими версіями – П. Любич). Ця хорова пісня була написана 1848 р., у її словесному тексті та музиці виражається радість з приводу скасу-

вання панщини в Галичині й отримання народом свободи. Пісня набула широкої популярності: нею відкривали громадські та ювілейні зібрання, її вважають першим галицьким українським гімном [9, с. 109]. На цей самий текст І. Гушалева, ймовірно, у цьому ж році М. Вербицький написав хорову пісню “Мир вам, браття”. Вочевидь для створення урочистого характеру він використав ритм полонезу. Водночас патріотична ідея найбільш яскраво втілена у хорових піснях цього композитора “Де Дніпро наш котить хвилі”, “Ще не вмерла Україна”, “Гост до Русі”. У хоровій пісні “Де Дніпро наш хвилі котить” (на слова В. Масляка) прославляється Україна як вільний козацький край, увиразнюється національна специфіка українства.

Відомо також, що в цей історичний час великого поширення набули народні танці: коломийка, гопак, козачок.

У контексті розвитку української журналістики, крім “Зорі Галицької” треба згадати “Дневникъ Рускій”, який з 1848 року писався кирилицею і латинкою. Його редактором був І. Вагилевич; вийшло у світ всього дев’ять номерів. Хоча саме у цьому році україномовна преса кількісно зросла. Так, з’являється “Галичо-Рускій Вѣстникъ”, який виходив у Львові тричі на тиждень як урядовий орган. Його редактором був М. Устиянович, а в редакції працювали І. Головацький, М. Коссака, Б. Дидицький. Цього часопису вийшло 78 номерів. Також цього року побачили світ “Новини”, які виходили двічі на тиждень під редакцією І. Гушалева, і “Всеобщій Дневникъ земскихъ законѣвъ и правительства для коронной области Галиціи и Володимиріи съ Княжествомъ Освѣцимскимъ и Заторскимъ и Великимъ Княжествомъ Краковскимъ”. Обидва часописи готувалися у Львові та друкувалися кирилицею. Ще один “Общій законѣвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ, для цѣсарства Австріи” виходив у Відні, але був українським виданням, редактором якого був Ю. Вислобоцький і Г. Шашкевич, а потім І. Головацький.

Відомо, що 1848–1849 роки стали періодом найвищого піднесення культурно-національного відображення українців Галичини першої половини XIX ст. Вирішальну роль у цьому відіграла Головна Руська Рада, яка, визначаючи єдність цілого українського народу, намагається організувати виступи галицьких українців, надати їм одноцілісності в культурно-національних змаганнях, і тому запрошує до себе на наради делегатами українців Буко-

вини та Закарпаття. І це є факт небуваної ваги, який залишився повно невикористаним, й надалі, на жаль, не був повторений ніким і ніколи. Заснувавши установи, що систематично сприяли культурному розвитку, Рада зробила перші кроки до перетворення Галичини на організаційну твердиню українства. За висновком М. Семчишина, з “весною народів” 1848 р. і першими реальними здобутками галицьких українців у національному самовизначенні й самостановленні в культурному відношенні завершився перший етап галицького пробудження [14, с. 349]. Однак “весна народів” тривала недовго “...Жвавий рух 1848, – писав М. Грушевський, – на ділі не став початком нової епохи, а був вступом до темної реакційної доби, і тільки згодом українське громадянство мало змогу вернутися до тих домагань і справ, які ставилися в 1848, і лише тоді були такі близькі до свого сповнення” [4, с. 114].

У другому періоді (1850–60-і роки) в Галичині настає реакція. Не маючи досвіду політичної боротьби, вміння і єдності, прогресивні сили почали поступово втрачати завойоване. Розпущено Головну Руську Раду (1851), відновлено орден єзуїтів (1852), скасовано обов’язкове вивчення української мови в гімназіях (1856), обмежено вступ українців до університету. В 1858 у Львові було відкрито першу в Східній Галичині польську гімназію ім. Імп. Франца Йосифа. Цим кроком уряд дав початок колонізації галицького середнього і вищого шкільництва. Мовою викладання залишалася німецька як у середніх, так і в міських народних школах. Як писав І.Я. Франко, “всі вольності, даровані 1848 р., окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки панів, була хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехізму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому писаних, з котрих би такий трохи письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм житті і його поліпшенні” [22, с. 18].

У цей час з’явилися негативні обставини, які не тільки зупинили галицький ренесанс, а й свідчили, що ця частина української землі знову може опинитися на тих же самих рейках своєї історії, на яких культурно вегетували до виступу М. Шашкевича. На обрїях ледве пробудженого життя з’явилися хмари польської шовіністичної експансії, другою небезпе-

кою, ідеологічно куди гіршою, було московіфільство. Третім важким чинником у ці критичні роки була справа обрядово-церковна. Стараючись поборювати латинізацію і зберегти чистоту свого обряду, український католицький клер був більше схильний до компромісів з обрядовістю російської православної церкви. Треба відмітити, що духовенство відіграло першорядну роль серед завстрійщеної чи спольщеної галицької інтелігенції, а тон усьому задавала свято-юрська гора, осілок митрополита. Але цей же клер у своїй старообрядності і своєму консерватизмі з погордою і презирством ставився до української народної мови як до хлопської, невиробленої й непридатної для культурного вжитку. Твердо стоячи на ґрунті церковно-слов’янської мови, він попадав теж під російський вплив. Тому не дивно, що ця група галицьких консерваторів захопила три ключові інституції тодішнього життя, засновані в 1840–50 роках: Ставропільський інститут із друкарнею і книгарнею, Народний Дім, “Галицько-руську матицю”.

Проти цього консервативно-московіфільського табору старої інтелігенції виступила молодша за віком група діячів, які називали себе народовцями. Були вони письменниками, вчителями, юристами, студентами, намагалися всіляко продовжувати діло М. Шашкевича, а також заснували часописи, які мали успіх серед молоді. Галицьким народовцям допомагали матеріально діячі із Східної України, надсилаючи до Галичини книжки до друку й до розповсюдження. За допомогою наддніпрянців засновано у Львові в 1867 р. місячник “Правда”, який довгий час був органом всеукраїнського єднання. Для більшості галичан Україна була священною землею, а “Кобзар” Тараса Шевченка – священною книгою.

Незважаючи на реакцію цього періоду література краю не завмерла, а далі розвивалася, хоча й зі складностями: по-перше, через відірваність від Наддніпрянської України; по-друге, – внутрішню роз’єднаність, по-третє, через відсутність духу соборності. Тому чимало прийшлося докласти зусиль, насамперед письменникам, щоб своїми творами сприяти об’єднанню українських земель для подальших дій, зокрема у сфері культурно-літературного життя. Цими передовими духовними проповідниками були В. Шашкевич, П. Свенціцький, М. Устиянович, К. Климкович.

Треба окремо наголосити, що великий вплив на розвиток літературного життя мали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Г. Квітки-Ос-

нов'яненка. Водночас доволі популярними серед інтелігенції були твори кращих російських письменників того часу. І все ж винятково конструктивний вплив на ментальність та світогляд українців мав “Кобзар” Тараса Шевченка. І справді, насамперед під дією його творів поживалося громадсько-культурне життя галицьких українців у 1860-х роках. Але, як не сумно, не було між літераторами Галичини одностайності в основних питаннях: одні з них були українофілами, як В. Шашкевич чи П. Свенціцький, інші, як А. Могильницький, служили московфільському таборі, а ще інші, як І. Вагилевич, сполонізувалися.

Талановитим поетом того часу був син Маркіяна – В. Шашкевич. Захоплений ідеями свого батька, начитаний творів європейського письменства, він зумів унести в працю молодих ідеалістів багато щирого запалу. Після закінчення університетських студій був одним із редакторів “Вечорниць”, “Русалки”, а збірка його поезій “Зільник” пройнята щирими почуттями смутку і надії. Проте, крім сумних ліричних поезій, повних скарг на бездомне життя, писав він також і драматичні твори – “Сила любові”, “Темко Хмельницький”, та оповідання “Пімста та великодушє”.

В розвитку духовної складової українства почесне місце займає поляк за походженням П. Свенціцький, який під українськими творами підписувався псевдонімами “Данило Лозовський”, “Павло Свій”, а під польськими – “Стахурський”. Крім того, він брав активну участь у київському “хлопоманському” русі. Після невдачі польського повстання 1863 р. переїхав до Галичини. Тут брав участь у виставах українських і польських театральних труп, а потім отримав місце вчителя в українській академічній гімназії у Львові. Викладав українську літературу з любов'ю до предмета і гарною, мелодійною мовою. Основною метою його життя було налагодження стосунків між українцями та поляками на основах рівноправності обох народів задля успішної боротьби з Москвою. Цій ідеї П. Свенціцький присвятив усе своє життя. Поширював її серед польського громадянства в окремому видавництві “Siolo” (pismo zbiorowe, poswiecone rzezom ukraińsko – ruskim у 1866), де друкував латинською азбукою найкращі твори української літератури.

П. Свенціцький збагатив драматичне українське письменство кількома перекладами та переробками, оригінальною комедією “Мищанка”. Він переробив для сцени “Катерину” Т. Шевченка і “Марусю” Г. Квітки-Основ'я-

ненка. Він один з перших у книзі “Вік 19-ий у діях літератури української” відзначив світове значення творчості Тараса Шевченка.

Відомою постаттю в тогочасних літературних колах був священик А. Могильницький, який у 40-х роках стояв на позиціях “Руської трійці”, наголошував на ідеї національного відродження і здобув собі літературну популярність своєю романтичною поемою “Скит Манявський”, про що йшлося вище. Був він добре ерудованим й обізнаним із здобутками західноєвропейської культури. Не даремно Ю. Федькович вважав його одним з найбільших поетів і культурних діячів Західної України, а І. Франко зарахував “до перших будителів руського духу в Галичині”. Але після поразки революції 1848–49 років і наступу реакції А. Могильницький відійшов від національно-громадського життя і зрікся ідеї національного визволення. Такою ж дорогою пішли Д. Зубрицький, І. Гушалевиц, Б. Дідицький та інші західноукраїнські літератори і діячі, які без особливих вагань утвердилися на позиціях реакційного московфільства і стали виразниками ідей російського монархізму [20, с. 127].

Слід зазначити, що у розвитку шкільництва та освіти істотних здобутків тоді майже не було. Швидше був відхід назад: чужа мова викладання, втрата віри у власні сили, очікування порятунку від чужинців (московфільство) і польський аристократизм тогочасної інтелігенції у відносинах із селянськими і міщанськими масами спричинили небажання української молоді навчатися в гімназіях, що мало негативні наслідки для майбутнього Галичини. В 1863 р. на 100 дітей шкільного віку відвідували школу 23, і то серед них були й такі, які лише на папері числилися учнями.

Згідно з конкордатом, прийнятим 18 серпня 1855 р. й оголошеним цісарським патентом від 5 листопада, все навчання католицької молоді в усіх державних і приватних закладах повинно узгоджуватися з наукою церковною. Завданням священників було, використовуючи могутність своєї влади, керувати релігійним вихованням молоді і перестерігати, щоб в жодному навчальному предметі не вчити чогонебудь такого, що суперечило б католицькій вірі чи чистоті звичаїв. У такий спосіб у шкільництві запанувала першість церкви: школа потрапила під безумовне підпорядкування церкви. При цьому важливою подією в історії української просвіти було видання у Львові в 1857 р. підручника з народної педагогіки, підготовленого О.В. Духновичем (1803–1965).

Основний закон – Конституція – від 21 грудня 1867 р. щодо прав громадянських надавав державі повноваження управляти і наглядати за освітою і всякими виховними справами, визнавав свободу мистецтв і кожної науки, право створювати наукові (навчальні) і виховні заклади та організовувати навчання в них, а навчання релігії поклав на церкву і релігійні громади. Народна школа перетворилась у заклад інтерконфесійний, з якого усунуто вирішальний духовний вплив церкви. Отож освіту і виховання було віддано в руки світських людей. На доповнення до цього 25 травня 1868 були прийняті так звані віросповідні закони, один з яких (№48) визначив відносини школи і церкви так: *школа незалежна від церкви [17, с. 117]*.

У Галичині особливо гострою була боротьба за мову викладання в школах. Хоч міністр освіти Австрії 8 серпня 1859 р. видав розпорядження про викладання в середніх школах національних (народних) мов, але ніяких змін воно не принесло, а в березні 1860 було дано роз'яснення, що розпорядження стосувалося приватних шкіл. Польська преса, польські послі аргументували потребу викладання народною мовою тим, що знічення молоді веде до морального і духовного зубожіння народу, відбиває бажання до навчання, знижує рівень знань учнів. Уся боротьба була спрямована на запровадження в школах викладання польською мовою, а українській мові, яка, на думку поляків, є недостатньо виробленою, відводилося другорядне значення. Вона могла вживатися лише у школах реальних і нижчих гімназіях.

22 червня 1867 р. сеймом було прийнято закон про право визначення мови викладання в народній школі, який делегував це право тому, хто утримує школу, а в приватних середніх школах мову викладання визначають засновники. Впродовж наступних років до закону неодноразово вносилися зміни, що запроваджували викладання польською мовою, тоді як українська залишалася як викладова для вивчення української мови. Німецька мова була обов'язковою у всіх середніх школах, а викладову українську міг запроваджувати тільки сейм.

Отож витісненню української мови сприяло також і те, що в розпорядженні центральних властей від 5 листопада 1868 р. було зобов'язано шкільні ради у своїй діяльності користуватися державною мовою, що також було зустрінuto вкрай негативно. Але ця вимога

була відмінена лише листом міністра освіти до краювої ради шкільної від 9 травня 1877. Зауважимо, що галицький сейм ще в 1967 прийняв закон про створення такої ради, яка відіграла важливу роль у розвитку шкільництва в краї. Згідно із законом Радою шкільною краювою керував намісник. Її статут став зразком для створення рад в інших краях австрійської держави, де державний закон від 25 травня 1868 врегулював стосунки між школою і церквою та встановив сталі норми для нагляду за навчанням і вихованням через міністерство освіти, ради шкільні краюві та окружні, визнавав деяку автономію місцевих шкільних рад.

Рада шкільна крайова розпочала свою роботу 24 січня 1869 р. Відповідно до статуту в її обов'язки входило: адміністративне управління школами і навчальними закладами в межах, визначених керівництвом краю, і в межах обов'язкових законів, поданих на затвердження шкільних інспекторів; призначення директорів і вчителів шкіл середніх і народних; розробка навчальних планів; підготовка й апробація підручників та їх видання; складання річного бюджету для утримання середніх і народних шкіл; оголошення щорічних зв'язків про громадське виховання в краї. Причому цій Раді підпорядковувались окружні шкільні ради. Вона як колегіальний орган прагнула обмежити доступ народних верств, особливо українців, до школи і, зокрема, до середньої. Відтак школа залишалася засобом денаціоналізації населення краю. Однак сам перебіг суспільного розвитку вимагав реформування шкільництва Австрії, розширення мережі навчальних закладів. Й основний закон від 21 грудня 1867 р. та віросповідні закони створили законодавчі передумови щодо реорганізації освіти. Це уможливило 14 травня 1869 року прийняти закон про шкільництво, що мав два розділи: а) про публічні школи народні; б) про приватні заклади навчальні. Цим законом передбачалось обов'язкове навчання для дітей віком від шести до чотирнадцяти років. Для освіти вчителів і підготовки до учительського звання передбачалось створення учительських виховних закладів, розділених за статтю вихованців. Навчання тривало чотири роки.

Проте більшість галичан у цей історичний період діставали початкову освіту в навчальних закладах – гімназіях, бурсах, семінаріях, і водночас брали участь у хорах. Загалом музична освіта була тісно пов'язана з хоровою справою. Педагогічною працею займалися

композитори М. Вербицький та І. Лаврівський. Перший обстоював обов'язковість професійної освіти в Галичині, висунув пропозицію заснувати навчальний заклад на зразок Празької консерваторії, а сам навчав молодих музикантів гармонії, композиції, гри на гітарі, врешті-решт створив “Школу гри” на цьому інструменті [6, с. 94]. Окрім того, з відкриттям у 1864 р. театру при “Руській бесіді” правління цього товариства створило співацько-музичний комітет і доручило композиторові І. Лаврівському навчати співу найздібнішу молодь.

Окремо зазначимо, що з політичного і культурного москвофільства галичан цього періоду скористалися поляки і подбали про те, щоб намісник Галичини польський граф А. Голуховський здійснив спробу ввести для українців урядово латинський правопис, мотивуючи це тим, що “треба зробити різницю між русинами і москалями”. Але австрійський уряд утворив для остаточного вирішення цього питання так звану “Азбучну комісію”, яка висловилися проти цього проекту і в 1859 р. влада наказала друкувати всі книжки кирилицею (не гражданкою), яку галичани називали “какографією” (за аналогією до какофонії) [3, с. 179]. Але в 1861 внаслідок розбіжностей, які виникли між членами “Азбучної комісії”, та протестної брошури Я. Головацького “рутенська мова і правописне питання в Галичині”, уряд скасував розпорядження міністерства освіти про запровадження кирилиці і залишив галичанам змогу самим розв'язати це питання. Незважаючи на це “азбучна війна” і далі тягнулася, оскільки москвофільські видання писалися так званим язичієм, а народовецькі видання користувалися етимологічним правописом.

Про справжню українську науку того часу важко говорити. У 1850–60-х роках майже вся галицька інтелігенція була в полоні москвофільських ідей – панрусизму, або стояла на пропольських позиціях. З національного ідеалізму і концепції самовизначення майже нічого не залишилося, що виявилось насамперед у науковій сфері, яку представляли декілька визначних культурних діячів – зокрема істориків, які були провідними ідеологами панрусизму. Тут треба назвати видатного історика Д. Зубрицького, котрий, будучи вихований у польському дусі, спочатку писав тільки польською мовою, хоча й цікавився українськими народними піснями, а згодом переключився на історичні студії. У результаті чого вийшла польською мовою його “Історія міста Львова”, а потім трьохтомна

“Історія галицько-руського князівства”, написана так званим язичієм. Тим самим язичієм вийшла його “Історія Ставропигийського братства” [2, с. 17–22].

Другим істориком-лінгвістом, археографом, археологом, фольклористом, етнографом був А. Петрушевич, котрий став дійсним членом Академії наук у Кракові, Академії наук у Празі, почесним членом Академії наук у Санкт-Петербурзі, членом НТШ у Львові. На період 1850–60-х припадає початок його публіцистичної, культурно-просвітницької діяльності. Зі статтями, фейлетонами, сатиричними віршами, науковими історичними розвідками та есеями він виступає у різних виданнях, у підсумку залишає дослідникам значну за обсягом епістолярну спадщину, в якій порушено суспільно значущі проблеми. Зокрема, він зібрав унікальну колекцію видань з питань всесвітньої історії, філософії, археології, стародруків, рукописів й організаційно створив багатющу бібліотеку світського й релігійного характеру українською, польською, німецькою, латинською мовами. Йому належать десятки фундаментальних праць і розвідок, які свого часу мали неабиякий успіх завдяки насамперед широкій джерелознавчій базі. Воднораз прислужився А. Петрушевич і мовознавству. Майже все життя він збирав матеріали до “Етимологічного словника”, який нагромадив 50 папок, опрацювавши, на жаль, усього кілька слів. Цей матеріал учений передав до імператорської бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Тому значення його діяльності вагоме, оскільки написані ним праці були важливим внеском в українську історіографію того періоду [8, с. 56].

Третім істориком, який писав латинською мовою, був М. Гарасевич, який відомий твором “Церковна історія рутенів”. Згодом цю працю доповнив своєю книжкою про історію греко-католицької церкви в Галичині, що написана німецькою М. Малиновським.

На території Галичини у цей час розвивалася також журналістика. Про “Зорю Галицьку” вже згадувалося, останнє число якої побачило світ 9 квітня 1857 р. Перші три роки вона мала переважно політичний характер, пізніше була присвячена “літературі, забаві й господарству” [20, с. 96]. У 1850 видавництво від А. Павецького перейшло до Ставропигийського інституту, але з 1856 воно знову опинилося у приватних руках. За весь час свого існування “Зоря” змінила шість редакторів, причому дехто з них займав цю посаду по

кілька разів. Така часта зміна редакторів відбивалася не тільки на папері, а й на мові часопису. Спочатку “Зоря” виходила українською народною і в народовському дусі, а із середини 1851 (за редагування І. Гушалеви́ча) стає виразно москвофільською. Пізніше ще кілька разів змінює напрям витлумачення подій. Усе це дуже погано відбилося як на розвитку видання, так і на ставленні до неї громадян (кількість передплатників зменшилась у 1857 до 100 осіб, внаслідок чого занепав і сам часопис) [20].

В 1850–60-х роках у краї виходили такі періодичні видання, як “Лала” (1853), літературно-науковий журнал “Сімейна бібліотека” (1855–56). Але вони не мали впливу на піднесення культурно-національного руху галицьких українців. Дещо пізніше з’являється газета “Слово”, редагована москвофілом Б. Дідицьким, який спочатку друкував народною мовою твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, але згодом у 1866 зайняв протиукраїнські позиції і поміщує статтю І. Наумовича “Погляд на будучність”. Парадоксально, але довгий час Б. Дідицький тримав у своїх руках кермо українського літературного руху в Галичині та тішився славою першорядного поета, хоча поеми “Буй-тур Всеволод” та “Конюший” не відзначаються великою мистецькою цінністю. У такому ж антиукраїнському дусі видавав В. Заревич “Русь”. Мали москвофіли і свій гумористичний журнал “Страхопуд”. Відрадно констатувати, що існували на той час такі журнали, які займали проміжне становище між народовцями та русофілами. Серед них “Львів’янин”, збірник “Галичанин”, який друкував історичні та літературні матеріали східноукраїнських авторів (вийшло чотири томи цього збірника). Найголовнішими виданнями народовецького табору в 1860-ті були “Вечерниці”, “Мета”, “Нива”, “Русалка”. Головна увага усіх цих друківаних органів була зосереджена на потребі вільного розвитку національної культури, особливо у сфері мови, літератури, освіти, причому з орієнтацією на Східну Україну.

Велику популярність здобули собі “Вечеринці” (1862–63), редаговані Ф. Царевичем і К. Климковичем, а згодом другим редактором став син Маркіяна В. Шашкевич. У вступному слові редактори писали, що українці-русини – це окремий народ із своєю історією, мовою, літературою, який повинен здобути собі всі права для свого національного розвитку.

Журнал обстоював духовну єдність, штучно поділеного кордонами і вперше в Галичині почав широко популяризувати досягнення українських письменників із Східної України, щонайперше Тараса Шевченка. А після розпаду східноукраїнської “Основи” “Вечерниці” були єдиним журналом, у якому друкувались письменники з Наддніпрянщини [16, с. 20–32].

Помітний культурницький відбиток залишило двадцять номерів науково-літературного часопису “Нива”, який з’явився у період, коли припинили виходити “Вечерниці” в Галичині та “Основи” у Східній Україні. Редагував журнал К. Горбаль, який дав широку дорогу творам Т. Шевченка, О. Стороженка, Марка Вовчка, М. Старицького, А. Міцкевича, Ю. Федьковича, С. Воробкевича. Крім цього, тут публікувались художні твори Ф. Заревича (“Повінь”, “Землячка”), В. Ільницького (“Подорож школяра”), дописи В. Шашкевича, різні матеріали про культурне, мистецьке, зокрема театральне, життя краю. Отож “Нива” чимало прислужилася своїми публікаціями до піднесення національної свідомості місцевого населення. До переконання різних верств у справі єднання українців по обидва боки Збруча, творення власної державності. Недарма І. Франко у “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (1910) розглядав публіцистичні та літературно-критичні виступи К. Горбала (“З питання про малоруську літературу” (1877), “Як повстають пом’якшені приголосні у польській та українській мовах” (1881) та ін.) як такі, що були “гострою критикою галицько-руських відносин. Ці дві чернівецькі брошури були немов першими ластівками нової весни народовецького руху із суто народною мовою у письменстві і з радикально-фонетичним, чеським правописом для руської мови, а також зі заходами філософічного і соціального радикалізму”.

Після “Ниви” та “Мети” в 1866 р. у Львові почала виходити “Русалка”, яка, так само як і “Нива”, стала попередницею “Правди” (1867–1897). Цей журнал виходив з перервами щотижня, а згодом став щомісячником, мав всеукраїнське значення і був гідним продовжувачем “Основа” та пропагував ідеї народовців. До певної міри продовженням “Вечерниць”, які припинили вихід у світ в 1863, був літературно-політичний вісник “Мета”. Він також орієнтувався на традиції “Основа” і друкував літературні та фольклорні матеріали. Хоча він і стояв на позиціях лояльності до династичних інтересів Австрії, проте підкреслював і про-

повідував ідеї патріотизму. На його сторінках почалася критика москвофільської політики й одночасно обстоювалася потреба зближення західних українців і східних [16, с. 33].

У цей період у Галичині, як і раніше, розвивалось килимарство. Поширеним був геометричний орнамент, але одночасно робилися слабкі спроби застосувати тут геометризований рослинний орнамент, особливо на килимах, зітканих в околицях між Дністром і Збручем. Але, на жаль, розвиток галицького килимарства не був предметом пильної уваги дослідників і тому залишилося мало його зразків, хіба що ті, що зібрані В. Федоровичем і що опинилися у Відні.

У цей період продовжила свою роботу Ставропігійська літографія. До її робіт належить портрет Івана Камінського, директора Львівського театру, виконаний Г.Г. Блотницьким у 1853 р. та портрет Льва Сосновського, одного з найдіяльніших членів Ставропігійського інституту, намальований С. Возняком. Але в загальному літографія не випускала багато картин. Через те, що літографія не приносила користі Ставропігійському інституту, то 22 січня 1854 р. її було передано в найм Й. Стефанському. Саме з того часу історія літографії переривається з невідомих причин.

Після того, як у 1867 р. чеські просвітителі у Празі заснували освітнє товариство “Матиця люду”, а в Кракові утворилось “Товариство приятелів освіти люду” з філією у Львові, назривала своєчасність утворення української освітньої установи, ініціатором якої й став С. Качала. Його заклик підтримала народовецька молодь. На початку 1868 було утворено організаційний комітет, до якого увійшли професори гімназії й учительської семінарії А. Вахнянин, Ю. Романчук, О. Партицький, О. Борковський, урядники К. Сушкевич, М. Коссан, студенти А. Січинський, О. Огоновський. І 2 вересня цього ж року віденське міністерство освіти дозволило заснувати товариство “Просвіта”, а 8 грудня у Львові скликано перший загальний збір цього товариства, на якому було фактично започатковано діяльність цієї громадської організації. Серед 65 його засновників найбільше було молодих людей – студентів, урядовців, учителів, журналістів, до яких звернувся представник старшого покоління українських діячів Й. Заячківський. Головою новоствореного товариства було обрано відомого диригента, музиканта та письменника, професора академічної гімназії А. Вахняника. Примітно, що успішне

проведення першого загального зібрання було відзначено в політичному житті Галичини як велика перемога народовського руху. До “Просвіти” потягнулася молодь, натхнена тією обставиною, що завдяки їхній енергії вдалося втілити в життя ідеї революції 1848 р.

Науково-просвітницька діяльність “Просвіти” регламентувалась статутом товариства, зміни до якого вносилися за потреби. Так, друге загальне зібрання (26 травня 1870) приймає другий статут, запропонований комісією під головуванням К. Сушкевича та Ю. Романчука. Головні зміни полягали в обмеженні наукового характеру діяльності товариства. У цьому ж році завдяки старанням віце-маршала сейму Ю. Лаврівського субсидувати роботу цієї громадської організації. “Просвіта” одержала від держави 2 тис. крон допомоги на видання книжок, що стало її великою матеріальною та моральною підтримкою. Закономірно, що основним напрямком її діяльності від початку й до кінця залишалося книгодрукування. Приступаючи до видання книжок для народу, потрібно було вирішити питання тематики та правопису. Ще на першому загальному зібранні було вирішено видавати книжки українською мовою без польських, російських та церковнослов'янських слів, до того ж у простому й доступному стилі. Перейти ж до фонетичного правопису “Просвіти” вдалося лише в 1898 р., хоча його переваги були зрозумілими для підтримки авторитету товариства, бо його використання залишалося престижним у регіоні і, крім того, обов'язковим для вивчення у школі. Підтвердженням цього є той факт, що після переходу до фонетичного правопису “Просвіта” втратила у прирості нових членів: якщо в 1897 р. до товариства вступило 1333 осіб, то в 1898 – 1137, а 1899 – всього 944.

Перші п'ять років були періодом найбільшого попиту покупців літератури, виданої “Просвітою”, хоча розповсюдження власних видань було пов'язано з численними труднощами. Своєї книгарні товариство не мало, тому продаж книжок здійснювали самі члени товариства. У 1872 р. “Просвіта” через австрійський уряд звернулася з листом до російського міністерства закордонних справ з проханням дозволити продаж своїх видань на Наддніпрянській Україні, проте одержала відмову. Ситуація змінилася з прийняттям нового статуту в 1876. Згідно із затвердженими ним правилами, кожний член “Просвіти” одержував за рахунок місячного внеску в середньому

біля 4 книжок, які розсилалися поштою (ця практика збереглася до 1914 р.). Таким чином, відпала потреба окремого розповсюдження книжок регіоном. Скажімо, до травня 1874 просвітяни видали 81628 книжок, з яких було продано 29436 примірників. Окрім того, велика кількість книжок безкоштовно передавалася у лікарні, тюрми, церковні братства та інші організації. Розсилати свої видання товариство намагалось також за межі Галичини, головню з метою налагодження систематичного книгообліку.

Велику роботу провела “Просвіта” у справі утвердження самостійності української мови та літератури, підготувавши чимало звернень до міністерства освіти у Відні, на частину з яких отримано позитивну відповідь. Періодично вона влаштовувала музично-декламаторські вечори, щорічно з академічною молоддю – вечорниці на честь Т. Шевченка, М. Шашкевича, а в 1873 її головний відділ зайнявся підготовкою до святкування 25-річного ювілею відміни панщини. Отож саме “Просвіта” стояла біля керма культурного та громадського життя українців Галичини, долучаючи щонайперше до цієї праці молодь, що мало велике виховне значення. Особливо велика заслуга цієї організації у цей період полягала в тому, що вона починає друкувати підручники для українських шкіл. Із 1873, тобто після смерті другого голови Ю. Лаврівського, “Просвіта” обирає новим керівником В. Федоровича, із цього моменту починається поворот від політичної діяльності до освідчення народу, розширення географії діяльності товариства. Крім розповсюдження книжок усіма повітами Галичини, вона намагається створити велику бібліотеку у Львові. Це повинна бути національна наукова бібліотека, яка має й архів. На заклик “Просвіти” чимало українців подарували свої видання і навіть цілі бібліотеки. Багато галицьких і зарубіжних товариств поспішали стати на книгооблік. До того ж головний відділ “Просвіти” закуповував для своєї бібліотеки потрібні книжки, особливо рукописи, автографи письменників. Значно збільшився фонд бібліотеки, коли у 1871 р. до неї приєдналися книжковий ресурс фонди товариства “Руська бесіда”, “Побратим” та редакція газети “Правда”.

Досить цінні матеріали до бібліотеки “Просвіти” надходили з Наддніпрянської України, зокрема від П. Куліша, М. Костомарова, О. Белозерського, О. Кониського та ін. Серед них були автографи та рукописи таких

письменників, як Т. Шевченко, Марко Вовчок, М. Костомаров, Л. Боровиковський, Д. Мордовець, І. Нечуй-Левицький, І. Тобілевич, Г. Глібов, Б. Грінченко. Після відкриття бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка “Просвіта” передала їй чимало цінних матеріалів, залишаючи собі белетристику та книжки науково-популярного змісту.

Незважаючи на складні умови, які склалися у цей період в Австро-Угорщині (уряд розгортає кампанію боротьби з соціалістичними ідеями), “Просвіта” і надалі не втрачає своїх позицій. Про це наочно вказує той факт, що в 1877 р. відкриваються її дві філії і ще одна в 1878, під опіку товариства все більше переходять діючі в краї читальні. На той час назріла пекельна нагальність мати власне періодичне видання. Від жовтня 1877 починає виходити газета “Письмо з “Просвіти”, а пізніше “Вісник книжкової справи в Галичині” та газета “Діло”. В 1895 “Просвіта” купує триповерховий будинок у центрі Львова (передачею 3000 крон через М. Грушевського кияни вітали купівлю). У новому будинку розмістилася бібліотека, а також було засновано український національний музей, який мав виняткове значення через те, що започаткував українську національну музейну справу [5; 13].

Для покращення якості членських книжок в 1874 р. створюється “Літературний комітет”, перейменованій у 1891 в “Літературну секцію”. Найбільшою популярністю користувалися календарі “Просвіти”, тираж яких досягав 10–13 тис. примірників. Календарі виходили майже щорічно, починаючи від 1870, за винятком 1871, 1883–1889 та 1919 р. Серед членських книжечок відзначимо “Історію Руси” І. Нечуя-Левицького та О. Барвінського. Всього від 1879 до 1884 вийшло у світ п’ять частин “Історії” загальним тиражем 15 тис. прим. Книжка користувалася підвищеним попитом, і “Просвіта” повертається до неї в 1904, видавши об’ємний однотомник (727 с.) за редакцією О. Барвінського тиражем 12 тис. Покращення поліграфічної бази дозволяє доповнити “Історію” великою кількістю ілюстрацій (49) та мапою України.

Послідовно працюючи над розширення світогляду народних мас, “Просвіта” видає доповнену картами “Географію Руси” (1887, 150 с.). Звертається вона також і до історії інших народів. Щоб заповнити прогалину, яка виникла в 1870-х роках у виданні в Галичині творів Т. Шевченка, випускає для народу вибіркові поезії українського генія. Користу-

ються попитом також життєписи видатних особистостей української культури. У кінці XIX ст. товариство видає популярні перекази життя й діяльності Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кониського. У 1878 з дозволу митрополита С. Сембратовича виходить у світ український молитовник, написаний чистою народною мовою. Ця подія мала велике значення, адже молитовник, поряд з "Біблією", був і залишився головною настільною книгою в кожній родині. Про популярність молитовника говорить той факт, що до Першої Світової війни книга витримала сім перевидань загальним тиражем 95,3 тис. прим.

Отже, підсумовуючи діяльність "Просвіти" періоду 70–90-х років XIX століття зазначимо, що значення цього товариства на культурній ниві дуже велике, оскільки воно з перших днів свого існування стало на шлях ширення знань і відродження українського національного духу.

ВИСНОВКИ

1. Перебування західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. у складі Австро-Угорської імперії вкотре підтверджує той факт, що українці цього регіону (загалом як увесь етнос) є нація колонізована. Через це, незважаючи на культурно-національне піднесення, яке принесла "весна народів" 1848–49 років, їх духовна культура була загалом підпорядкована інтересам колонізаторів й витримувала відповідний тиск цензури, що відтворювало ментальність і духовність крізь соціокультурну призму інтересів панівної над нею нації.

2. На основі архівних матеріалів і рідкісної літератури того періоду є можливість виявити цілісну картину тогочасного культурного розвитку українства Галичини, оцінити його неповторність і самобутність. Зокрема, культурно-національний розвиток українців заходу країни, як і інших земель, що перебували у становищі підкорених, має багато гіркого і трагічного. Через це у сучасному висвітленні історії їх духовного повсякдення протягом століть домінує песимістичне світобачення.

3. Незважаючи на сторіччя поневолення українці Західної України зберегли себе етнічно, як нація, щонайперше зберегли свою мову, побутово-обрядну самобутність, що свідчить про велику духовну силу наших пращурів. Більше того, вони зберегли свої духовні святині і цінності, що збагачують не лише українську, а й світову культуру.

4. Культурно-національне відродження на західноукраїнських землях вказує на те, що це було прагнення земляків-українців відродити національну державність народу, який тяжко бідував під навалюю імперських зазіхань, що так чи інакше калічили його повсякдення, культуру, національну ментальність, формувало рабську психологію, яка і сьогодні має відгомін у нашому суспільному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович Д. Триста років українського театру: 1649–1919. – Прага: Український громадський вид. фонд, 1925. – 272 с.
2. Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. – Львів, 1913. – 22 с. – (Відбиток із записок НТШ).
3. Возняк М. Галицька грамати́ка української мови першої половини XIX ст. – Львів: НТШ, 1911. – 340 с.
4. Грушевський М. Наша політика. – Львів: 3 друкарні наук. тов. ім. Шухевича, 1911. – 120 с.
5. Драгоманов О. Австро-Угорські спомини. – Львів, 1892. – Ч. 5. – 124 с.
6. Загайкевич М. Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості. – Львів: Місіонер, 1998. – 145 с.
7. Історія української культури / за заг. ред І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
8. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
9. Козаренко О. Феномен української національної музичної мови. – Львів: Наук. тов. ім. Шевченка; Українознавча біб-ка НТШ, 2000. – Число 15. – 285 с.
10. Корній Л. Історія української музики. Частина третя XIX ст.: [підручник]. – К.–Нью-Йорк: Вид. М.П. Коць, 2001. – 480 с.
11. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів: Астериск, 1993. – 219 с.
12. Свенціцький І. Дещо про науку, літературу і мистецтво Галицької України за останніх 40 літ. – Львів: 3 друкар. вид. спілки "Діло", 1927. – 7 с.
13. Свенціцький І. Про музеї та музейництво (Нариси і замітки). – Львів: 3 друк. "Діло", 1920. – 79 с.
14. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К.: АТ "Друга рука"; МП "Фенікс", 1993. – 550 с.
15. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) / Український Робітничий Союз. Національно-освітня б-ка. – Скрентак, 1958. – Т.1. – 208 с; Т.2. – 224 с.
16. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною. – Львів, 1906. – 34 с.
17. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939рр). – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
18. Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея національної школи та національного виховання у педагогічний думці Галичини (1772–1939 рр). – Коломия, 1995. – 173 с.
19. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій руси – 1848 рік. – Львів: НТШ, 1898. – 138 с.
20. Українська культура. Зб. лекцій за ред. проф. Дмитра Антоновича. – Подєбради: Український Технічно-господарський Інститут позаочного навчання в Подєбрадах (Чехія), 1940. – 334 с.
21. Франко І.Я. Чого хоче Галицька робітницька громада? // Зібрання творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С.151–164.
22. Франко І.Я. Що нас єднає і що нас розділяє? //

Зібрання творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 15–18.

23. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”, 1934. – Ч.11(1). – 253 с.

REFERENCES

1. Antonovych D. Trysta rokiv ukrainskoho teatru: 1649–1919. – Praha: Ukrainskyi hromadskyi vyd. fond, 1925. – 272 s. [In Ukrainian].
2. Vozniak M. Apolohiia kyrylytsi Denysa Zubrytskoho. – Lviv, 1913. – 22 s. – (Vidbytok iz zapysok NTSh) [In Ukrainian].
3. Vozniak M. Halytska hramatyka ukrainskoi movy pershoi polovyny XIX st. – Lviv: NTSh, 1911. – 340 s. [In Ukrainian].
4. Hrushevskyi M. Nasha polityka. – Lviv: Y Z drukarni nauk. tov. im. Shukhevycha, 1911. – 120 s. [In Ukrainian].
5. Drahomanov O. Avstro-Uhorski spomyny. – Lviv, 1892. – Ch. 5. – 124 s. [In Ukrainian].
6. Zahaikevych M. Mykhailo Verbytskyi. Storinky zhyttia i tvorchosti. – Lviv: Misioner, 1998. – 145 s. [In Ukrainian].
7. Istoriiia ukrainskoi kultury / za zah. red I. Krypiakevycha. – K.: Lybid, 1994. – 656 s. [In Ukrainian].
8. Kachkan V.A. Ukrainske narodoznavstvo v imenakh. – K.: Lybid, 1994. – 336 s. [In Ukrainian].
9. Kozarenko O. Fenomen ukrainskoi natsionalnoi muzychnoi movy. – Lviv: Nauk. tov. im. Shevchenka; Ukrainoznavcha bib-ka NTSh, 2000. – Chyslo 15. – 285 s. [In Ukrainian].
10. Kornii L. Istoriiia ukrainskoi muzyky. Chastyna tretia XIX st.: [pidruchnyk] / – K.: Niu-York: Vyd. M.P. Kots, 2001. – 480 s. [In Ukrainian].
11. Kulturne vidrodzhennia v Ukraini: istoriia i suchasnist. – Lviv: Asterysk, 1993. – 219 s. [In Ukrainian].
12. Svientsitskyi I. Deshcho pro nauku, literaturu i mystetstvo Halytskoi Ukrainy za ostannikh 40 lit. – Lviv: Z drukar. vyd. spilky “Dilo”, 1927. – 7 s. [In Ukrainian].
13. Svientsitskyi I. Pro muzei ta muzeinytstvo (Narysy i zamitky). – Lviv: Z druk. “Dilo”, 1920. – 79 s. [In Ukrainian].
14. Semchyshyn M. Tysiacha rokiv ukrainskoi kultury. Istorychnyi ohliad kulturnoho protsesu. – K.: Y AT “Druha ruka”; MP “Feniks”, 1993. – 550 s. [In Ukrainian].
15. Stakhiv M. Zakhidna Ukraina ta polityka Polshchi, Rosii i Zakhodu (1772–1918) / Ukrainskyi Robitnychi Soiuz. Natsionalno-osvitnia b-ka. – Skrentak, 1958. – T.1. – 208 s; T.2. – 224 s. [In Ukrainian].
16. Studynskyi K. Do istorii vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu. – Lviv, 1906. – 34 s. [In Ukrainian].
17. Stuparyk B.M. Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939rr). – Ivano-Frankivsk, 1994. – 143 s. [In Ukrainian].
18. Stuparyk B.M., Motsiuk V.D. Ideia natsionalnoi shkoly ta natsionalno vykhovannia u pedahohichnyi dumtsi Halychyny (1772–1939rr). – Kolomyia, 1995. – 173 s. [In Ukrainian].
19. Tomashivskyi S. Narodni rukhy v Halytskii rusy – 1848 rik. – Lviv: NTSh, 1898. – 138 s. [In Ukrainian].
20. Ukrainska kultura. Zb. lektsii za red. prof. Dmytra Antonovycha. – Pobrebrady: Ukrainskyi Tekhnichno-hospodarskyi Instytut pozaochnoho navchannia v Podiebradakh (Chekhiiia), 1940. – 334 s. [In Ukrainian].
21. Franko I.Ia. Choho khoche Halytska robitnytska hromada? // Zibrannia tvoriv u 50 t. – K.: Naukova dumka, 1986. – T.45. – S.151–164 [In Ukrainian].
22. Franko I.Ia. Shcho nas yednaie i shcho nas rozdiliaie? // Zibrannia tvoriv u 50 t. – K.: Naukova dumka, 1984. – T. 44. – Кн. 1. – С. 15–18 [In Ukrainian].

23. Charnetskyi S. Narys istorii ukrainskoho teatru v Halychyni. – Lviv: Nakladom fondu “Uchitesia braty moi”, 1934. – Ch.11(1). – 253 s. [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Гончарук (Чолач) Тетяна Вікторівна, Чолач Софія Юрївна.

Джерела духовної культури галичан.

У статті аналізуються проблеми відродження української духовної культури, реформування національної системи освіти у другій половині XIX ст. на західно-українських землях. Увага зосереджується на розвої української літератури, театрального і музичного мистецтва, живопису, а також на особливостях розвитку системи освіти. У дослідженні висвітлено вплив культури та освіти на формування національної самодомості народних мас Галичини.

Ключові слова: Галичина, західноукраїнські землі, культура, література, театральне мистецтво, музичне мистецтво, скульптура, живопис, шкільництво, про-світа.

АННОТАЦИЯ

Гончарук (Чолач) Татьяна Викторовна, Чолач Со-фия Юрьевна.

Источники духовной культуры галичан.

В статье анализируются проблемы возрождения украинской духовной культуры, реформирования национальной системы образования во второй половине XIX в. на западноукраинских землях. Внимание сосредотачивается на развитии украинской литературы, театрального и музыкального искусства, живописи, а также на особенностях развития системы образования. В исследовании освещено влияние культуры и образования на формирование национального самосознания народных масс Галиции.

Ключевые слова: Галиция, западноукраинские земли, культура, литература, театральное искусство, музыкальное искусство, скульптура, живопись, школь-ное дело, просвещение.

ANNOTATION

Tetyana Honcharuk (Cholach), Sofiya Cholach.

Sources of the spiritual culture of Galicians.

The article analyzes the problems of the revival of Ukrainian spiritual culture, the reform of the national education system in the second half of the nineteenth century on the western Ukrainian lands. Attention is focused on the development of Ukrainian literature, theatrical and musical art, painting, as well as on the peculiarities of the development of the education system. The study highlights the influence of culture and education on the formation of national consciousness of the masses of Galicia.

Key words: Galicia, Western Ukrainian lands, culture, literature, theatrical art, musical art, sculpture, painting, schooling, education.

Надійшла до редакції 30.06.2017.
Підписана до друку 29.10.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Гончарук (Чолач) Т., Чолач С. Джерела духовної культури галичан / Тетяна Гончарук (Чолач), Софія Чолач // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 145–159.

СТАН ЛОГІКИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ТУПЦЮВАННЯ НА МІСЦІ ЧИ РУХ УПЕРЕД?

Юрій ЯКОВЕНКО

УДК 316.1

Yuriy Yakovenko

THE STATE OF LOGIC AND METHODOLOGY OF SOCIOLOGY IN UKRAINE: STANDING ON THE SAME PLACE OR MOVING FORWARD?

12–13 жовтня 2017 року в Харкові відбувся III Конгрес Соціологічної асоціації України на тему “Соціологія нерівності: сприйняття українським суспільством”, який зібрав професійних соціологів з усієї країни і зарубіжжя. Крім пленарного засідання, на якому виступили провідні науковці, успішно працювало понад 30-ть секцій. Секція №1 (логіки та методології соціології), яку більше десяти років очолює професор Юрій Яковенко, була однією із найцікавіших. Нижче пропонуємо звіт про її роботу.

Редакція журналу

У перебігу реалізації програми соціологічного дослідження вже давно наявні логічно упорядковані етапи. Проте перехід між ними має бути не тільки проголошеним, а ще кожного разу обґрунтованим через потребу врахування конкретних обставин реалізації певного дослідницького проекту (“гарні були папери, але забули про яри”). Саме тому не можна було в роботі секції ігнорувати вагомий за змістом виступ академіка НАН України **Е.М. Либанової**, що відбувся попередньо під час пленарного засідання Конгресу 13 жовтня 2017 р. Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України звернула увагу учасників III Конгресу на обставину для неї та її колег-суспільствознавців очевидну, але соціологами рідко артикульовану вголос. Звісно, якщо не замовчувати цю обставину, то відбудеться підрив довіри замовників досліджень до якості результатів полстерів, маркетологів, соціологів тощо з відповідними для них фінансовими наслідками. Отож нею була звернута увага на стан демографічних даних, а саме – на низьку якість цих даних, що профанує можливість створити вибірку і соціологам, адже гене-

ральна сукупність (демографічна структура населення України) достовірно давно залишається не описаною. Загальновідомо, що важко віднайти емпіричні дані, більш уживані й більш затребувані в роботі управлінців всіх рівнів та відповідних експертів (соціологів також), які формулюють свої висновки для перших. А це дані про вік та освіту населення, про наявну й перспективну робочу силу, про мобілізаційний контингент, про попит на будь-які товари та послуги, про споживачів публічних послуг і державної соціальної підтримки, про чисельність і склад виборців, про розміщення їх території країни та ін., що вкрай потрібні для перманентного аналізу поточної ситуації в економіці, політиці, суспільстві загалом для ухвалення більшості управлінських (і не тільки) рішень, оцінювання їх ефективності, врешті-решт для формування прогнозу та оцінок подальших змін. Списки виборців потребують надійного й регулярного уточнення про розподіл осіб у віці 18 років і старше регіонами. Наявність (або відсутність) цих даних відіграє чи не ключову роль у махінаціях під час підрахунку голосів після виборів, а також у фальсифікаціях прогнозів полстерів до їх початку.

Очевидність імітаційного способу обґрунтування оцінки похибки вибірки є прикладом наслідку “методологічної травми” дослідників. Це можемо побачити у такій відомій фахівцям із вибірки ситуації, коли для замовників дослідження громадської думки завжди треба повідомляти у звіті про репрезентативність вибірки через величину похибки, але не теоретичну, а конкретну для саме цього дослідження. Це є справою обов’язковою, якою згодом стало і вміння ввести замовників в оману стосовно величини помилки конкретної вибірки, бо зазвичай, головно заради спрощення звіту, називають тільки дві величини. По-перше, кількість опитаних (n), по-друге, оцінку помилки вибірки як квадратний корінь із оберненої величини ($1/n$), що є правильно тільки в одному випадку – ймовірного відбору відносно елементів усієї генеральної сукупності. Проте на практиці так званих “масштабних” досліджень вибірка практично має бути тільки багатоступеневою з, як правило, квотним відбором на останньому щаблі. А тому величина квадратного кореня з ($1/n$) не може бути фахівцями визнана достовірною характеристикою помилки вибірки багатоступеневого опитування. Проте на дорікання від фахівців у полстерів відповідь одна – “Так роблять усі”. Оскільки більшість замовників, – як, між іншим, і журналістів, – цієї вади не розуміють, або роблять вигляд, що не розуміють, то животіє змова між виробниками та споживачами соціологічного продукту щодо хибного, тобто спрощеного способу швидкого обрахування бажаної складової актуального звіту (котрий як пофарбоване яйце, є потрібним тільки до “христового дня”), де наявна *спрощена величина похибки замість достовірної*, що слід ще було б обраховувати для кожної ознаки анкети окремо.

Оскільки використання результатів останнього перепису населення (в Україні він стався 5 грудня 2001 р., а наступний черговою постановою КМУ перенесено вже на 2020) традиційно має місце у роботі маркетологів, полстерів і соціологів, то їх постійно коригують відповідно до результатів поточного обліку. Власне, саме так і працюють органи статистики України з 2002 р., хоча ООН рекомендує обов’язково проводити перепис населення бодай раз на десять років (між тим деякі розвинені країни проводять його раз на п’ять років, а Франція і почасти деякі штати США взагалі перейшли до своєрідного безперервного перепису). Визнано, що в Україні головні причини

некоректності використання матеріалів перепису впродовж вельми тривалого періоду так чи інакше пов’язані з неможливістю отримати достовірні дані про міграційні (внутрішні й зовнішні) переміщення. До того ж треба не забувати, що існує суттєвий перерозподіл населення між регіонами країни та значний вплив частини її жителів за межі України, що спричинили події на Сході країни, які офіційно названо “антитерористичними”, і втрата Криму.

Спроба компенсувати застарілість даних перепису створенням Єдиного державного демографічного реєстру виявилася невдалою через те, що останній перетворився на реєстр документів, що лише посвідчують місце реєстрації особи, підтверджують її громадянство України чи спеціальний статус, а потенційні респонденти між тим мандрують тривалий час згідно із своїми потребами, а тому в цій ситуації вельми доречною є смислова паралель між художньо оспіваними Гоголем і реально унаявленими Держкомстатом “мертвими душами”. На жаль, і спроби демографів заповнити наявний “вакуум” вибірковими статистичними обстеженнями приречені на невдачу, оскільки самі вони принципово не здатні забезпечити репрезентативність потрібної для них вибірки за відсутності надійних даних про генеральну сукупність. Тому різноманітні соціологічні опитування викликають у фахівців багато здивувань чи запитань, особливо за намагання поширити їх результати на все населення чи визначити територіальні відмінності громадської думки (скажімо, фахівцям добре відомі колізії навколо виборів президента України в 2004–05 роках). А отже формування якісних даних про демографічну структуру населення, що відповідає сучасним вимогам і критеріям, має спиратися, на думку Лібанової, на розробку соціологами *модерної методології*, що дасть змогу владі ухвалювати більш науково обґрунтовані рішення, сприятиме їх прозорості, що, своєю чергою, уможливить належний контроль з боку громадськості. Тож у цьому зацікавлена не тільки і не стільки влада, скільки саме громадянське суспільство, якщо воно, звісно, прагне до справжньої демократії. Аналогічно в цьому має бути відкрито зацікавлена суспільствознавча громада, зокрема товариство фахових соціологів.

Таким чином, очевидно, що вибір теми роботи секції №1 III Конгресу САУ слід вважати обґрунтованим. У першому виступі “*Методологічна травма в соціологічних полях України*” нами було піднято питання якості

оцінки практики застосування логіки та методології у соціологічних дослідженнях в сучасній Україні, а головну увагу зосереджено на тенденції зниження вимогливості обов'язкового представлення всіх складових методологічної бази дослідження як у його програмі, так і у звітних матеріалах, публікаціях за одержаними результатами (щонайперше нормативного оформлення статей, що друкуються у фахових виданнях України із соціології). Було наведено приклади порушення зазначеної норми стосовно обґрунтування наукової проблеми в статтях, опублікованих протягом двох останніх років у двох провідних вітчизняних виданнях соціологічної спрямованості – “Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологія)” (№6 за 2015 р. і №7 за 2016) та журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” (№1 і №2 за 2017 р.).

Претензії деяких авторів на теоретичну значущість їхніх публікацій не виглядають обґрунтованими у випадку відсутності постановки наукової проблеми, коректне формулювання якої має обов'язково передбачати питання теоретичного змісту. Ця ситуація може бути поясненою з допомогою концепту “методологічної травми”, що характерно для дослідників пострадянських країн, згідно із Г.Г. Татаровою як родоначальницею цього метафоричного концепту. У виступі слово “спрощення” нами запропоноване як ключове для роз'яснення вищезгаданих обставин. Так, депутати Верховної ради України вже давно втратили здатність демонструвати зразковий для інших спосіб ведення роботи як у сесійній залі, так і поза нею, про що регулярно свідчать результати всіх відповідних досліджень щодо довіри ВРУ, якість котрих загалом теж варто ставити під сумнів в оцінюванні похибки вибірки. Прикладом спрощення у діях спікера є регулярна пропозиція провести обговорення законопроекту “за скороченою процедурою”. Сучасникам, скажімо, відомі фрази з минулого про майстерність священиків проголошувати під час релігійного посту м'ясний харч рибним; про згоду між представниками еліти вважати доречним писати на простому папері за відсутністю гербового; про нагальність припинити проведення дискусій через те, що “караул втомився”.

З огляду на праці членів НДК САУ з питань логіки та методології соціологічного дослідження, що працює над цими питаннями з 2007 р., не містить новизни пропозиція вважати харак-

тер сучасної соціології в Україні почасти вельми імітаційним через пустослів'я у вербальних комунікативних практиках більшості масових наукових акцій (див., наприклад, праці Л.Г. Ніколаєнка та В.Л. Ніколаєнка, у яких, між іншим, піддано нищівній критиці модерністські тенденції в сучасній соціології). Переконливим свідченням цього у площині вказаних логіки та методології постають численні свідчення того, що подано в матеріалах учасників роботи даної секції. До прикладу, пишуть про проблему, а по суті ведуть мову про що завгодно і тільки у кращому разі про дослідницьке завдання; або обґрунтовують “методологію”, де її не існує; або ж висвітлюють наукову проблему як суперечність поміж практикою і теорією замість того, щоб осмислювати суперечності між науковими твердженнями певного спрямування (скажімо, для уникнення закидів опонентів стосовно еклектики у випадку аргументування єдиної базової теоретичної основи для проекту за умов теоретичного плюралізму) тощо.

У пошуку пояснення цього цікавою є думка про те, що абсолютно потрібним у даній ситуації постає аргумент *ad hominem*, коли певний дослідник схильний плутати суперечливі обставини з приводу власної адаптації у перманентно мінливому соціально-політичному середовищі з “методологічними проблемами соціології”. Така думка стосується еволюції не лише тієї частини науковців, які зробили кар'єру за радянської доби та, прикриваючись звичною для них (нічого не поробиш, габітус, однак) квазімарксистською фразеологією, були кон'юнктуриками. В наш час важелями діяльності науковця такого типу є цілком закономірні еклектизм, паралогічність та інтриганство у справах фахової спільноти. Такі вчені нині може і не мають визначального впливу на молоде покоління, яке в деякій своїй частині під їх авторитетним тиском (як відомо, “пам'ятники” посадити неможливо) продовжують відтворювати канони позитивістської науки, а також позитивістської логіки та методології. Більше того, часом їхні учні, навчаючись спрощено (що нині знає кожен викладач у будь-якому ВНЗ України), згодом не згадують навіть ці, як-то кажуть, *класичні* канони, бо у вступних до відповідних публікацій забувають указати методологічні принципи проекту переважно через невміння подолати їх генетичну суперечливість, а відтак й паралогічність.

У цьому контексті цілком органічно прозвучав виступ **Є.І. Головахи** “*Чи існують*

методологічні принципи, що можна вважати загально визнаними в соціологічній спільноті?”, що у підґрунті мав емпіричний матеріал опитувань науковців, але не призвів до однозначної відповіді на вказане питання. Між тим символічно, що саме день завершення III Конгресу САУ (14 жовтня) ще у 1970 р. було запропоновано відзначати як *Міжнародний день стандартизації*. В очікуванні розгортання глобалізації було підкреслено важливість стандартизації як для усієї світової економіки, так і для оптимізації діяльності в інших сферах людської діяльності. Аналогічно, як завжди в режимі наздоганяючої модернізації, через 32 роки Указом Президента 10 жовтня 2002 р. в Україні вперше відзначали День працівників стандартизації та метрології. Тобто стандартизація, у тому числі в науковій діяльності, постає невід’ємною складовою входження України у світову та європейську спільноту. Проте, перманентно спілкуючись із соціологами загально та на секції №1 зокрема, можна чути, що існування міжнародного та національного дня стандартизації проголошено нібито тільки для “німців”, тобто не для “нашої” ментальності. Прагнення ігнорувати світові наукові канони представниками нашої фахової спільноти пояснюють тим, що дуже вже тут люд творчий, котрим канони логіки лише заважають, а інакомислячі своїми повчаннями тільки дратують, тому що підривають для багатьох бажане спрощення як технології соціологічних досліджень, так і звітування про їх результати.

Оскільки у смислового плинні виступу Є.І. Головахи було визнано доречність дискусії, що згодом трапилася, то не менш доречною посталла констатація низького рівня фахової комунікації з конкретних питань базового змісту (наприклад, тільки логіки та методології, або тільки теоретичних засад дослідження, що не логічно називати *засадами теоретико-методологічними*, як звикли науковці та викладачі згаданого вище типу). Вже узвичаєне бажання науковців на конференціях тільки проголошувати свої промови, уникаючи конкретних дискусій усередині фахової спільноти, подають стурбованим поодиноким інакомислячим під соусом або “відсутності загальноприйнятих понять і категорій”, або апелювання до все того ж “стомленого караулу” чи ще когось у “повній втомі” – працівників гардеробу, транспорту, харчування тощо. Брак зацікавленості “практичних” соціологів у теоретичних

узагальненнях результатів соціологічних досліджень поряд із браком коштів на проведення аналогічних пошукувань “академічними” соціологами видають за розрив між емпіричним і теоретичним рівнями соціологічного знання, коли для практиків бажано дискусію припинити.

Дякуючи виступу **Н.Й. Черниш** “Тенденції та перспективи розвитку сучасної соціології”, стало можливим у черговий раз побачити цю науку від самих своїх витоків, починаючи від зразка XIX ст., як науковий проект, що відображав певний рівень рефлексії конкретних учених, які зорієнтовані на панівні чи підлегли класи розвинутих суспільств Заходу. Колосальні суспільні зміни, які відбулись з того часу в інтересах панівного класу (а зараз слушно кажуть про панівну групу в кількості кількох сотень осіб), як і відповідні *трансформації* суспільної свідомості, – перетворення її в масову, – зокрема під впливом *засобів масової дезінформації* (підкреслене словосполучення від мене. – Ю.Я.), призвели до хибної спроби переглянути класичний проект соціології як такий. Найбільш наочно це виявляється у тих соціумах, які не мають власної науково обґрунтованої соціально-культурної програми, а замість цього безладно маневрують у фарватері чужих ідентичностей. Яскравим (але вочевидь у явно негативному сенсі) прикладом є сучасний український соціум, де не сформульовані загальнозрозумілі цілі, і тому переважають процеси деградації, атомізації, порушено зв’язність як властивість соціальної структури, зокрема і з-поміж соціальними інститутами. Тому соціологія, будучи позбавленою справді наукового методологічного стрижня, згодом так само деградує до стану соціографії, на результати котрої поки що є попит грошовитих осіб, причому як юридичних, так і фізичних.

Оскільки соціологія – це частина науки як форми суспільної свідомості, що унааявлена у символічній формі, а зміст свідомості визначає буття, то “родимі плями” соціології в Україні є віддзеркаленням “родимих плям” сучасного українського соціуму, її та його так званої “родової травми”. Народження соціології сталося за впливової присутності “акушерів”-природознавців, багатьом з котрих була властива відмова від системної рефлексії методологічних засад власних досліджень. Через зазначене соціології в Україні притаманна вторинність, епігонство, інтелектуальне сектанство і почасти провінційність на тлі діяльності МСА. Обговорене знайшло своє

логічне продовження при завершенні роботи зазначеної секції у таких п о л о ж е н н я х.

Цивілізаційна матриця все ще зумовлює еволюцію соціологічного знання у рідчій Європоцентризму, хоч там, де сходиться Сонце вже можна побачити промені істернізації. Вельми слабкою є осмислення альтернатив “кінця” соціології та соціології “після кінця”, бо відсутність, як відомо, постає логічною альтернативою присутності, і для тих, хто не бажає мати вигляд невігласа, вона повинна бути повноправним об’єктом наукового аналізу.

Соціологи перетворили дюркгаймівський принцип соціологізму на догму. На початкових етапах розвитку класичної соціології це зіграло позитивну роль, забезпечивши її інституціоналізацію у статусі “справжньої” академічної науки. Але вже у 50–70-х роках минулого століття, не кажучи вже про кінець другої декади ХХІ, ця догматика звела нанівець соціологічне теоретизування, що у підсумку також негативно вплинуло на практику соціологічних досліджень (див. вище).

Для соціологів України залишається terra incognita той факт, що на Заході наші колеги давно спираються на передові досягнення генетики, етології, антропології, соціальної психології, когнітивістики, нейрофізіології та кібернетики, що використовуються переважно у справі соціальних маніпуляцій, під маскою соціального управління. В нашій спільноті даний факт, як правило, просто ігнорується, наче він не стосується кожного соціолога, що є снобістською манерою, коли дослідник, образно кажучи, перетворюється на “страуса”, який вірить, що того, чого він не бачить, насправді не існує.

Перетворення масового суспільства на плінну, динамічну мережу атомізованих осіб і віртуальних спільнот, перехід до нових соціальних властивостей масовості та сегментованої елітарності, що метафорично вже описано як “неосередньовіччя” (ця думка пролунала на пленарному засіданні у виступі П. Тамаша), знаменує кризу також й емпіричної фази соціологічного дослідження, максимально далекої від теоретичних невизначеностей. Мето-

дики з підручників перестають працювати, бо вони більше не гарантують отримання надійних соціологічних даних. Отже, справа не стільки у стрімкій втраті довіри до науки як базової основи міжлюдської комунікації, включаючи довіру до соціологів і соціології, а в тому, що класичні методи опитування дають усе більше збоїв, адже створюються на теоретичних засадах наукового модернізму. Той, кого слід опитувати, прагне мовчати, а той, хто ще згоден відповідати, – лише створює видимість змістовної відповіді, що не варта узагальнення. Новоявлена закритість людських думок, оцінок і мотивів ставить перед дослідниками завдання пошуку нових методів збору соціологічних даних, тому концепція “big data” заслуговує розгортання та застосування, що засвідчив і виступ Наталії Черниш. Про збої такого гатунку нами ще в 1995 р. було зроблено в монографії “Артефакт у соціології”, а в 1996 В.С. Бакіров, як рецензент дисертації “Проблема артефакту в соціології”, визнав, що ігнорування цієї проблеми веде до невігластва. Загалом усе, що означено так чи інакше в європейських мовах словом з коренем “ignor”, є іменування невігластва (про невігластво див.: Ніколаєнко Л.Г. Соціальна структура знання (полемічні нотатки). – К. 2004).

Наприкінці дискусії **В.С. Бакіров** у своєму виступі не тільки схвально оцінив гострий характер дискусії, а й назвав її вартою продовження, не чекаючи наступного, IV Конгресу САУ. Головуючому залишилося констатувати, що за відсутністю вагомих ознак виразного поступу вперед у справі розвитку логіки та методології соціологічного дослідження в Україні маємо все ще тупцювання на місці, бо кількість логіко-методологічних текстів різних форматів мізерна у загальному потоці публікацій узагалі чи захистів дисертацій зокрема, а частка текстів інноваційного характеру серед них ще мізерніша, а тому й маловідома або й просто недоступна для широкого загалу.

Надійшла до редакції 17.10.2017.
Підписано до друку 24.10.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Яковенко Ю. Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух уперед? / Юрій Яковенко // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 160–164.

ТЕОРІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО МЕТОДОЛОГУВАННЯ (ЗВІТ ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР)

THEORY AS AN OBJECT OF PHILOSOPHICAL METHODOLOGIZATION

П'ятого жовтня 2017 року з нагоди відзначення 20-річчя юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету "NATUS VINSERE" відбулася визначна подія у житті психологічної громадськості України – Всеукраїнський методологічний семінар на тему "Теорія як об'єкт філософського методологування", проведений кафедрою психології та соціальної роботи спільно з НДІ методології та освітології ТНЕУ. Тематично цей науковий захід передбачав методологічне обґрунтування теорії як циклічно-вчинкової організованості наукового знання на прикладах концепції професійного методологування і психологічної теорії особистості та системодіяльнісної парадигматики у сфері гуманітаристики. Організаторами даного розвивально-комунікативного дійства були поставлені такі завдання: 1) *проблематизувати* наявний філософсько-психологічний матеріал на предмет створення методологічної оптики повноцінної теорії як вищої форми організації узагальненого гуманітарного знання; 2) *ініціювати* тематичний дискурс щодо сутнісного у змістовленні метафоричного поняття "методологічна оптика" з евристичних позицій циклічно-вчинкового підходу; 3) *реалізувати* в груповій мислєдіяльності розуміння теорії як надскладної саморозвиткової сфери інтелектоємної людської діяльності, спрямованої на добування якісно нового наукового знання, за циклічно-вчинковою логікою уявлення її головних вимірів або модусів сутнісного визначення; 4) *відрефлексувати* методологічний потенціал циклічно-вчинкового підходу в сучасній соціогуманітаристичі як винятково продуктивної оргсхеми і водночас як набору ефективних засобів пізнання (у т.ч. й такого інструменту, як методологічна оптика) в контексті здійснення постнекласично зорієнтованого філософського методологування.

Учасниками методологічного семінару стали представники наукової школи професора Анатолія Васильовича Фурмана, наукові співробітники НДІ методології та освітології, студенти, аспіранти, управлінці та інші запрошені гості. Професорсько-викладацький склад і студенти кафедри психології та соціальної роботи під час проведення методологічного семінару приймали вітання від почесних гостей: **Панка Віталія Григоровича**, директора Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, доктора психологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України (м. Київ); **Саннікової Ольги Павлівни**, завідувачки кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, доктора психологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, почесного академіка НАПН України (м. Одеса); **Саннікова Олександра Ілліча**, професора Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктора психологічних наук, професора (м. Одеса). Серед активних дійових осіб були: доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, головний редактор журналу "Психологія і суспільство", співголова Тернопільського обласного осередку Соціологічної асоціації України, голова ГО "Інтелектуальний штаб громадянського суспільства", Головний отаман Управління психології МГО "Об'єднана Рада Українського та зарубіжного козацтва", завідувач кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ **А.В. Фурман**; доктор психологічних наук, професор, директор НДІ методології та освітології, заступник головного редактора журналу "Психологія і суспільство", професор кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ **О.Є. Фурман**; доктор психологічних наук, професор, заступник начальника навчально-

методичного відділу ТНЕУ, співголова обласного осередку Соціологічної асоціації України, голова науково-методичної підкомісії МОН України з соціальної роботи, професор кафедри психології та соціальної роботи **С.К. Шандрук**; кандидат психологічних наук, доцент, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, доцент кафедри психології та соціальної роботи **А.Н. Гірняк**; кандидат психологічних наук, доцент, завлабораторією психологічної служби ТНЕУ, доцент кафедри психології та соціальної роботи **Т.Л. Надвична**; кандидат юридичних наук, доктор права Українського вільного університету, заслужений юрист України, завідувач кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету ТНЕУ **М.В. Кравчук**; доценти кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ: кандидати психологічних наук **Я.М. Бугерко**, **М.Б. Бригадир**, **І.С. Ревасевич**, **О.Я. Шаюк**; кандидат педагогічних наук **В.В. Шафранський**; старший викладач кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ **М.В. Підгурська**; аспіранти кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ **А.О. Липка**, **М.М. Липка**, **Д.З. Штокалюк**, **В.Г. Демків** та ін.

Урочисте відкриття семінару розпочалося з вітального слова завідувача кафедри, професора **Фурмана А.В.**, який охарактеризував сутність і принципи роботи методологічного семінару. Анатолій Васильович зазначив, що справжня методологія – це не стільки тексти, скільки жива мислєдіяльність, практичне мистецтво науково зорієнтованого філософування, котре схоже до ремесла, що передається тільки за наявності живого взірця – його конкретного носія. Він підкреслив, що кожен такий захід – це *школа мислєдіяльності*, а якщо вдається – то й мислєвчинення. Очільник кафедри ініціював залучення присутніх до групової мислєдіяльності через дискусію та систему запитань і відповідей стосовно презентованої ним теми доповіді “*Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонального знання*”. Розпочинаючи її, науковець констатував той факт, що у здійсненому філософському методологуванні основна увага зосереджена, з одного боку, на аргументуванні відносно нового для соціогуманітаристики поняття “методологічна оптика”, що вказує на своєрідний, окремішний погляд на світ й, отже, на особливе налаштування дослідницької свідомості мислителя, а з іншого – на узasadнення методологічної оптики авторського обґрунтування теорії як найдосконалішої форми системного раціонального знання. Задіяння поняття “методологічна оптика” до сфери гуманітарного пізнання, відштовхуючись від історико-методологічних напрацювань відомої російської дослідниці М.С. Гусельцевої, перетворює його на метафоричний конструкт. Відтак *методологічна оптика* у такому змістовому контексті постає у чотирьох іпостасях як: 1) *високоінтенційна налаштованість* дослідницької свідомості на пізнання, мислєннєве конструювання чи аналітичне рефлексування певної людської реальності із її багатоваріантними упредметненнями й зміс-

товленнями; 2) *інтелігібельний посередник* між дослідником і пізнаваною ним реальністю; 3) важливий *дослідницький інструмент* пізнання, конструювання та інтерпретації ноуменально контекстуальних, екзистенційно складних суб’єктивних феноменів людської буттєвості; 4) *пізнавальний засіб* раціонального осягнення та пояснення раніше невідомого, причому такого, яке не може бути виявлене шляхом теоретизування з допомогою понять і категорій, адже саме цей метафоричний конструкт охоплює згармонізовану систему відкритих до розвитку та самоорганізації архетипних схем, актуалізованих мислєформ, уявних образів та особистісних смислів. Із наведеної схеми очевидно, що методологічна оптика як окрема рефлексивна налаштованість дослідницької свідомості спричинена: 1) цілями і завданнями конкретного соціогуманітарного дослідження; 2) термінологічним апаратом, авторською концептуальною мовою; 3) сконструйованою теоретичною схемою пізнання-творення об’єктивної реальності; 4) перспективним мислєннєвим реконструюванням ідеальної об’єктної реальності.

Рефлексивне опрацювання найбільш авторитетних сучасних досліджень із проблематики змісту, структури, функцій, генези і типології теорій як універсальних форм пізнання й узгальнювально-синтетичних форм організації знання, підкреслив доповідач, показало, що, незважаючи на великий масив зібраного наукового матеріалу, все ж немає підстав говорити про постання *теорієзнавства* як окремої наукової дисципліни, тобто як канонічно довершеної і знаннєво вичерпної науководослідної мислєдіяльності (власне повноважного теоретизування). Новизна презентованого дослідження, підсумував він, полягає не стільки в тому, що вперше теорія розглядається як винятково когнітивно складне утворення, модульно-мережеве визначення якого охоплює

чотири модуси або виміри її розвиткового функціонування як синтетичної цілісності різнокомпонентних раціональних знань, скільки у віднаходженні та висвітленні оригінальної мислешхеми такого визначення – в обґрунтуванні теорії за *циклічно-вчинковою логікою організації* та оприявнення цієї формотвірної впорядкованості знань постмодерного типу (див.: *Вітакультурний млин.* – 2017. – Модуль 19. – С. 4–15).

Насамкінець Анатолій Васильович процитував відомого класика методології Г.П. Щедровицького: “Трагедія людства полягає в тому, що ми прагнемо простими методами розв’язати складні завдання... Причому будь-яка диктатура боїться теоретиків і людей принципів”.

Змістово-логічним продовженням засадничої доповіді став виступ директора Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, доктора психологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України **Панка В.Г.** Він передусім привітав студентів та викладачів юридичного факультету ТНЕУ з 20-річним ювілеєм, подякував за багаторічну плідну співпрацю і вручив сертифікати про проходження піврічного стажування частині викладацького складу. Віталій Григорович присвятив свою доповідь розкриттю теоретичних та практичних вимірів розвитку прикладної психології. Він зазначив, що інтенсивний розвиток різноманітних видів психологічної практики в Україні наприкінці ХХ і на початку ХХІ століть актуалізував питання теоретичного й практичного осмислення рушійних сил і причин становлення української психології, сьогодні фактично перебуває на роздоріжжі, обираючи шляхи свого подальшого розвитку: або долучитися до відомих світових шкіл, або вибудувувати власну теоретико-методологічну базу із залученням світового досвіду і надбань вітчизняних теоретиків та експериментаторів. Відтак першочерговим постає завдання конструювання системи принципів, категорій, понять і методологічних підходів до відбору психологічного матеріалу та засобів його пізнання і конструювання: методів, методик і процедур психологічної діагностики, психокорекції, психотерапії, психопрофілактики і реабілітації, психопрогнозування. Тому прикладна психологія нині щонайперше постає специфічним видом професійної діяльності, основний зміст якої становить розробка на основі наукової методології технологій, технік і методів дієвого психологічного практикування, застосування відповідних механізмів впливу для корекції активності та розвитку особистості в контекстах її *ковітальних обставин* і *жит-*

тєвого шляху. Організаційною формою прикладної психології в тій чи іншій сфері суспільного життя є психологічна, соціальна або соціально-психологічна служба. Професор Панок В.Г. відмітив, що у 1991 році перед ним та іншими науковцями було поставлене завдання – створити психолого-педагогічну службу України. В нагоді стали неоціненні здобутки педологів. Навіть поляки визнали, що в Україні сьогодні функціонує хороша державна психологічна служба, краща існує хіба що в Ізраїлі. Всі інші психологічні служби світу – приватні. Доповідач також ознайомив присутніх з головними проблемами підготовки практичних психологів у сфері освіти. Теоретичний вишкіл фахівців, на жаль, не є системним, спостерігається плутанина у понятійному апараті, має місце нестійкість та розмитість теоретичних позицій. Методичний арсенал психолога-практика часто складають методики, створені на несумісних концептуальних засновках, вони не мають навичок практичної роботи з клієнтами, виявляються непідготовленими до розв’язання актуальних життєвих проблем конкретної особистості, котра звернулася за допомогою. Доповідач підсумував, що психологічна теорія і психологічна практика в контексті навчання практичних психологів становлять нерозривну єдність, причому єдність ця опосередковується системою відповідних прикладних знань.

Слово для наступної доповіді на тему “*Теорія особистості: континуально-ієрархічний підхід*” було надано завідувачці кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктору психологічних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України, почесному академіку НАПН України **Санніковій О.П.** Відома дослідниця зауважила, що головною тенденцією розвитку психології особистості є реалізація структурного підходу, за якого остання розглядається як цілісне утворення, котре охоплює безліч взаємопов’язаних характеристик. Так, К.К. Платонов запропонував концепцію динамічної функціональної структури особистості, яка обіймає соціально зумовлену підструктуру, підструктуру досвіду, індивідуальних форм віддзеркалення і біологічно зумовлену підструктуру. О.Г. Ковальов розглядає структуру особистості як взаємодію темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. В.М. М’ясищев, разом із психічними процесами, властивостями і станами, долучає до структури особистості систему стосунків, яку розглядає як системотвірний чинник. В.С. Мерлін структуру особистості уявляв як взаємний

зв'язок й організацію її властивостей, симптомокомплексів, а цілісними компонентами особистості назвав властивості, кожна з яких одночасно є вираженням і здатності, і характеру, і спрямованості. Б.Г. Ананьєв до складу компонентів особистості відносив психічні процеси, стани, психічні і психофізіологічні властивості. Ольга Павлівна презентувала присутнім авторську унікальну *континуально-ієрархічну модель структури особистості*, котра розглядається як макросистема, що містить різноманітні, взаємозалежні підсистеми зі специфічними характеристиками. Мовиться, власне, про *формально-динамічний, змістовно-особистісний і соціально-імперативний функціональні рівні цієї моделі*. До першого рівня, що передуює розвитку інших, відноситься сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідуальні властивості конституційного характеру. Другий рівень включає суто особистісні властивості: систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу тощо. Третій рівень містить клас характеристик, спричинений задіянням особистості до різноманітних суспільних зв'язків і впливом реального соціального довкілля, соціальних стереотипів і норм, культурних традицій. Запропонована структура особистості, констатувала дослідниця, дозволяє впорядкувати множини властивостей цього складного психічного утворення, у тому числі й професійно важливих, що відповідають вимогам діяльності, а також дає змогу розглянути їх у рамках цілісної системи та визначити підходи до вивчення індивідуального шляху становлення конкретної особистості.

Досить цікавою була доповідь доктора психологічних наук, професора Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського **Саннікова О.І.** на тему "*Системно-діяльнісна парадигма професіоналізму особистості*", котрий констатував, здавалося б, відомий факт: сьогодні особистість змушена постійно розвиватися, щоб бути конкурентоспроможною на ринку праці. До того ж актуальність набуття нових знань та навичок спричинена реформатуванням професійної структури суспільства. У ситуації зміни професії фахівець стикається з труднощами, що пов'язані з вимогами нової спеціальності до його особистості. За цих умов усе більш важливими стають трансформаційні процеси, які пов'язані з розвитком особистості професіонала, зокрема його активна спрямованість на привласнення нових знань, навичок, умінь і компетенцій задля продукування ефективних рішень, адекватних вимогам й умовам професійної самореалізації. Загалом психологічна система прийняття життєвих рішень особистістю складається із трьох функціональних підсистем: *блоку особистісних компонентів* (сукупність

властивостей особистості, які забезпечують проникність до життєвої ситуації, висування варіантів вибору і прийняття життєвого рішення); *блоку компонентів взаємодії із середовищем* (властивостей особистості, котрі уможливають пошук її стратегій, дій із реалізації, оцінки та прогнозування наслідків прийнятого рішення); *блоку компонентів рішимості* (координація вибору, його реалізація і прогноз наслідків). Олександр Ілліч охарактеризував співвідношення властивостей особистості, які утворюють функціональні підсистеми прийняття життєвого рішення й закономірно зумовлюють індивідуально-стильові прояви і типи вибору. Провідною рисою-якістю, на його переконання, тут є рішимість особистості як багатоконпонентна, цілісна властивість, котра характеризує її здатність свідомо і незалежно приймати зрілі життєві рішення, вибірково використовуючи при цьому індивідуальні ресурси. Рішимість презентована різноманітними характеристиками особистості, які взаємодоповнюють чотири складних компоненти: орієнтацію (настроєвість) на прийняття життєвого рішення, ергічність (активність), непохитність (усталеність) і розумність (мудрість). У ситуації прийняття рішення актуалізуються відповідні властивості особистості – предиктори, що забезпечують особливості сприйняття ситуації, пошук альтернативних варіантів, їх аналіз, вибір, реалізацію й оцінку продуктивності. Властивості особистості, які забезпечують прийняття рішення, стають предикторами вибору на подальших його етапах і переходять в арсенал його засобів. Структурно-функціональну модель психічної регуляції системи прийняття життєвих рішень особистістю утворюють емоційні, когнітивні, вольові та мотиваційні сфери психіки, тоді як їх структурна єдність та функціональна цілісність гарантують ефект активації самовпливу на її власний вибір. Науковець підсумував, що вибір у прийнятті життєвого рішення – один із чинників розвитку особистості (зміни, трансформації), його збереження – джерело формування досвіду життєдіяльності, а провідний механізм – це самореалізація особистості.

Рефлексивно констатуючи ефективність резонансного науково-методологічного дійства, світила української соціогуманітаристики побажали студентам не боятися теорії: "*Хочете розширити свідомість, вийти за рамки буденності, стати професіоналом своєї справи – теоретизуйте!*". У відповідь викладачі і студенти кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ висловили подяку почесним гостям за ґрунтовний теоретичний зміст, активний дискурс і цікаво організовану живу практику методологування.

Ірина РЕВАСЕВИЧ,
кандидат психологічних наук, доцент

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі "Психологія і суспільство" в 2017 році

"Методологування як практика рефлексивної мислєдїяльностї" Круглий стїл

Бїскуп В.	Конструктивна роль методологування у царинї соціогуманїтарного знання	№1. – С. 17–20
Бригадир М.	Сутнїсні вимїри методологування у пїзнавальнїй творчостї А.В. Фурмана	№1. – С. 20–22
Буда Т.	Психосоція вчинку і соціальне зумовлення дїяльнїсного мислення особистостї	№1. – С. 27–29
Гнатенко П.	Феномен методологування як предмет дослїдження	№1. – С. 14–15
Карпенко З.	Герменевтика смислу в професїйному методологуванні А.В. Фурмана	№1. – С. 13
Крупник З.	Концепція професїйного методологування А.В. Фурмана	№1. – С. 26–27
Морщакова О.	Методологія в контекстї методологування: рефлексивний нарис	№1. – С. 15–17
М'ясоїд П.	Життєве методологування як книга	№1. – С. 11–13
Надвинична Т.	Професїйне методологування як спосїб подолання кризи психологїї	№1. – С. 24–26
Ребуха Л.	Професїйне методологування в дїяльностї експерта соціальної сфери	№1. – С. 29–31
Фурман А.А.	Методологїчний поступ до обрїїв психологїчного пїзнання	№1. – С. 22–24
Шевченко Н.,	Компетентне методологування та його роль у становленнї особистостї	№1. – С. 31–33
Ткалич М.		
Шляхова З.,	Методологування як перспективна дослїдницька програма	№1. – С. 33
Бїтюцька О.		

Методологія як сфера мислєдїяльностї

Shayuk O.	Vitacultural horizons of tolerance conceptual cognition	№1. – С. 73–78
Бердяєв М.	Фїлософська їстина та їнтелїгентська правда	№4. – С. 6–15
Бугерко Я.	Буттєвїсть духовностї в оптицї методологїчного аналізу	№1. – С. 62–72
Гусельцева М.	Методологїчна оптика як їнструмент пїзнання	№4. – С. 39–55
Ревасевич І.	Предметне поле психокультури: раціональна реконструкція теоретичних уявлєнь	№1. – С. 50–61
Фурман А.В.	Модульно-розвивальний оргпростїр методологування: аргументи розширення	№1. – С. 34–49
Фурман А.В.	Свїдомїсть як рамкова умова пїзнання і методологування	№4. – С. 16–38

Мислїтелї сучасностї

Кузнецов Ю.	Феномен художньої деталї: методологїчні вимїри пїзнання	№3. – С. 7–29
--------------------	---	---------------

Фундатори української психологїї

Болтївець С.	Балл Георгїй Олексїйович	№2. – С. 7–8
Самойлов О.	Людяне безмежжя Георгїя Балла	№2. – С. 9–12
Фурман А.В.	Невтрачене захоплення	№2. – С. 13
	Народжений любити й довершувати	№2. – С. 14–15

Їсторїя і теорїя гуманїстичної психологїї

Балл Г.	Концепція самоактуалїзацїї особистостї в гуманїстичнїй психологїї	№2. – С. 16–32
Трач Р.	Гуманїстична течїя у психологїї	№2. – С. 33–40

Теорїя і методологія психологїї

Гусельцева М.	Раціогуманїстичний пїдхїд Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу	№2. – С. 41–55
Завгородня О.	Їнтегративно-екзистенцїйний пїдхїд до розумїння особистостї	№2. – С. 74–92
М'ясоїд П.	Психологія та епїстемологія	№2. – С. 56–73
Росїйчук Т.	Феноменологїчне розумїння суб'єктивностї та його значення для психологїї	№2. – С. 93–103

Теоретична психологія

Dolan L.	Hryhorri Skovoroda's theory on the inner voice and its application in hypnotherapeutic rest: an exploratory case study approach	№3. – С. 59–85
Гїрняк А.	Рїзновиди мїжсуб'єктної взаємодїї та їх психологїчний аналіз	№4. – С. 82–86
Максименко Ю.,	Майбутнє проєктивних методик: рефлексїя прихованих можливостей	№3. – С. 51–58
Фурман А.А.		
Фурман О.	Простїр і час у психологїчному дискурсі	№1. – С. 79–132

- Хайрулін О.
Хайрулін О.** Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії
Теоретико-психологічний аналіз змісту категорійного поняття "гра" №4. – С. 56–81
№3. – С. 32–50
- Педагогічна та вікова психологія**
- Гірняк А.** Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології №3. – С. 112–126
- Педоренко В.
Туревич О.** Сутнісні аспекти розвитку суверенних моральних цінностей особистості
Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку №3. – С. 104–111
№4. – С. 127–133
- Чебикін О.** Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови №3. – С. 86–103
- Соціальна психологія**
- Потапчук Н.** Надзвичайна ситуація як чинник появи чутток: штрихи до аномалій влади №4. – С. 87–93
- Психологія особистості**
- Shandruk S.** The becoming of the creative personality: from creative potential to professionalism №1. – С. 139–144
- Андрєєв О.
Губенко О.
Максименко Ю.
Рибалка В.
Фурман А.А.** Етапи особистісного зростання
Типологізація особистості в контексті кризи суспільних реформ
Особистісна зрілість у формовиявах ціннісного зорієнтування
Психологічна теорія особистості Г.О. Балла
Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність (до категорійного аналізу Георгія Балла) №2. – С. 127–134
№2. – С. 119–126
№1. – С. 133–138
№2. – С. 104–118
№2. – С. 135–145
- Прикладна психологія**
- Панок В.
Яценко Т.** Прикладна психологія у педагогічній практиці України
Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки №4. – С. 94–108
№4. – С. 109–126
- Психодіагностика**
- Сеник О.,
Різник Р.,
Горбаль І.** Щоб кинути курити, розвивайте часову орієнтацію на майбутнє №4. – С. 134–144
- З досвіду націєтворення**
- Гончарук-Чолач Т.,
Чолач С.** Джерела духовної культури галичан №4. – С. 145–159
- Наукове життя**
- Ревасевич І.
Яковенко Ю.** Теорія як об'єкт філософського методологування
Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух уперед? №4. – С. 165–168
№4. – С. 160–164
- Запрошуємо до обговорення**
- Болтівець С.** Кому, як і чим служить український психолог? №3. – С. 127–132
- Лист до редакції**
- Савчин М.** До сутності української національної ідеї №3. – С. 133
- Наші ювіляри**
- Коваль О.,
Гірняк А.,
Ревасевич І.** Провісник нешаблонної мудрості (з нагоди 60-річчя професора Фурмана Анатолія Васильовича)
Вітаємо Юрія Борисовича Кузнецова із 70-літтям
Олегу Михайловичу Хайруліну – 50! №1. – С. 6–10
№3. – С. 6
№3. – С. 30–32
- Некролог**
- Відійшов у вічність Євген Глива №3. – С. 134–135

НАШІ АВТОРИ

Микола Бердяєв (1874–1948) – всесвітньовідомий філософ, літератор, публіцист, основоположник екзистенційно-персоналістичної філософії в Росії, почесний професор Кембриджського університету.

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник військового козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

Олег Хайрулін – кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, науковий кореспондент НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

Андрій Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.hirniak@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Наталія Потарчук – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький.

potarchuk1@i.ua

Віталій Панок – доктор психологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, член Президії НАПН України, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

ucap@ukr.net

Тамара Яценко – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, завідувачка кафедри практичної психології Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, засновниця наукової школи глибинної психокорекції, м. Черкаси.
yacenkots@gmail.com

Олена Туревич – здобувачка Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, м. Тернопіль.

kaf_fil@tu.edu.te.ua

Оксана Сенік – кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

senyk.ok@gmail.com

Роман Різник – магістр психології, м. Львів.

riznykpsychology@gmail.com

Ірина Горбаль – кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології та психотерапії Українського Католицького Університету, м. Львів.

i.horbal@ucu.edu.ua

Тетяна Гончарук (Чолач) – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

t.honcharuk@tneu.edu.ua

Софія Чолач – студентка Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів.

t.honcharuk@tneu.edu.ua

Юрій Яковенко – доктор соціологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, академік Української академії політичних наук, професор кафедри галузевої соціології Національного університету імені Тараса Шевченка, голова дослідницького комітету Соціологічної асоціації України з питань логіки та методології соціології, академік-секретар відділення соціології та права АН вищої школи України, заступник голови редакційної ради журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

iurii_iakovenko2017@ukr.net

Ірина Ревасевич – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник редактора методологічного альманаху “Вітакультурний млин”, м. Тернопіль.

irynarevasevych@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0252-4858

ResearcherID: I-7323-2017

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

ISSN 1810-2131

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
Соиздатели: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины,
Факультет психологии Киевского национального университета
имени Тараса Шевченко

Председатель редакционного совета — Андрей Крисоватый

Шеф-редактор — Владимир Мовчан

Главный редактор — Анатолий В. Фурман

Заместители главного редактора — Сергей Болтвиев, Оксана Фурман, Андрей Гирняк

Заместитель главного редактора (ответственный за выпуск) — Юрий Москаль

Заведующая редакцией (ответственный секретарь) — Надежда Колисник

Редакционная коллегия:

Ярослава Бугерко, Лариса Журавлёва, Елена Завгородняя, Вячеслав Казмиренко, Зиновия Карпенко,
Виталий Климчук, Светлана Кузикова, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед, Виталий Панок,
Валентина Подшивалкина, Алексей Полунин, Евгений Потапчук, Ирина Ревасевич, Мирослав Савчин,
Александр Самойлов, Александр Санников, Виталий Татенко, Михаил Томчук, Анатолий А. Фурман,
Олег Хайрулин, Сергей Шандрук, Ольга Шаюк, Наталия Шевченко, Татьяна Шербан, Вадим Ямницкий,
Светлана Яланская, Тамара Яценко (Украина), Марина Гусельцева, Елена Старовойтенко (РФ),
Владимир Янчук (Беларусь), Игорь Раку (Молдова), Роман Трач (США), Бэрри Моррис (Канада),
Линда Долан (Австралия)

Редакционный совет:

Виль Бакиров, Евгений Головаха, Иван Данилюк (заместитель председателя), Владимир Евтух,
Николай Жульинский, Владимир Ильин, Анатолий Конверский, Юрий Кузнецов, Михаил Лучко,
Владимир Мельник, Виктор Огневюк, Игорь Пасичнык, Мирослав Попович, Виктор Рыбаченко,
Ольга Санникова, Николай Слюсаревский (заместитель председателя), Максим Стриха, Евгений Сулима,
Алексей Чебыкин, Юрий Яковенко (заместитель председателя)

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 9, к. 5,

тел.: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 15-179

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, a.furman@tneu.edu.ua <http://pis.tneu.edu.ua>, psm2000.ucoz.ua

Рег. свид.: Серия КВ № 15617-4089 ПР от 2009.25.12 ISSN 2523-4099 (Online) ISSN 1810-2131 (Print)

Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University

Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of Kyiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editors: Boltivets Serhiy, Furman Oksana, Gorniak Andriy

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Buherko Jaroslava, Zhuravlyova Larysa, Zavorodnya Olena, Kazmirenko Vyacheslav, Karpenko Zinoviya,
Klymchuk Vitaliy, Kuzikova Svitlana, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro, Panok Vitalii,
Podschyvalkina Valentyna, Polunin Oleksiy, Potapchuk Yevhen, Revasevych Iryna, Savchyn Myroslav, Samoylov
Oleksandr, Sannikov Oleksandr, Tatenko Vitaliy, Tomchuk Mykhaylo, Furman Anatoliy A., Khayrulin Oleh,
Shandruk Serhiy, Shayuk Olha, Shevchenko Nataliya, Shcherban Tetiana, Yamnytskyi Vadym, Yalanska Svitlana,
Yatsenko Tamara (Ukraine), Guseltseva Marina, Starovoytenko Yelena (Russia), Yanchuk Uladzimir (Belarus),
Racu Igor (Moldova), Tratch Roman (USA), Morris Barry (Canada), Dolan Lynda (Australia)

Editorial council:

Bakirov Vil', Holovakha Yevhen, Danyliuk Ivan (Vice-chairman), Yevtukh Volodymyr, Zhulyns'kyi Mykola,
Ilyin Volodymyr, Konverskyi Anatoliy, Kuznetsov Yuriy, Luchko Mykhaylo, Melnyk Volodymyr, Ohnevyyuk Viktor,
Pasichnyk Ihor, Popovych Myroslav, Rybachenko Viktor, Sannikova Olha, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman),
Strikha Maksym, Sulima Yevhen, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yuriy (Vice-chairman)

Adress:

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, a.furman@tneu.edu.ua <http://pis.tneu.edu.ua>, psm.ucoz.ua (in english)

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12 ISSN 2523-4099 (Online) ISSN 1810-2131 (Print)

Subscription index: 21985